

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ • ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ – ЗАСНОВАНИЙ У 1947 р.
ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 3•2025

Головний редактор

ЧАБАЙ В. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

Редакційна колегія

БОЛТРИК Ю. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

БУЙСЬКИХ А. В., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ГАРДІ С. Е., PhD, Університет ім. Рея Хуана Карлоса, Іспанія

ДЖІНДЖАН Ф., професор, доктор хаб., почесний професор університету Париж 1 Пантеон
Сорбонна, Франція

ЗАЛІЗНЯК Л. Л., професор, доктор історичних наук, Національний університет
«Києво-Могилянська академія»

КАЙЗЕР Е., професор, доктор хаб., Вільний університет Берліну, Німеччина

ОТРОЩЕНКО В. В., професор, доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ПЛАВІНСЬКИЙ М. О., кандидат історичних наук, Варшавський університет, Польща

ПОТЄХІНА І. Д., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

РАБІНОВІЦ А., PhD, Техаський університет в Остіні, Сполучені штати Америки

ФОРНАСЬС Й., професор, доктор хаб., Галле-Віттенбергський університет імені Мартіна Лютера,
Німеччина

ШЕВЧЕНКО Т. М., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України (відповідальний секретар)

ARHEOLOGIA

SCIENTIFIC JOURNAL – FOUNDED IN 1947
FREQUENCY: QUARTERLY

KYIV • 3•2025

Editor-in-Chief

CHABAI V. P., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology
of the National Academy of Sciences of Ukraine

Editorial Board

BOLTRYK Yu. V., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
BUIISKYKH A. V., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
DJINDJIAN F., Professor, Dr. Hab., Professor of the University of Paris 1 Pantheon Sorbonne, France
FORNASIER J., Professor, Dr. Hab., Martin Luther University Halle-Wittenberg, Germany
HARDY S. A., PhD, Rey Juan Carlos University, Spain
KAISER E., Professor, Dr. Hab., Free University of Berlin, Germany
OTROSHCHENKO V. V., Professor, DSc in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
PLAVINSKI M. O., PhD in History, University of Warsaw, Poland
POTEKHINA I. D., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
RABINOWITZ A., PhD in Classical Archaeology, University of Texas at Austin, the USA
SHEVCHENKO T. M., PhD in History, Institute of Archaeology NAS of Ukraine (Executive Secretary)
ZALIZNIAK L. L., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy

ЗМІСТ

CONTENTS

Статті

ГНЕРА В. А., БОРИСОВ А. В. СКОПНЕНКО Б. О., НАРАЙКІВСЬКИЙ М. В. Наслідки війни для об'єктів культурної спадщини на прикладі археологічних об'єктів села Мощун поблизу Києва
SHECHULINA I. O., KUZMISHCHEV O. H., FORNASIER J. Attic Black-Glazed Pottery from Olbia Pontica: A Study of the Excavation Area "P-1"

Articles

- 5 HNERA V. A., BORYSOV A. V., SKOPNENKO B. O., NARAIKIVSKYI M. V. Consequences of the War for Archaeological Heritage Sites on the Example of Archaeological Sites in Moshchun Village near Kyiv
26 ЧЕЧУЛІНА І. О., КУЗЬМИЩЕВ О. Г., ФОРНАСЬЄ Й. Аттичний чорнолаковий посуд з Ольвії Понтійської: дослідження ділянки «П-1»

Публікації археологічних матеріалів

НАУМЕНКО О. О., РИЖОВ С. М. Двобічний виріб із кварциту із с. Пекарі: дослідження з використанням 3D-моделювання
ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Я. В. Знахідки деталей ремінних оздоб «геральдичного» стилю раннього середньовіччя з колекції Херсонського обласного краєзнавчого музею

Publications of Archaeological Materials

- 44 NAUMENKO O. O., RYZHOV S. M. The Bi-face Made of Quartzite from Pekari Village: A Case Study Using 3D Modelling
52 VOLODARETS-URBANOVYCH Ya. V. Finds of Strap Adornments of Early Medieval "Heraldic" Style from the Collection of Kherson Local History Museum

Нові відкриття та знахідки

МЕЛЬНИК О. О. Давні ломки граніту біля села Іскрівка на Криворіжжі
ЛЮБУНЬ Л. І., ДІДИК О. А. Результати археологічних досліджень 2020–2021 років в урочищі Камінь в Підкамені (Львівська обл.)
БІЛЯЄВА С. О., ФІАЛКО О. Є. Дослідження історичного центру Очакова (за результатами робіт 2021 р.)

Discoveries and Recent Finds

- 64 MELNYK O. O. Ancient Granite Fracturings near Iskrivka Village in Kryvyi Rih Region
74 LIUBUN R. I., DIDYK O. A. The Results of Archaeological Research in 2020–2021 on the Kamin Tract in Pidkamin (Lviv Oblast)
99 BILIAIEVA S. O., FIALKO O. Ye. Investigations of the Historical Centre of Ochakiv (on the Results of the Works of 2021)

Дискусії

РАДЧЕНКО А. І., РАДЧЕНКО С. Б. «Археологія» України: наукометричний аналіз

119

Discussions

RADCHENKO A. I., RADCHENKO S. B. Ukrainian *Arheologia*: Scientometric Analysis

Історія науки

КОЛЕСНИКОВА В. А., ЧЕРНОВОЛ І. В., ПІЧКУР С. С. Історія одного видання: діяльність українських археологів у часи Другої світової війни

139

History of Science

KOLESNIKOVA V. A., CHERNOVOL I. V., PICHKUR S. S. History of an Edition: Ukrainian Archaeologists' Activity during the World War II

**В. А. ГНЕРА, А. В. БОРИСОВ, Б. О. СКОПНЕНКО,
М. В. НАРАЙКІВСЬКИЙ**

НАСЛІДКИ ВІЙНИ ДЛЯ ОБ'ЄКТІВ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ НА ПРИКЛАДІ АРХЕОЛОГІЧНИХ ОБ'ЄКТІВ СЕЛА МОЩУН ПОБЛИЗУ КИЄВА

Статтю присвячено результатам обстеження археологічних пам'яток у районі с. Мощун Київської обл., що зазнали впливу воєнних дій навесні 2022 р. Описано перебіг воєнної агресії росіян на локальній ділянці оборони Києва та продемонстровано наслідки цих подій для археологічної спадщини. Проаналізовано стан археологічних пам'яток обстежених роботами Моніторингової археологічної експедиції Інституту археології НАН України.

К л ю ч о в і с л о в а: археологічна спадщина, російська агресія, пошкодження археологічних об'єктів, Київська область, басейн річки Ірпінь, великокняжизький час, неоліт, ранній залізний вік.

Повномасштабне вторгнення на територію України в лютому 2022 р., до якого вдалася російська федерація, спричинило катастрофічні матеріальні втрати. Непоправних збитків завдано також культурній спадщині України, яка є невід'ємною частиною світового культурного надбання. Руйнації або пошкодження зазнали тисячі матеріальних об'єктів. Серед них зруйно-

вані пам'ятки архітектури, пограбовані музейні установи, пошкоджені або знищені внаслідок інженерних робіт та артилерійських обстрілів пам'ятки археології, понівечена інфраструктура. Так, станом на липень 2023 р., за даними Міністерства культури та інформаційної політики України, російські війська зруйнували або пошкодили 1,5 тис. об'єктів культурної інфраструктури та 600 пам'яток культури та історії (У МкіП... 2023). Попри те, що росія не припиняє свою руйнівну агресію, її поразка, а разом із тим відповідальність за скоєні злочини та заподіяну шкоду в цілком осяжній перспективі є очевидною для всього цивілізованого світу.

Саме тому питання фіксації заподіяних збитків — украй своєчасний захід, необхідний для забезпечення стягнень із країни-агресора в майбутньому. Що ж до світової практики покарання за злочини, здійснені проти культурної спадщини, то такі випадки відомі. Так, зокрема, у вересні 2016 р. Міжнародний кримінальний суд у Гаазі засудив ісламіста з Малі до дев'яти років ув'язнення за знищення стародавніх святинь Тімбукту (Гаазький... 2016). Як повідомляє BBC, представник угруповання «Ансар ад-Дін» Ахмад Махді очолював загін радикальних ісламістів, який улітку 2012 р. зруйнував історичні будівлі дев'яти мавзолеїв і воріт мечетей у Тімбукту, стародавньому місті в центрі Малі. Указані пам'ятки стародавньої архітектури були внесені до списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Ця кримінальна справа була своєрідним юридичним прецедентом і першою в Міжнародному кримінальному суді (МКС), що безпосередньо стосується руйнувань культурних об'єктів. Підсудний визнав провину — теж уперше в історії МКС. І хоча росія відкликала свій підпис під Римським Статутом, це не убезпечить країну-терориста від відповідальності за здійснені злочини (Відкликаний... 2020).

© ГНЕРА Володимир Анатолійович, 2025 — кандидат історичних наук, науковий співробітник, відділу археології Києва, Інститут археології НАН України, ORCID: 0000-0002-6589-9163, gneravolodimir@gmail.com

© БОРИСОВ Артем Вадимович, 2025 — кандидат історичних наук, науковий співробітник, відділу давньоруської та середньовічної археології, Інститут археології НАН України, ORCID: 0000-0002-2322-2277 artem_borysov@iananu.org.ua

© СКОПНЕНКО Богдан Олександрович, 2025 — кандидат історичних наук, науковий співробітник, Національний університет оборони України, ORCID: 0000-0001-5678-0657, sko-bogdan@i.ua

© НАРАЙКІВСЬКИЙ Микита Володимирович, 2025 — лаборант, Національний університет оборони України, ORCID: 0009-0009-4910-3100, nik@gmail.com

© Інститут археології НАН України, 2025

Ця стаття відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

У цих умовах актуальність питання моніторингу стану об'єктів культурної спадщини, зокрема пам'яток археології, які перебувають в зоні ризику пошкодження чи руйнування навіть у звичайний мирний час, не кажучи вже про інтенсивні бойові дії, не потребує додаткової аргументації.

Згідно зі статтею 2 Закону України «Про охорону культурної спадщини», об'єкти культурної спадщини поділяються на: археологічні, історичні, об'єкти монументального мистецтва, об'єкти архітектури, об'єкти містобудування, об'єкти садово-паркового мистецтва, об'єкти науки і техніки (Про охорону... 2000). Археологічні пам'ятки — це рештки життєдіяльності людини (нерухомі об'єкти культурної спадщини: городища, кургани, залишки стародавніх поселень, стоянок, укріплень, військових таборів, виробництв, іригаційних споруд, шляхів, могили, культові місця та споруди, їх залишки чи руїни, мегаліти, печери, скельні зображення, ділянки історичного культурного шару, поля давніх битв, а також пов'язані з ними рухомі предмети), що містяться під землею поверхнею та під водою і є невідторжним джерелом інформації про зародження й розвиток цивілізації. Таким чином, сукупність об'єктів археології, що перебувають під охороною держави, та пов'язані з ними території, рухомі культурні цінності (археологічні предмети), які походять з об'єктів археології, — це археологічна спадщина.

Формування системи моніторингу культурної спадщини в Україні почалося з моменту проголошення незалежності нашої держави. Цьому процесу передувало широке теоретичне обґрунтування усіх його аспектів. Так, зокрема, М. В. Васильєва визначає моніторинг як комплексну систему спостережень, збору, обробки, систематизації та аналізу інформації про стан об'єктів культурної спадщини, у результаті чого відбувається оцінка та прогнозування змін, розробка обґрунтованих рекомендацій для прийняття управлінських рішень (Васильєва 1989, с. 23).

Різні аспекти питання захисту культурної спадщини та розробки системи моніторингу неодноразово ставали предметом наукового дослідження українських учених ще задовго до повномасштабного вторгнення російської федерації. Так, зокрема, над юридичним аспектом цього питання працювали такі українські дослідники, як М. В. Васильєва, Т. Г. Каткова (Каткова 2008, с. 6-7), С. Г. Долгова, К. А. По-

ливач (Поливач 2013), Т. С. Гжибовська (Гжибовська 2018, с. 70-77) та ін. Проте наявність значної кількості наукових праць і рекомендацій, пов'язаних із охороною культурної спадщини, ще не гарантувало вирішення проблем та реалізації вищезначених напрацювань у практичній площині.

Лише окремі публікації були присвячені практичній імплементації напрацьованих рішень у законодавство та порушували питання про системний моніторинг стану археологічної спадщини та розробку планів управління окремими «археологічними територіями». Такий підхід до охорони та моніторингу тяжіє до розуміння цілісності ландшафту і необхідності його комплексної охорони на противагу підходу збереження окремих об'єктів (Томашевський 1998; 2004; Малолітнева та ін. 2021).

Війна рф проти України змусила українських науковців реагувати на принципово нові виклики. Замість розлогих багаторічних теоретичних напрацювань постала необхідність здійснення захисту пам'яток історії та археології на практиці, і процес моніторингу їх стану потрібно було розпочинати в найкоротший термін, незважаючи на всі ризики та небезпеки, пов'язані з війною. Зауважимо, що вагоме практичне значення для справи захисту, збереження археологічних пам'яток мав науково-практичний семінар «Охорона та збереження археологічної спадщини України», що відбувся у Києві 23 листопада 2022 р. Учасники семінару поділились унікальним практичним досвідом роботи в умовах війни. Створення міжгалузевої групи моніторингу археологічних ландшафтів, підрахунок завданих російською федерацією збитків, спільне та відмінне у питаннях захисту археологічної спадщини під час російсько-української війни та конфлікту на Балканах — лише частина питань, що зазнали жвавого обговорення. На окрему увагу заслуговують попередні результати моніторингу археологічних пам'яток у Києві та Київській області, оприлюднені А. В. Буйських, І. В. Зоценком та П. С. Шидловським (ред. Шидловський та ін. 2022).

Ніяк не нівелюючи та не знецінюючи важливості теоретичного осмислення цього питання, на думку авторів цієї публікації, вкрай важливою за нинішніх реалій є термінова практична реалізація процесу моніторингу стану об'єктів археології. І, на щастя, серед українських істориків та археологів є ті, хто активно працює

в цьому напрямі. 30 серпня 2022 р. розпочала свою роботу Моніторингова археологічна експедиція Інституту археології НАН України (МАЕ ІА НАН України) під керівництвом в.о. завідувача відділу археології Києва В. Г. Івакіна (Національна... 2023). За час її роботи було здійснено обстеження низки пам'яток на території Київської та Чернігівської обл.

За задумом ініціаторів проєкту, отриманий під час моніторингу археологічних пам'яток у Київській та Чернігівській обл. досвід має стати певним фундаментом, спираючись на який буде розроблено методику для подальшої роботи на інших постраждалих від російської агресії територіях. За час роботи експедиції здійснено фіксацію пошкоджень на більш ніж 20 археологічних об'єктах. Особливий інтерес становлять археологічні ареали, які стали місцем знакових та вирішальних битв у новітній українській історії. Серед них село Мощун на північ від Києва, що в березні 2022 р. було вирішальною точкою оборони столиці.

Епіцентром протистояння в перші дні російського вторгнення став Гостомель, де відбулася висадка російського десанту. Основне угруповання російських військ, що рухалось на Київ із території Білорусі, попередньо взявши під контроль населені пункти Чорнобиль, Іванків, Димер та Бородянку, вийшли на рубіж Буча – Гостомель 5 березня 2022 р. Для подальшого просування в бік української столиці окупантам необхідно було подолати досить вагому природну перешкоду — річку Ірпінь. Унаслідок підриву оборонцями дамби в селі Козаровичі річка вийшла з берегів, суттєво ускладнивши ворогові завдання (Козаровичі... 2022). Попри це, район населеного пункту Мощун було обрано російським командуванням для форсування річки Ірпінь при просуванні на Київ. Для виконання цього завдання зі складу ворожої армії направлено підрозділи 76-ої десантно-штурмової та 98-ої повітряно-десантних дивізій (Battle... 2022). Оборону населеного пункту тримали бійці 2-го батальйону 72-ої окремої механізованої бригади імені Чорних Запорожців чисельністю особового складу близько однієї роти.

5 березня 2022 р. північно-західну частину села зайняли підрозділи спеціального призначення ворожої армії, а вранці 6 березня ворог почав форсувати річку значними силами. Ситуація для українських захисників була вкрай складною. Ворог зосередив на цьому напрямку

головні зусилля, намагаючись взяти село, адже взяття Мощуна фактично відкривало окупантам шлях на Київ. По позиціях оборонців безперервно працювали ворожі «Гради», авіація, артилерія та міномети, а ворожі засоби радіоелектронної боротьби фактично унеможливлювали роботу нашої аеророзвідки. Під шаленим тиском ворога українські воїни вимушені були відступити у центральну частину села. Їм на допомогу прибули озброєні протитанковими засобами спецпризначенці, що дало змогу уповільнити темпи просування противника.

Масований ворожий штурм села з кількох напрямків розпочався 11 березня. На допомогу українським захисникам командування ввело у бій додаткові сили, проте натиск ворога був таким сильним, що підрозділи оборони були змушені відступити і зайняти оборону на околиці села. Ситуація стала вкрай складною, розглядалася імовірність, що українським підрозділам доведеться залишити село. Командир 72-ї ОМБр О. П. Вдовиченко навіть висловив таку пропозицію Головнокомандувачеві ЗСУ В. Ф. Залужному, проте було прийнято рішення тримати оборону далі (Олександр... 2022). Сили Оборони України дещо змінили тактику в Мощуні. Комбриг 72-ї ОМБр ухвалив рішення проводити ротації не більше ніж на три дні, у бій було введено додаткові підрозділи, і вже 16 березня вдалося повернути втрачені позиції. А за кілька днів українські війська почали вражати місця переправ та зосередження окупантів із важкої артилерії, попередньо заблокувавши Мощун із кількох напрямків. Ворог зазнав серйозних втрат і змушений був відступати. 21 березня ЗСУ повністю звільнили село від російських загарбників.

Село Мощун стало місцем, де наступ росіян на столицю України захлинувся. Ілюзорну велич «другої армії світу» українське військо перетворило на металобрухт, а сам населений пункт став відправною точкою у процесі деокупації Київщини. Наслідком запеклих боїв у Мощуні стало майже тотальне його руйнування. Згідно з даними проєкту аналітичного підрозділу Київської Школи Економіки «Росія заплатить», які були озвучені керівником проєктів із підтримки реформ Київської школи економіки М. Є. Нефьодовим, із 2800 будинків у с. Мощун було зруйновано 2 тис., а сума збитків сягає близько 1,1 млрд грн (У селі Мощун... 2022).

На початку літа 2023 р. співробітники МАЕ ІА НАН України та Національного університету оборони України здійснили моніторингове

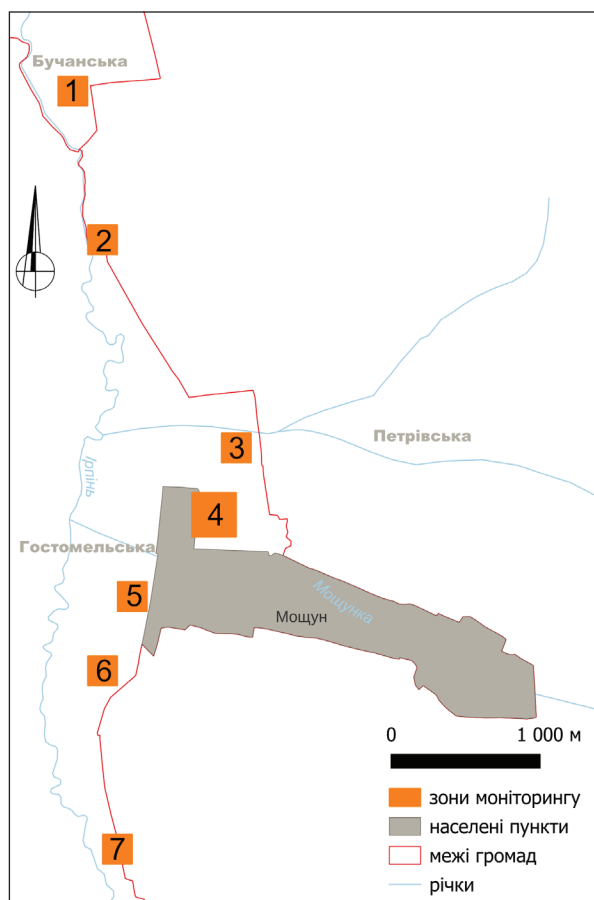

Рис. 1. Схема розташування зон моніторингу археологічних об'єктів у районі с. Мощун: 1 — Раківка уроч. Шевелівка; 2 — Нові Петрівці уроч. Сакова Пристань; 3 — Мощун уроч. Мамаїв Ріг 2; 4 — Мощун уроч. Мамаїв Ріг 1; 5 — Мощун уроч. Сапсайка; 6 — Мощун 2; 7 — Мощун 1

Fig. 1. The scheme of monitoring zones location of archaeological objects in the area of Moshchun village: 1 — Rakivka, Shevlivka tract; 2 — Novi Petrivtsi, Sakova Prystan tract; 3 — Moshchun, Mamaiv Rih tract 2; 4 — Moshchun, Mamaiv Rih 1; 5 — Moshchun, Sapsaika tract; 6 — Moshchun 2; 7 — Moshchun 1

обстеження району с. Мощун Бучанського р-ну Київської обл. щодо виявлення пошкоджень, спричинених російським вторгненням на археологічних об'єктах.

Попередньо на території та околицях села було відомо п'ять археологічних об'єктів (Мощун 1, Мощун 2, Мощун 3 уроч. Сапсайка, Мощун уроч. Мамаїв Ріг 1, Нові Петрівці Мощун 4 уроч. Сакова Пристань). Внаслідок обстеження виявлено два нових археологічних об'єкти (Мощун уроч. Мамаїв Ріг 2; Раківка уроч. Шевелівка). На всіх обстежених археологічних об'єктах зафіксовано сліди бойових дій 2022 р. У місцях влучання боєприпасів різного типу фіксуються порушення культурного шару. Частина влучань зафіксована на публічно доступних космічних

знімках, датованих 15 березня 2022 р. (картографічний сервіс Google). Площі поширення культурного шару інтенсивно засмічені різноманітними металевими уламками. Два об'єкти археології (Мощун 2, Мощун 3 уроч. Сапсайка) обстежити безпосередньо не вдалось через обмеження, пов'язані з воєнним станом, тому цього разу довелося обмежитися дистанційним моніторингом (за допомогою публічних космічних знімків).

Раківка, урочище Шевелівка. Місце виробництва — рудня (XVII—XVIII ст.)

Розташоване на землях села Раківка Бучанської громади Бучанського р-ну (рис. 1). На південь від археологічного об'єкту розташовано довготривалу оборонну точку (ДОТ) 529 Київського укріпрайону. До російського вторгнення 2022 р. (принаймні з 2010 р.) на пагорбі з ДОТ-529 було монастирське підсобне господарство зі скитським уставом на честь ікони Божої Матері «Спорительница Хлібов» (Троїцький Йонинський монастир) під керівництвом архим. Амвросія (Олександра Колеснікова). Під час російського повномасштабного вторгнення поряд із пам'яткою розташовувався один із переходів через р. Ірпін, за який відбувались бої.

Виявлена площа археологічного об'єкту становить 0,6 га, витягнута вздовж північного схилу мису правого берега р. Ірпін із заходу на схід на 100 м та впоперек схилу на 85 м. Абсолютна висота території пам'ятки — 105–106 м, висота над заплавою 1,0–1,5 м. До російського вторгнення площу археологічного об'єкту використовували як поле. Ґрунт піщанистий, що на глибині 0,2–0,3 м переходить у пісок. Експозиція північна.

Під час обстеження 2023 р. на території зафіксовано різні за розміром залишки залізобного виробництва (рис. 7–8), зібрано окремі уламки гончарної кераміки XVII—XVIII ст. (рис. 6, 9). Фрагменти кераміки належать зокрема полив'яним посудинам та з димленою поверхнею. В орнаментатії домінує описка, окремі фрагменти з пролощеним орнаментом у вигляді смуг. На території трапляються поодинокі фрагменти цегли. За зібраним матеріалом археологічний об'єкт можна ідентифікувати як місце добування та первинної обробки заліза (залізобне виробництво) — рудня.

За наявними космічними знімками, на території пам'ятки зафіксовано 21 влучання боєприпасів (рис. 2: 1, 2), що пошкодили культурний шар

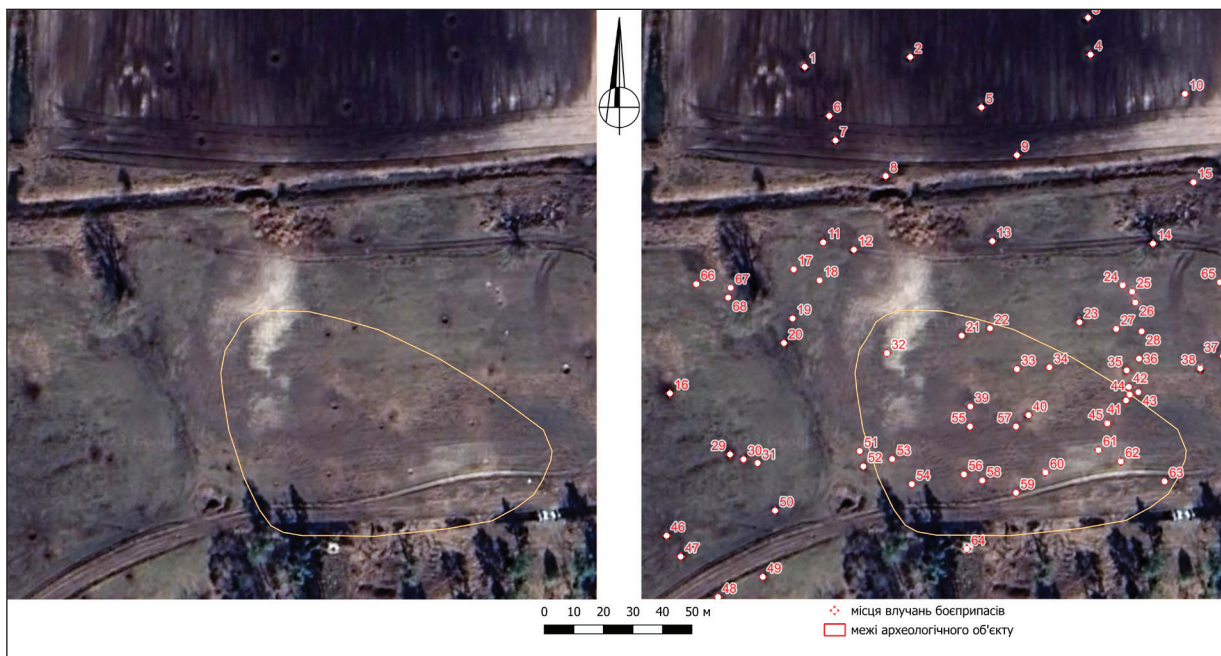

Рис. 2. Пошкодження археологічного об'єкту Раківка уроч. Шевлівка за даними космічної зйомки (15.03.2022, Google)
 Fig. 2. Damage to the archaeological site Rakivka, Shevlivka tract, according to space survey data (March 15, 2022, Google)

Рис. 3. Вид із південного сходу на археологічний об'єкт Раківка уроч. Шевлівка (стоп-кадр з відео 13.03.2022 р). Стрілкою вказане місце влучання № 56
 Fig. 3. View from the south-east to the archaeological site Rakivka, Shevlivka tract (a snapshot from the video of March 13, 2022). The arrow indicates the place of military shelling no. 56

та засмітили його численними уламками (рис. 4, 5). У процесі обстеження території об'єкту здійснено огляд місця влучання № 56 (рис. 2: 1; 2; 4). Влучання боєприпасів датується часом до 13 березня 2022 р., оскільки на відеозйомці того дня помітно вирву № 56 (рис. 3). Діаметр воронки,

що утворилась унаслідок влучання боєприпасів становить близько 2 м, та має глибину до 1 м. У стінках ями та в ґрунті, викинутому з воронки, зафіксовано численні уламки боєприпасів, фрагменти кераміки та залишки залізобробного виробництва (рис. 6–8).

Рис. 4. Місце влучання № 56 (північний борт), стрілками вказано окремі уламки боєприпасів

Fig. 4. Place of military shelling no. 56 (northern side), arrows indicate individual fragments of ammunition

Рис. 5. Фрагмент кераміки та уламок боєприпасів на території археологічного об'єкту Раківка уроч. Шевлівка

Fig. 5. A fragment of ceramics and ammunition on the territory of the archaeological site Rakivka, Shevlivka tract

Рис. 6. Фрагмент кераміки та залишки залізничного виробництва на археологічному об'єкті Раківка уроч. Шевлівка.

Fig. 6. A fragment of ceramics and remains of iron production at the archaeological site Rakivka, Shevlivka tract

Виявлений археологічний об'єкт зазнав руйнувань та суттєвих змін культурного шару внаслідок дій російських військ навесні 2022 р., поза тим він залишається одним із важливих об'єктів ранньої індустріальної історії регіону та загалом історії господарського використання київського Полісся. Після припинення дії воєнного стану та обстеження навколишніх територій спеціалістами-саперами необхідно повторно обстежити об'єкт із метою уточнення його меж та пошуку ймовірної житлової зони біля виявленої виробничої території рудні. Також необхід-

но здійснити подальші історичні бібліографічно-архівні дослідження документальних свідчень існування рудні в урочищі Шевлівка. Досі ми знаємо лише про функціонування тут хуторського поселення.

Нові Петрівці, урочище Сакова Пристань. Місце віднайдення (мезо-неоліт)

Археологічний об'єкт розташований на території Петрівської громади Вишгородського р-ну Київської обл. (рис. 1.).

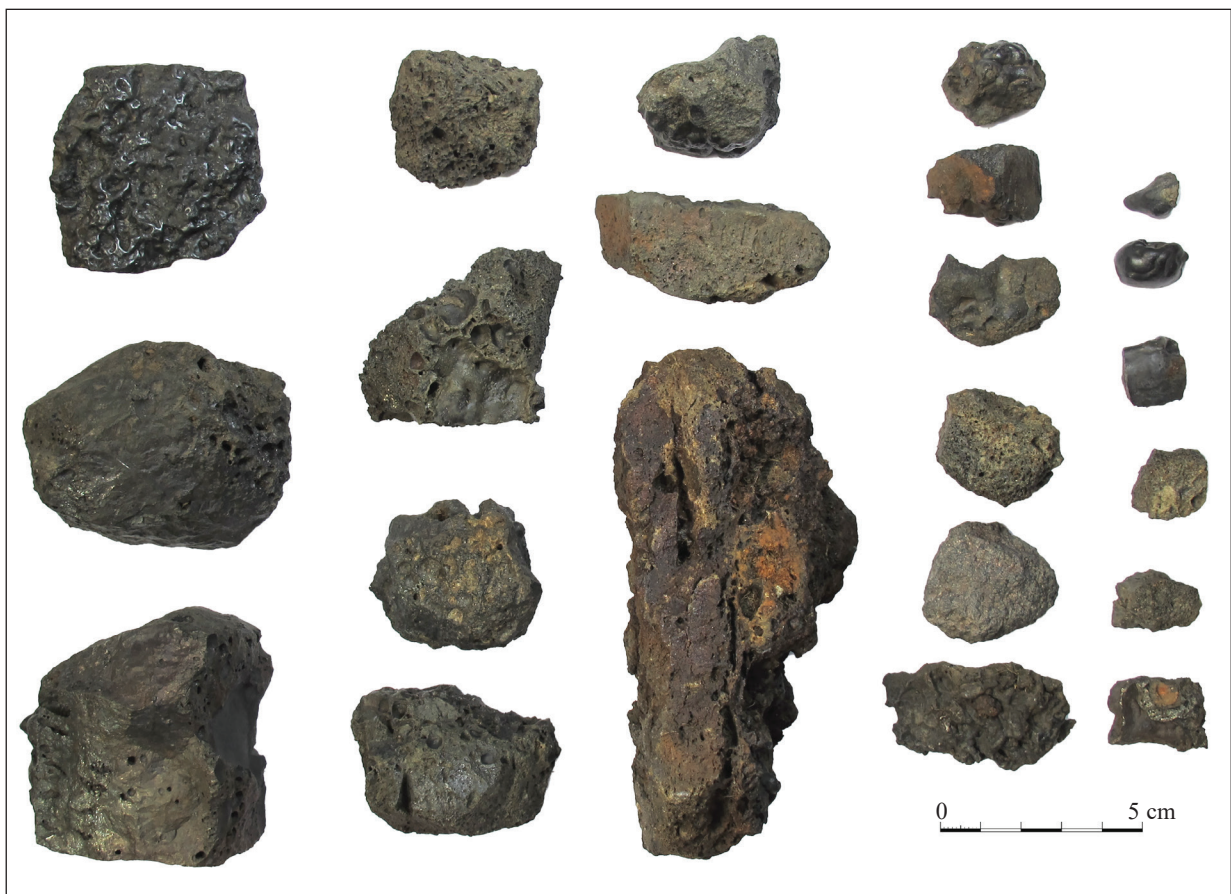

Рис. 7. Залишки залізоробного виробництва на археологічному об'єкті Раківка уроч. Шевлівка
 Fig. 7. Remains of iron production at the Rakivka archaeological site, Shevlivka tract

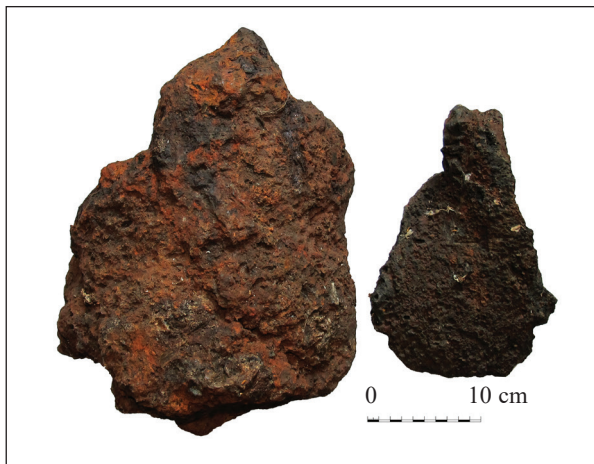

Рис. 8. Залишки залізоробного виробництва на археологічному об'єкті Раківка уроч. Шевлівка
 Fig. 8. Remains of iron production at the Rakivka archaeological site, Shevlivka tract

Археологічний об'єкт займає північний схил мису правого берега р. Ірпінь. Площа, 0,1 га, видовжена з північного заходу на південний схід (40 × 20 м). Експозиція північна. Абсолютна висота території об'єкту 104–105 м.

Об'єкт виявлений 2017 р. розвідками С. П. Коломійця, А. В. Борисова, С. В. Павленка (Коломієць, Борисов, Павленко 2017). Тоді ж зібрано три крем'яних відщепи та два ретушованих знаряддя (шкребачки) мезо-неолітичного часу.

Під час обстеження 2023 р. на території місця віднайдення зафіксовані численні осколкові уламки боєприпасів, що потрапили на територію археологічного об'єкту внаслідок обстрілу росіянами навколишньої території (рис. 10: 1, 2, 11, 14). На момент обстеження територія пам'ятки задернована, частково заросла сосновим лісом (рис. 12). У стовбурах окремих дерев зафіксовано уламки боєприпасів (рис. 13).

Мошун, урочище Мамаїв Ріг 2. Місце віднайдення (доба бронзи — ранній залізний вік)

Археологічний об'єкт розташований на території с. Мошун (дачне селище Медик-Р) Гостомельської селищної громади Бучанського р-ну Київської обл. (рис. 1). Територія археологічного об'єкту — задернована, незабудована ділянка

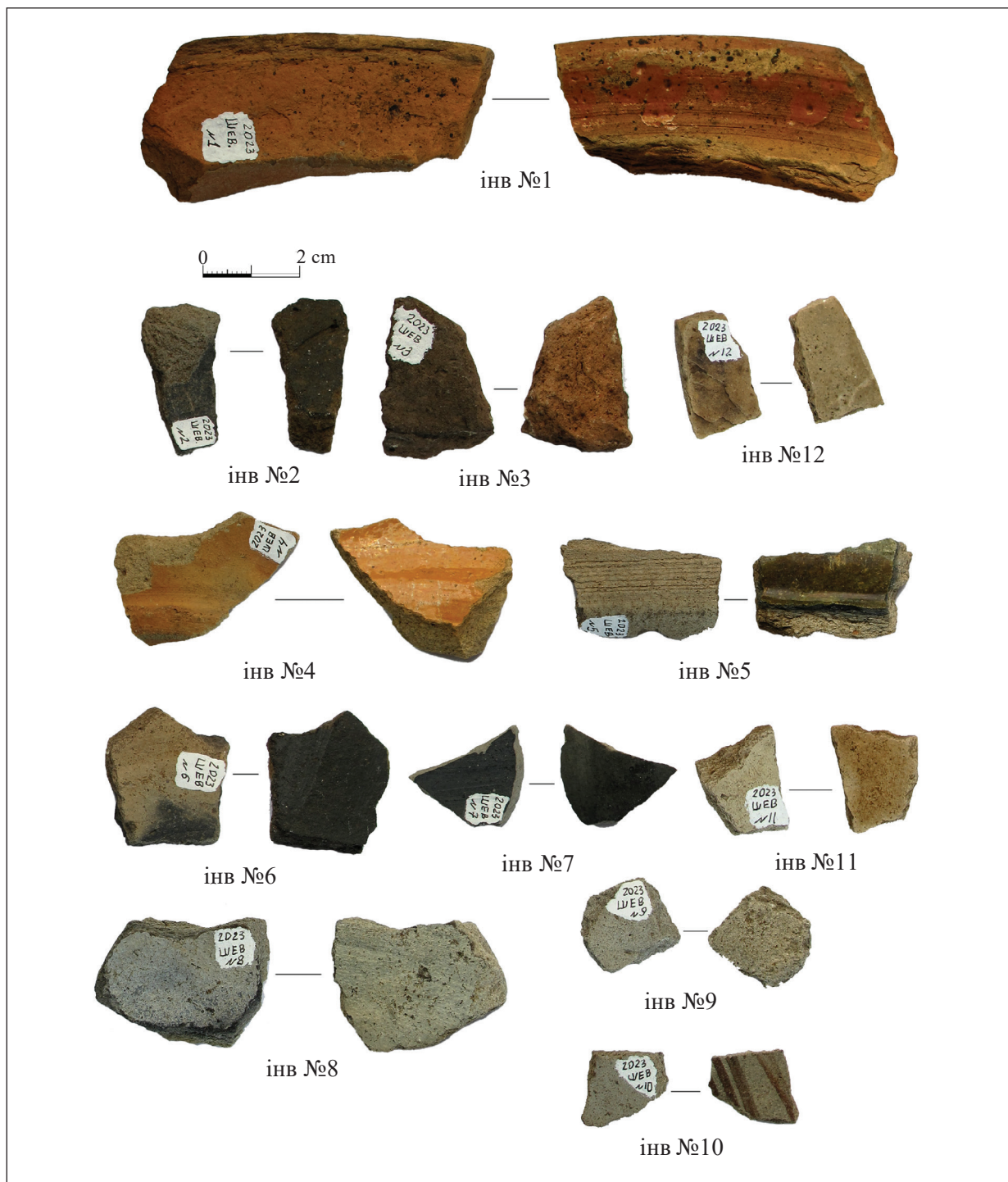

Рис. 9. Фрагменти керамічних посудин із території археологічного об'єкту Раківка уроч. Шевлівка

Fig. 9. Fragments of ceramic vessels from the territory of the archaeological site Rakivka, Shevlivka tract

(рис. 17–18). На півдні обмежена вул. 10-ю Садовою, на заході садибами вул. Шкільної.

Площа нововиявленого об'єкту археології 0,4 га витягнута з півночі на південь (120 × 36 м) вздовж східного схилу дюноподібних підвищень правого берега р. Ірпінь. Відстань від русла — 892 м. Абсолютні висоти території об'єкта — 110,0–109,5 м. На північ,

за 100 м розташований видолинок, зараз каналізований, а колись, імовірно, — невеликий струмок. Територія від цієї долинки на південь аж до р. Мощунки на картах XIX — початку XX ст. має назву урочище Мамаїв Ріг.

Під час обстеження 2023 р. на території місця віднайдення зафіксовані численні сліди влучань боєприпасів та їх осколкові уламки (рис. 16, 19—

Рис. 10. Пошкодження археологічного об'єкту Нові Петрівці уроч. Сакова Пристань за даними космічної зйомки (15.03.2022, Google)

Fig. 10. Damage to the archaeological site of Novi Petrivtsi, Sakova Prystan tract, according to data from a space survey (March 15, 2022, Google)

Рис. 11. Вид із півночі на археологічний об'єкт Нові Петрівці уроч. Сакова Пристань (стоп-кадр з відео 13.03.2022). Стрілкою вказане місце влучання № 17

Fig. 11. View from the north to the archaeological site Novi Petrivtsi, Sakova Prystan tract (a snapshot from the video of March 13, 2022). The arrow indicates the place of military shelling no. 17

20), що потрапили на територію археологічного об'єкту внаслідок обстрілу росіянами території населеного пункту. На території археологічного об'єкту за даними космічної зйомки датованої 15.03.2023 (сервіс Google) зафіксовано чоти-

ри сліди влучання (рис. 15: 1, 2; 16). На території місця віднайдення зібрано кілька фрагментів стінок ліпної кераміки. На одному фрагменті помітно слід від нігтевого вдавнення. Судячи з характеру поверхонь керамічних фрагментів, їх

Рис. 12. Вид на східну частину археологічного об'єкта Нові Петрівці уроч. Сакова Пристань із його центру
Fig. 12. View of the eastern part to the archaeological site Novi Petrivtsi, Sakova Prystan tract, from its centre

Рис. 13. Один з уламків боеприпасів, що застряг у стовбурі дерева на місці віднайдення Нові Петрівці уроч. Сакова Пристань (показано червоною стрілкою)

Fig. 13. One of the pieces of ammunition stuck in a tree trunk at the location of Novi Petrivtsi, Sakova Prystan tract (shown with a red arrow)

тіста та нігтевого вдавнення — знайдену кераміку можна віднести до доби бронзи – раннього залізного віку (рис. 21).

Археологічний об'єкт зазнав руйнувань унаслідок обстрілу російськими військами. Місце віднайдення потребує подальших досліджень із метою уточнення культурно-хронологічного визначення та характеру об'єкту.

Мощун, урочище Мамайв Різ 1. Оселище (ранній залізний вік, підгірцівська культура; великокнязівський час)

Археологічний об'єкт розташований на території с. Мощун (дачне селище Медик-Р) Гостомельської селищної громади Бучанського р-ну

Рис. 14. Осколкові уламки російських боеприпасів на території археологічного об'єкту Нові Петрівці уроч. Сакова Пристань

Fig. 14. Shrapnel fragments of Russian ammunition on the territory of the archaeological site Novi Petrivtsi, Sakova Prystan tract

Київської обл. (рис. 1). Територія археологічного об'єкту забудована дачними ділянками, на ній розташовані центральні та західні частини вулиць 2-га Садова — 6-та Садова (рис. 22: 1, 2).

Археологічний об'єкт займає верхню частину видовженого з північного заходу на південний схід (255 × 60 м) дюноподібного під-

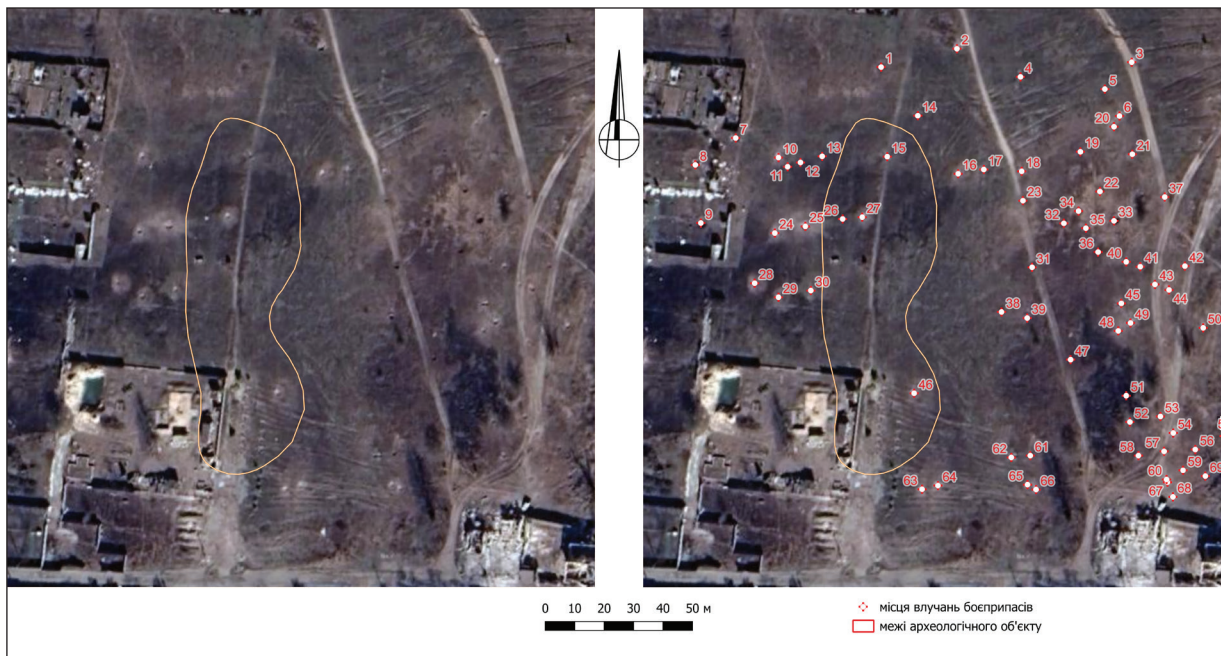

Рис. 15. Пошкодження археологічного об'єкту Мощун уроч. Мамаїв Ріг 2 за даними космічної зйомки (15.03.2022, Google)
Fig. 15. Damage to the archaeological site Moshchun, Mamaiv Rih 2 tract, according to space survey data (March 15, 2022, Google)

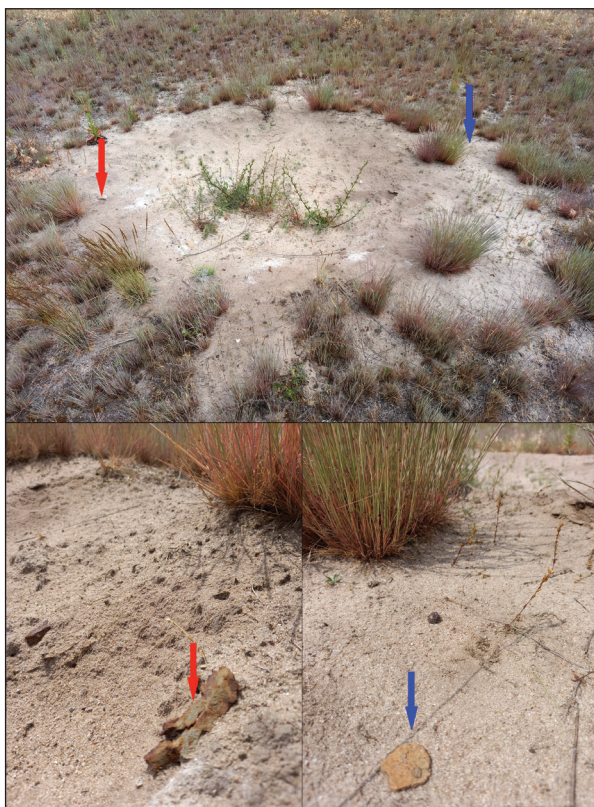

Рис. 16. Вид із півдня на місце влучання № 46 на археологічному об'єкті Мощун уроч. Мамаїв Ріг 2. Червоними стрілками вказано на уламки боєприпасів, синіми — на фрагмент кераміки

Fig. 16. A view from the south to the site of military shelling no. 46 at the archaeological site Moshchun, Mamaiv Rih 2 tract. Red arrows indicate fragments of ammunition, blue arrows — a fragment of ceramics

вищення. Пагорб розташований на межі із заплавою правого берега р. Ірпінь на північний схід від гирла р. Мощунки. Це південна околиця території, що на картах XIX — початку XX ст. має назву урочище Мамаїв Ріг. Площа археологічного об'єкту 0,9 га. Абсолютна висота території об'єкту 105 м, висота над заплавою р. Ірпінь — близько 4–5 м.

Археологічний об'єкт, за інформацією О. В. Серова, виявлений розвідкою експедиції Київського обласного управління культури у 1989 р. Тоді ж було зібрано окремі знахідки фрагментів стінок посудин підгірцівської культури та кераміки великокнязівського часу (Серов 2006).

Під час обстеження 2023 р. виявлено, що археологічний об'єкт перебуває повністю під забудовою, яка зазнала нищівного руйнування внаслідок російських обстрілів. Вдалось обстежити незабудовану ділянку в південно-східній частині пам'ятки (через дорогу, південніше від ділянки № 110 по вул. 3-ій Садовій) (рис. 23–24). На території ділянки зафіксовано окремі уламки російських боєприпасів (рис. 25), кілька фрагментів стінок ліпних та гончарних посудин. Фрагменти гончарної кераміки можна датувати XVI—XVIII ст. Серед них є з поливою, фрагмент покритишки (інв. № 2) та вінце посудини. Окремо відзначимо, що на території обстеженої ділянки виявлено мікроскопічний

Рис. 17. Вид на об'єкт археології Мощун уроч. Мамаїв Ріг 2 із північного сходу (фото з району місць влучання №№ 14–17)
Fig. 17. View of the Moshchun archaeological site, Mamaiv Rih 2 tract, from the north-east (a photo from the area of military shelling nos. 14–17)

Рис. 18. Вид із півдня (вул. 10-та Садова) на об'єкт археології Мощун уроч. Мамаїв Ріг 2
Fig. 18. View from the south (10th Sadova st.) to the archaeological site Moshchun, Mamaiv Rih 2 tract

уламок пірофілітового сланцю, що за кольором може бути віднесений до сорту сланцю, який використовували для виробництва жорен у великокняжий час (рис. 26: А1).

Археологічний об'єкт зазнав руйнувань унаслідок обстрілу російськими військами та забудови дачними ділянками. Оселище потребує подальших досліджень із метою уточнення культурно-хронологічного визначення, збору артефактного матеріалу та з'ясування стратиграфії археологічного об'єкту.

Мощун, урочище Сапсайка. Оселище (доба бронзи — ранній залізний вік)

Археологічний об'єкт розташований на землях с. Мощун Гостомельської селищної громади Бучанського р-ну Київської обл. (рис. 1). За 648 м південніше від колишнього мосту через р. Ірпінь (знищений під час російського вторгнення весни 2022 р.).

Оселище розташоване на підвищенні в заплаві правого берега р. Ірпінь. Абсолютні висота 105,2 м., над заплавною річки 2,5 м. Експозиція західна. Площа об'єкту 0,4 га (87 × 57 м, витягнуте з півночі на південь). Навколишня місцевість (південно-західна околиця с. Мощун) у місцевих жителів має назву Сапсайка.

Об'єкт виявлений в 2017 р. розвідками С. П. Коломійця, А. В. Борисова, С. В. Павленка (Коломієць, Борисов, Павленко 2017). Тоді ж зібрано ліпну кераміку доби бронзи — раннього залізного віку.

У 2023 р. безпосереднє обстеження пам'ятки виявилось неможливим через обмеження, пов'язані з війною. Моніторинг стану здійснювався дистанційно. На території археологічного об'єкту, за даними космічної зйомки, датованої 15.03.2023 (сервіс Google), зафіксовано чотири сліди влучання російських боєприпасів (рис. 27: 1, 2).

Рис. 19. Уламок боєприпасів на території археологічного об'єкту Мошун уроч. Мамаїв Ріг 2

Fig. 19. A fragment of ammunition on the territory of the archaeological site Moshchun, Mamaiv Rih 2 tract

Археологічний об'єкт потребує додаткового натурного обстеження для з'ясування стану збереження та збору інформації, що допоможе уточнити культурно-хронологічне визначення та його межі.

Мошун 2. Місце віднайдення (доба бронзи — ранній залізний вік; XVII—XVIII ст.)

Археологічний об'єкт розташований на землях села Мошун Гостомельської селищної громади Бучанського р-ну Київської обл. (рис. 1). За 1,079 км південніше від колишнього мосту через р. Ірпінь (знищений під час російського вторгнення весни 2022 р.).

Місце віднайдення розташоване на підвищенні в заплаві правого берега р. Ірпінь на невеликому мисоподібному виступі. Абсолютні висоти 105,5–105,7 м, над заплавною річки 2,5–3,0 м. Експозиція західна. Площа об'єкту 0,2 га (58 × 36 м, витягнуте з півночі на південь).

Об'єкт виявлений 2017 р. розвідками С. П. Коломійця, А. В. Борисова і С. В. Павленка (Коломієць, Борисов, Павленко 2017). Тоді ж

Рис. 20. Уламок боєприпасів на території археологічного об'єкту Мошун уроч. Мамаїв Ріг 2

Fig. 20. A fragment of ammunition on the territory of the archaeological site Moshchun, Mamaiv Rih 2 tract

зібрано ліпну кераміку доби бронзи — раннього залізного віку та окремі фрагменти XVII—XVIII ст.

У 2023 р. безпосереднє обстеження пам'ятки було неможливе через обмеження, пов'язані з війною. Моніторинг стану здійснювався дистанційно. На території археологічного об'єкту, за даними космічної зйомки, датованої 15.03.2023 (сервіс Google), зафіксовано сліди двох влучань російських боєприпасів (рис. 28: 1, 2). Археологічний об'єкт потребує додаткового натурного обстеження.

Мошун 1. Оселище (доба бронзи — ранній залізний вік)

Археологічний об'єкт розташований на землях с. Мошун Гостомельської селищної громади Бучанського р-ну Київської обл. (рис. 1). За 2,379 км південніше від знищеного під час російського вторгнення мосту через р. Ірпінь.

Оселище розташоване на підвищенні в заплаві правого берега р. Ірпінь. Абсолютна висота 106,5 м, над заплавною річки 3 м. Експозиція західна. Площа об'єкту 0,4 га (107 × 50 м, витягнуте з півночі на південь).

Об'єкт виявлений 2017 р. розвідками С. П. Коломійця, А. В. Борисова, С. В. Павленка (Коломієць, Борисов, Павленко 2017). Тоді ж зібрано ліпну кераміку доби бронзи — раннього залізного віку.

У 2023 р. безпосереднє обстеження пам'ятки виявилось неможливим через обмеження, пов'язані з воєнним станом. Моніторинг стану здійснювався дистанційно. На території архео-

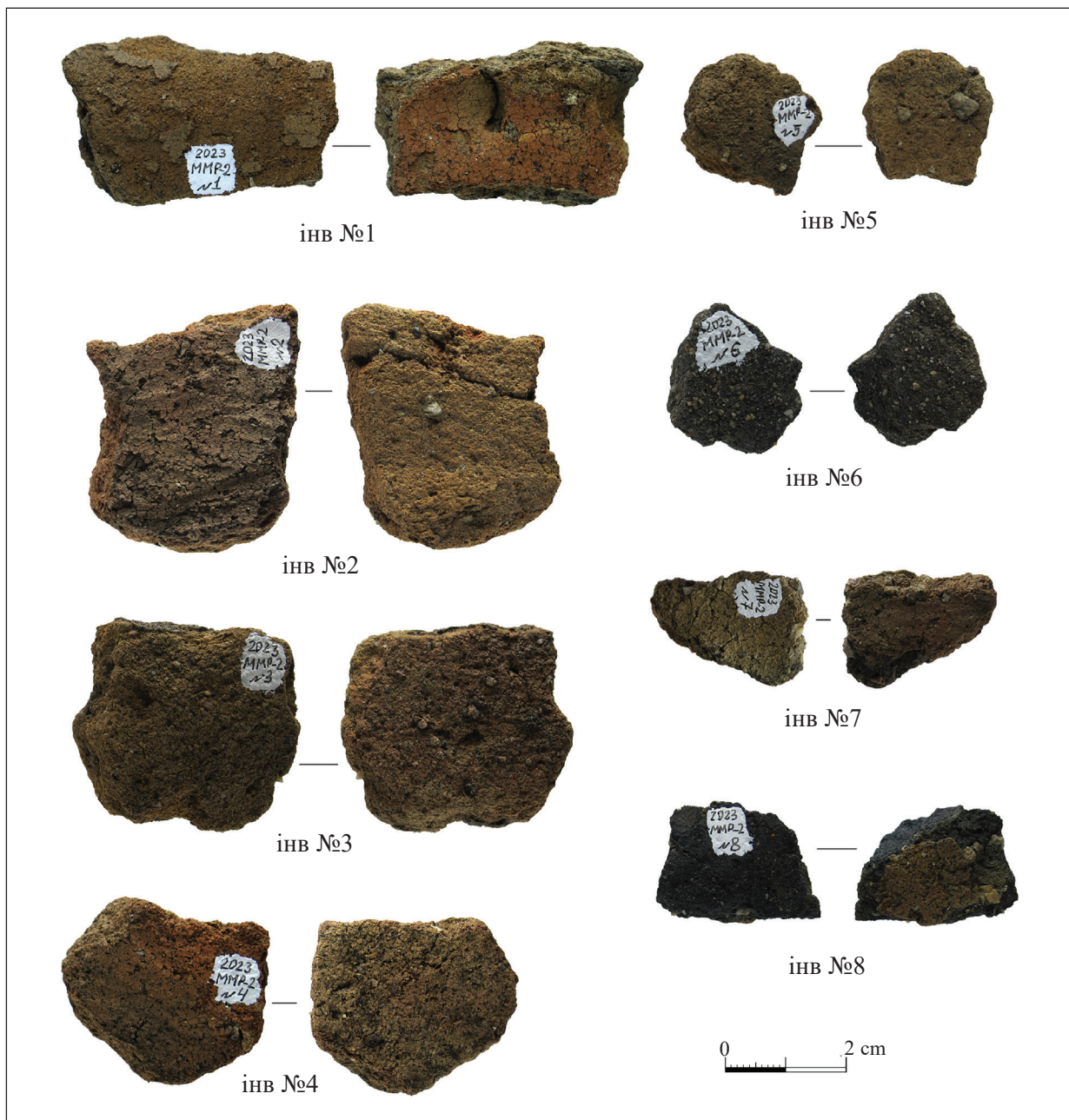

Рис. 21. Фрагменти стінок ліпних керамічних посудин із території місця віднайдення Мошчун уроч. Мамаїв Ріг 2

Fig. 21. Fragments of walls of handmade ceramic vessels from the territory of the location of Moshchun, Mamaiv Rih 2 tract

логічного об'єкту, за даними космічної зйомки, датованої 15.03.2023 рік (сервіс Google), зафіксовано сліди двох влучань російських боєприпасів (рис. 29: 1, 2). Археологічний об'єкт потребує додаткового натурного обстеження.

Окрім археологічних пам'яток, обстежено чотири місця, безпосередньо пов'язаних із бойовими операціями 2022 р. (два місця знищення російської військової техніки, одне місце масованого обстрілу, меморіал пам'яті «Янголи Перемоги» загиблим українським героям на місці бойових позицій).

Висновки

Підсумовуючи досвід моніторингових робіт біля с. Мошчун та в північній частини Київщини, можна констатувати, що обстежені археологічні об'єкти пошкоджені внаслідок розгортання російсько-української війни. Їх умовно можна поділити на кілька груп:

1. Об'єкти, пошкоджені внаслідок обстрілу різними боєприпасами. На цих пам'ятках фіксуються різноманітні сліди влучання боєприпасів. Часто культурний шар знищений у місці

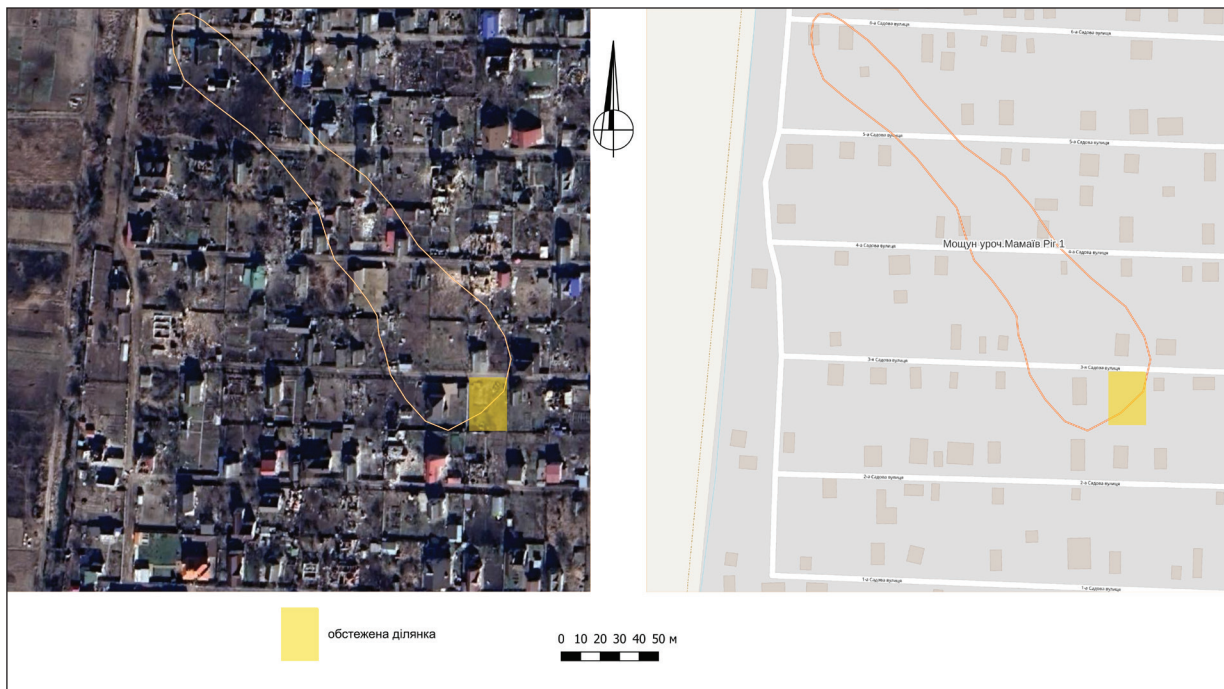

Рис. 22. Пошкодження археологічного об'єкту Мощун уроч. Мамаїв Ріг 1 за даними космічної зйомки (15.03.2022, Google) та розташування об'єкту на плані забудови дачного селища (OpenStreetMap)

Fig. 22. Damage to the Moshchun archaeological site, Mamaiv Rih 1 tract, according to space survey data (March 15, 2022, Google) and the location of the object on the construction plan of the country village (OpenStreetMap)

Рис. 23. Вид на обстежену ділянку на археологічному об'єкті Мощун уроч. Мамаїв Ріг 1 з північно-західного кута
Fig. 23. View of the surveyed site from the north-west corner at the Moshchun archaeological site, Mamaiv Rih 1 tract

влучання з утворенням воронкоподібного заглиблення (Раківка уроч. Шевлівка) або неглибоких блюдцеподібних западин (Мощун уроч. Мамаїв Ріг 2). На території таких археологічних об'єктів часто розкидані різного розміру уламки боєприпасів (Мощун уроч. Мамаїв Ріг 2; Мощун уроч. Мамаїв Ріг 1; Нові Петрівці уроч. Сакова Пристань). Верхні шари культурного археологічних об'єктів пронизані металевими уламками, що значно змінює структуру культурного шару в цілому. Такі пошкодження фіксуються, як правило, в місцях і поблизу місць активних бойових дій, наприклад, на різночасових пам'ятках в околицях с. Мощун та р. Ірпінь.

2. Археологічні об'єкти, пошкоджені белігративною діяльністю. Такі археологічні об'єкти пошкоджені різноманітними траншеями, бліндажами та іншими заглибленими елементами військової інфраструктури. Варто зазначити, що ця діяльність повністю знищує культурний шар об'єкту археології на місці побудови таких елементів стаціонарних укріплень (Змієвий Вал поблизу с. Плесецьке, оселище на захід від с. Северинівка, Чорногородка уроч. Слобода). Цей тип пошкоджень найбільш очевидний та підлягає фіксації. Варто вказати на необхідність застосування низьковисотної аерозйомки, яка, однак, поки що недоступна для членів експедиції.

Рис. 24. Вид на обстежену ділянку на археологічному об'єкті Мощун уроч. Мамаїв Ріг 1 з півдня

Fig. 24. View of the surveyed site from the south at the Moshchun archaeological site, Mamaiv Rih 1 tract

Рис. 25. Залишки боєприпасів після обстрілів росіянами житлової забудови на обстеженій ділянці археологічного об'єкту Мощун уроч. Мамаїв Ріг 1

Fig. 25. Remnants of ammunition left after Russian shelling of a residential building on the surveyed site at the Moshchun archaeological site, Mamaiv Rih 1 tract

3. Об'єкти, стан яких з'ясувати за допомогою наземного моніторингу під час дії воєнного стану неможливо. Стан таких об'єктів археології можна опосередковано оцінити за космічними знімками (в разі наявності актуальних) або досить умовно за опосередкованими даними. Частина об'єктів, хоч і недоступна через замінування під'їздів, усе ж таки візуально фіксується (курган поблизу с. Фасова).

Загалом, здійснені співробітниками Інституту археології НАН України та представниками ЗСУ спільні наукові розвідки мають важливе значення з кількох причин. По-перше, сам факт існування та активної роботи моніторин-

гової експедиції, що займається фіксацією пошкоджень, завданих національній та світовій археологічній спадщині, дає привід для поміркованого, але одночасно впевненого оптимізму. Безумовно, зважаючи на неймовірний масштаб заподіяних російським агресором збитків, оцінити хоча б загальну картину пошкоджень вітчизняної археологічної спадщини на сьогоднішній день неможливо. Та попри те є надія, що такі наукові ініціативи матимуть більшу увагу як з боку суспільства, так і державних інституцій. По-друге, ця наукова ініціатива є чудовим прикладом співпраці між науковцями археологами та представниками ЗСУ, у лавах яких опинилась певна кількість людей відповідного фаху. Моніторинг стану археологічних об'єктів у більшості випадків сьогодні неможливий без представників збройних сил, які мають досвід і можливість працювати в місцях, які все ще становлять небезпеку, пов'язану з бойовими діями.

Завдяки зібраній у процесі моніторингу інформації маємо змогу висловити перші пропозиції щодо заходів консервації пошкоджених унаслідок російської агресії об'єктів археології. Такі заходи повинні бути скеровані на території археологічних об'єктів а отже, на специфічні ландшафти. Першим завданням є здійснення при потребі комплексу робіт із розмінування археологічних ландшафтів. Для цього необхідне залучення сертифікованих фахівців. Наступним етапом має стати рекультивація ділянок, пошкоджених вибухами боєприпасів: вилучення уламків, археологічне дослідження вирв та інших по-

Рис. 26. Артефакти з археологічного об'єкту Мощун уроч. Мамаїв Ріг 1

Fig. 26. Artefacts from the Moshchun archaeological site, Mamaiv Rih 1 tract

шкоджені культурного шару, їх рекультивация. Додатковим завданням може стати суцільне вилучення уламкових матеріалів, що залишилися після вибухів із паралельним фаховим дослідженням верхніх шарів археологічних об'єктів. Важливим напрямком роботи з менеджмен-

ту пошкоджених археологічних об'єктів є поєднання археологічно-консерваційних заходів з експертизою екологічної цінності територій. Воєнні дії, попри свій деструктивний характер, все-таки дають шанс на перегляд традиційних способів використання територій. Саме тому

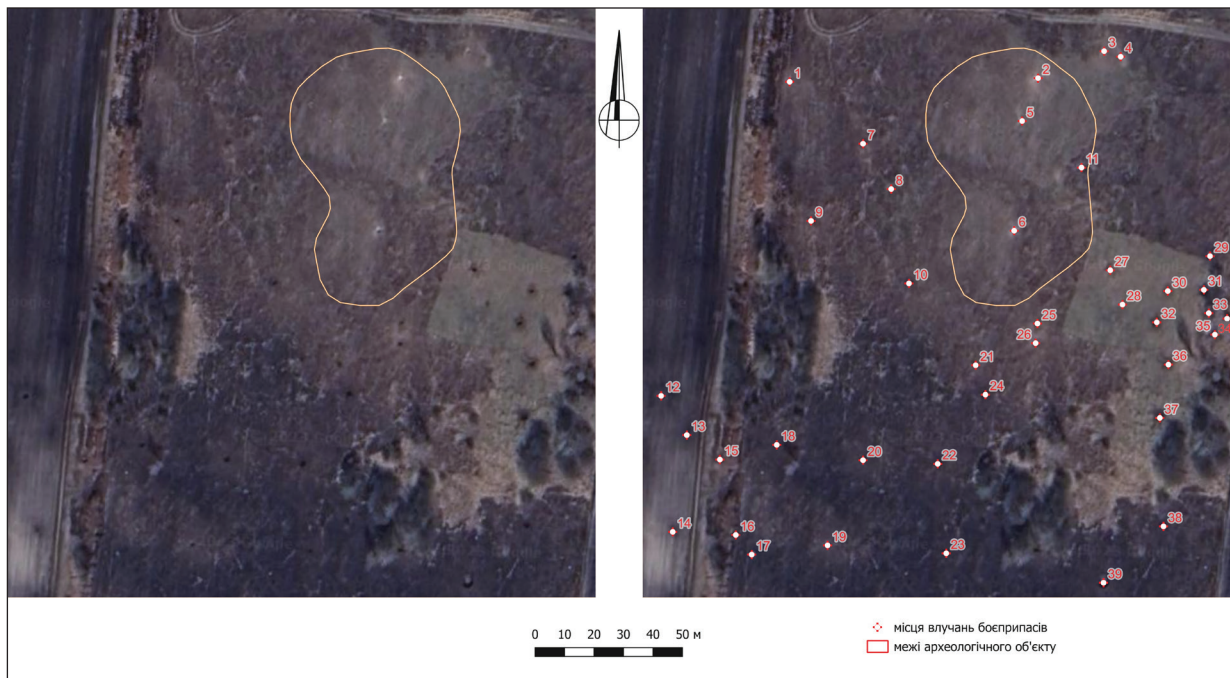

Рис. 27. Пошкодження археологічного об'єкту Мошчун уроч. Сапсайка за даними космічної зйомки (15.03.2022, Google)
 Fig. 27. Damage to the Moshchun archaeological site, Sapsaika tract, according to space survey data (March 15, 2022, Google)

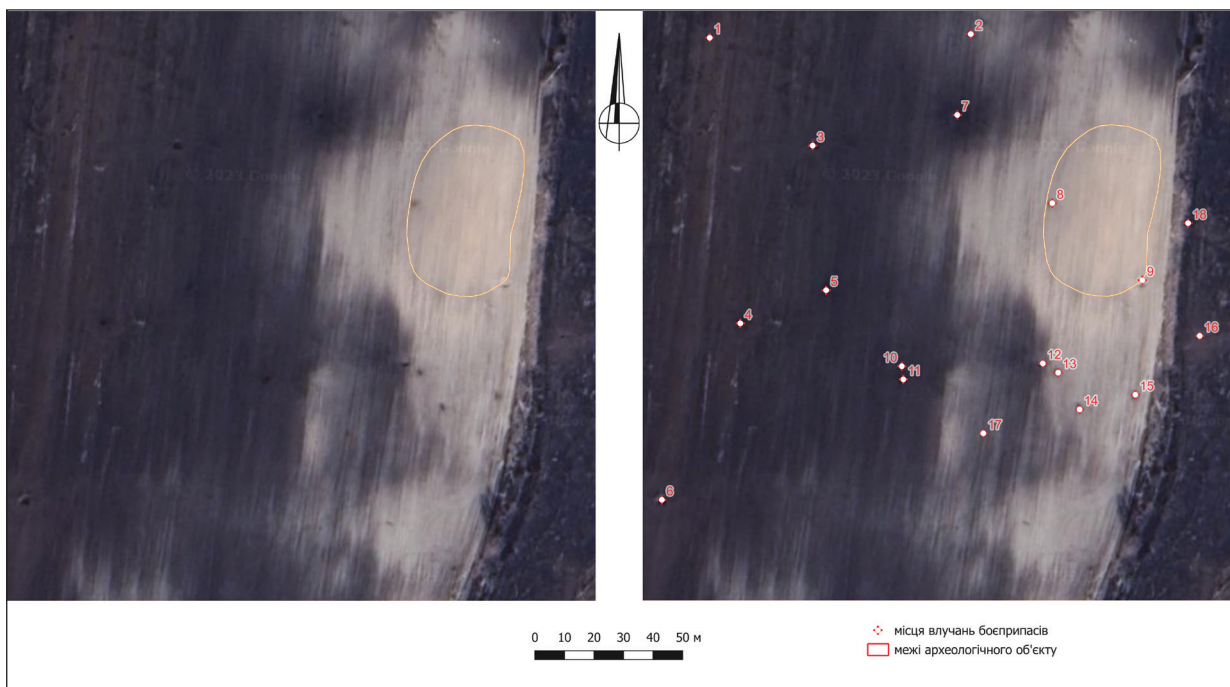

Рис. 28. Пошкодження археологічного об'єкту Мошчун 2 за даними космічної зйомки (15.03.2022, Google)
 Fig. 28. Damage to the Moshchun 2 archaeological site according to space survey data (March 15, 2022, Google)

слід розглянути можливість заповідання окремих ландшафтних виділів із точки зору природної та культурної цінності. Таке заповідання може бути поєднане з використанням цих територій під час подальших воєнних дій як чинних чи законсервованих військових об'єктів.

Успіх моніторингових та документаційних зусиль залежатиме від ефективності залучення археологів-професіоналів, що мають військовий досвід, до процесу збору інформації про зміну археологічних ландшафтів та стану об'єктів культурної спадщини. З огляду на тенденцію

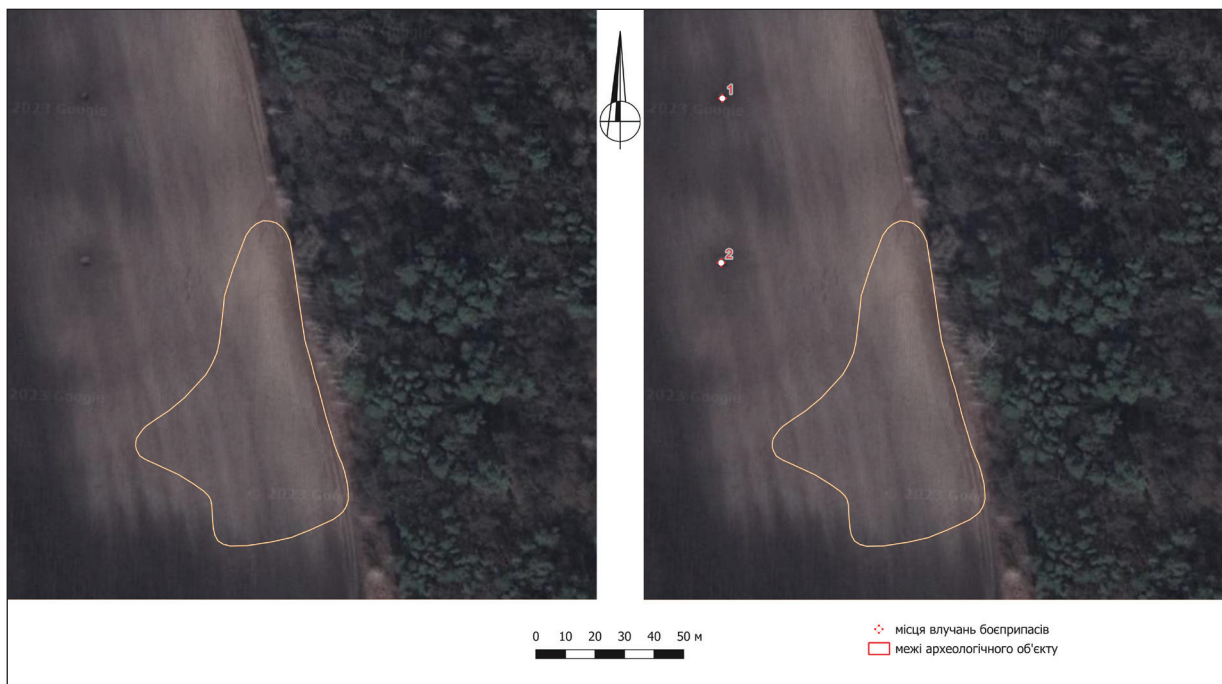

Рис. 29. Пошкодження археологічного об'єкту Мошчун 1 за даними космічної зйомки (15.03.2022, Google)

Fig. 29. Damage to the Moshchun 1 archaeological site, according to space survey data (March 15, 2022, Google)

розгортання російсько-української війни потреба та цінність кожного кваліфікованого фахівця з археології із військовим досвідом лише зростатиме. На жаль, цьому сприяє інтенсивне знищення історичних ландшафтів в зонах бойових дій на території України та фізичне зменшення відповідних фахівців. Нагадаємо, що залучення іноземних спеціалістів до моніторингу археоло-

гічної спадщини на «територіях війни» на сьогодні практично неможливе. Тож подальша робота вбачається в удосконаленні методик фіксації стану археологічних пам'яток та постійному залученні археологів у складі ЗСУ та поза ними до системної роботи з археологічного моніторингу.

Надійшла 25.03.2024

Васильева, М. В. 1989. *Гражданско-правовые средства охраны и использования памятников истории и культуры*. Автореферат диссертации к.ю.н. Всесоюзный юридический заочный институт.

Гжибовська, Т. С. 2018. Щодо впровадження системи моніторингу об'єктів культурної спадщини. В: Добролюбовська, Ю. А. (відп. ред.). *Історіосфера: матеріали Тринадцятої наукової конференції викладачів, здобувачів вищої освіти та молодих учених Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського*, Одеса, Україна, 6–7 квітня 2018 р. Одеса: ПНПУ імені К. Д. Ушинського, с. 70–77.

У селі Мошчун на Київщині знищено 2 тис будинків із 2,8 тис. *Дзеркало тижня*. 6 травня 2022 [online]. Режим доступу: <https://zn.ua/ukr/UKRAINE/u-seli-moshchun-nakijivshchini-znishcheno-2-tis-budinkiv-iz-2-8-tis.html> [Дата звернення 20 березня 2024].

Каткова, Т. Г. 2008. *Правова охорона культурної спадщини в Україні*. Харків: Право.

Коломієць, С., Борисов, А., Павленко, С. 2017. *Звіт про археологічні розвідки проведені на території басейну р. Ірпін в 2017 році*. Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 2017/б.н., опис 2017.

Малолітнева, В. К, Борисов, А. В., Гурова, А. М., Малишев, О. О. 2021. *Аерокосмічний моніторинг археологічного ландшафту: правові та організаційні засади*. Київ: Норма права. <https://doi.org/10.6084/m9.figshare.21378090.v1>

Національна... 2023. Національна академія наук України. Моніторинг археологічних об'єктів під час війни в Україні. 15 червня 2023 [online]. Режим доступу: <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=10220> [Дата звернення 20 березня 2024].

Поливач, К. А. 2013. Формування системи моніторингу об'єктів культурної спадщини в Україні. *Український географічний журнал*, 3, с. 56–63.

Про охорону... 2000. Про охорону культурної спадщини: Закон України від 8 червня 2000 року № 1805-III. *Відомості Верховної Ради України*, 39.

Серов, О. В. 2006. *Пам'ятки археології Київської області кінця X — середини XIII ст. Археологічний каталог. Рукопис*. Київ: Центр пам'яткознавства НАН України; УТОПІК.

Томашевський, А. П. 1998. Перспективи та проблеми комплексного вивчення і збереження історико-культурної та палеоприродної спадщини на зламі тисячоліть. В: Рижко, В. А. (відп. ред.). *Матеріали конференції «Людина в ландшафті XXI століття: гуманізація географії. Проблеми постнекласичних методологій»*. Київ (б. в.), с. 130–135. <https://doi.org/10.6084/m9.figshare.5194792.v2>

Томашевський, А. П. 2004. Комплексне збереження історико-археологічної та природної спадщини: територіальний імператив. *Екологічний вісник*, 6 (28), с. 2–5. <https://doi.org/10.6084/m9.figshare.5194930.v1>

Відкликаний РФ підпис під Римським Статутом не впливає на розслідування її злочинів. *Укрінформ*. 18 грудня 2020 [online]. Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3157458-vidklikaniy-rf-pidpis-pid-rimskim-statutom-ne-vplivaie-na-rozsliduvanna-ii-zlociniv-mamedov.html> [Дата звернення 20 березня 2024].

У МкіП назвали кількість зруйнованих та пошкоджених армією РФ культурних пам'яток. 8 липня 2023. *Укрінформ* [online]. Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3733248-u-mkip-nazvali-kilkist-zrujnovanih-ta-poskodzenih-armieu-rf-kulturnih-pamatok.html> [Дата звернення 20 березня 2024].

Шидловський, П. С., Корніснюк, М. В., Івакін, В. Г., Буйських, А. В., Прокопенко, І. В., Осінчук, Т. М., Синиця, Є. В., Пічкур, Є. В. (ред.). 2022. *Науковий практичний семінар «Охорона та збереження археологічної спадщини України. Protection and preservation of archaeological heritage of Ukraine»*. Тези доповідей. Київ, Україна, 23 листопада 2022 р. Київ: Центр консервації предметів археології.

Гаазький суд вперше виніс вирок за знищення культурної спадщини. *LB.UA*. 27 вересня 2016 [online]. Режим доступу: https://lb.ua/culture/2016/09/27/346316_gaagskiy_sud_vpervie_vines_prigovor.html [Дата звернення 20 березня 2024].

Олександр Вдовиченко, «Слов'ян»: «Я був вперений в своїх людях. І ми вистояли». *LB.UA*. 3 червня 2022 [online]. Режим доступу: https://lb.ua/society/2022/06/03/518854_oleksandr_vdovichenko_slovyan.html [Дата звернення 20 березня 2024].

Козаровичі. Підірвати дамбу, щоб врятувати Київ. *Ukrainian*. 20 грудня 2022 [online]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=rtHOI5IPhXs> [Дата звернення 20 березня 2024].

Battle for Kyiv: Ukrainian Valor, Russian Blunders Combined to Save the Capital. *Washington Post*. 24 серпня 2022 [online]. Режим доступу: <https://www.washingtonpost.com/national-security/interactive/2022/kyiv-battle-ukraine-survival/> [Дата звернення 20 березня 2024].

Volodymyr A. Hnera¹, Artem V. Borysov², Bohdan O. Skopnenko³, Mykyta V. Naraiivskyi⁴

¹PhD, Research Fellow, the National Defense University of Ukraine, ORCID: 0000-0002-6589-9163, ghneravolodimir@gmail.com

²PhD, Research Fellow, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID: 0000-0002-2322-2277, artem_borysov@iananu.org.ua

³PhD, Research Fellow, the National Defense University of Ukraine, ORCID: 0000-0001-5678-0657, Sko-bogdan@i.ua

⁴Laboratory Assistant, the National Defense University of Ukraine, ORCID: 0009-0009-4910-3100, 0933596232nik@gmail.com

CONSEQUENCES OF THE WAR FOR CULTURE HERITAGE SITES ON THE EXAMPLE OF ARCHAEOLOGICAL SITES IN MOSHCHUN VILLAGE NEAR KYIV

The Russian Federation has been destroying Ukrainian cultural heritage since 2014. A full-scale invasion by the Russians in February 2022 increased the scale of losses. The aggressor country must compensate for the damages caused to Ukraine. Documenting these losses is part of the process of restorative justice. Legal tools are an important part of the work of documenting destruction. Part of the article reveals legal aspects of such documentation.

Moshchun village, near Kyiv, became the territory of military confrontation. This area has suffered significant damage. Houses of local residents became ruins. Many traces of ammunition explosions covered the surrounding fields and forests. Part of the territory affected by the war is the area of archaeological sites. We reconstructed the course of the military conflict using public information to piece together the events of 2022. This revealed the process of destruction of archaeological sites. The collected information helped in the direct survey of archaeological sites.

The basis of the article is the data collected in the summer of 2023. Monitoring archaeological expedition of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine surveyed seven archaeological sites. All surveyed objects have damage from military operations. The examined places form three groups: a) objects with traces of damage as a result of shelling with various ammunition; b) objects damaged by belligerent activity; c) objects whose status is unknown.

Monitoring of archaeological sites is impossible without representatives of the Armed Forces of Ukraine. The interaction of the executive authorities, scientific institutions and defense forces of Ukraine is a necessary condition for the deployment of the monitoring system of archaeological objects in the wartime conditions. The survey carried out by the authors of the article is only one of the ways of documenting the war crimes of the Russians against the world cultural heritage.

Key words: archaeological heritage, Ukraine, Russian aggression, damage to archaeological sites, Kyiv Oblast, Irpin River basin, ancient Rus, Neolithic, Early Iron Age.

References

- Vasileva, M. V. 1989. *Grazhdansko-pravovie sredstva okhrani i ispolzovaniya pamyatnikov istorii i kulturi*. Avtoreferat disertatsii k.yu.n. Vsesoiuznyi iuridicheskii zaochnyi institut.
- Hzybovska, T. S. 2018. Shchodo vprovadzhennia systemy monitorynhu ob'ektiv kulturnoi spadshchyny. In: Dobroliub-ska, Yu. A. (exec. ed.). *Istorijsfera: materialy Trynadtsiatoi naukovoï konferentsii vykladachiv, здобувачів вищої освіти та молодих учених Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського*, Odesa, Ukraina, 6–7 kvitnia 2018 r. Odesa: PNPU imeni K.D. Ushynskoho, p. 70-77.
- U seli Moshchun na Kyivshchyni znyshcheno 2 tys budynkiv iz 2,8 tys. *Dzerkalo tyzhnia*. 6 travnia 2022 [online]. Available at: <https://zn.ua/ukr/UKRAINE/u-seli-moshchun-na-kijivshchini-znishcheno-2-tis-budinkiv-iz-2-8-tis.html> [Accessed 20 March 2024].

- Katkova, T. H. 2008. *Pravova okhorona kulturnoi spadshchyny v Ukraini*. Kharkiv: Pravo.
- Kolomiets, S., Borysov, A., Pavlenko, S. 2017. *Zvit pro arkeologichni rozvidky provedeni na terytorii baseinu r. Irpin v 2017 rotsi*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 2017/b.n., opys 2017.
- Malolitneva, V. K., Borysov, A. V., Hurova, A. M., Malyshev, O. O. 2021. *Aerokosmichniy monitorynh arkeologichnoho landshaftu: pravovi ta orhanizatsiini zasady*. Kyiv: Norma prava. <https://doi.org/10.6084/m9.figshare.21378090.v1>
- Natsionalna... 2023. Natsionalna akademiia nauk Ukrainy. 15 chervnia 2023. *Monitorynh arkeologichnykh obektiv pid chas viiny v Ukraini* [online]. Available at: <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=10220> [Accessed 20 March 2024].
- Polyvach, K.A. 2013. *Formuvannia systemy monitorynhu obektiv kulturnoi spadshchyny v Ukraini*. Ukrainskyi heohrafichnyi zhurnal, 3, p. 56-63.
- Pro okhoronu... 2000. Pro okhoronu kulturnoi spadshchyny. Zakon Ukrainy vid 8 chervnia 2000 roku № 1805-III. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy, 39.
- Sierov, O. V. 2006. *Pamiatky arkeolohii Kyivskoi oblasti kintsia X — sere diny XIII st. Arkheologichnyi katalog. Rukopys*. Kyiv: Tsentr pamiatkoznavstva NAN Ukrainy; UTOPIK.
- Tomashevskiy, A. P. 1998. Perspektivy ta problemy kompleksnoho vyvchennia i zberezhennta istoriko-kulturnoi ta paleopryrodnoi spadshchyny na zlami tysiacholit. In: Ryzhko, V. A. (exec. ed.). *Materialy konferentsii «Liudyna v landshafti KhKhI stolittia: humanizatsiia heohrafii. Problemy postneklasychnykh metodolohii»*. Kyiv (w. ed), p. 130-135. <https://doi.org/10.6084/m9.figshare.5194792.v2>
- Tomashevskiy, A. P. 2004. Kompleksne zberezhennta istoriko-arkheologichnoi ta pryrodnoi spadshchyny: terytorialnyi imperatyv. *Ekolohichnyi visnyk*, 6 (28), p. 2-5. <https://doi.org/10.6084/m9.figshare.5194930.v1>
- Vidklykanyi RF pidpys pid Rym'skym Statutom ne vplyvaie na rozsliduvannia yii zlochyniv. *Ukrinform*. 18 hrudnia 2020 [online]. Available at: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3157458-vidklikaniy-rf-pidpis-pid-rimskim-statutom-ne-vplyvae-na-rozsliduvanna-ii-zlociniv-mamedov.html> [Accessed 20 March 2024].
- U MkiP nazvaly kilkist zruinovanykh ta poshkodzhenykh armieiu RF kulturnykh pamiatok. *Ukrinform*. 8 lypnia 2023 [online]. Available at: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3733248-u-mkip-nazvali-kilkist-zruinovanih-ta-poskodzeni-h-armieiu-rf-kulturnih-pamatok.html> [Accessed 20 March 2024].
- Shydlovskiy, P. S., Kornienko, M. V., Ivakin, V. H., Buiskykh, A. V., Prokopenko, I. V., Osinchuk, T. M., Synytsia, Ye. V., Pichkur, Ye. V. (eds.). 2022. *Naukovyi praktychnyi seminar «Okhorona ta zberezhennta arkeologichnoi spadshchyny Ukrainy. Protection and preservation of archaeological heritage of Ukraine»*. Tezy dopovidei. Kyiv, Ukraina, 23 lystopada 2022 r. Kyiv: Tsentr konservatsii predmetiv arkeolohii.
- Haazkyi sud vpershe vynis vyrok za znyshchennia kulturnoi spadshchyny. *LB.UA*. 27 veresnia 2016 [online]. Available at: https://lb.ua/culture/2016/09/27/346316_gaag'skiy_sud_vpervie_vines_prigovor.html [Accessed 20 March 2024].
- Oleksandr Vdovychenko, «Slovian»: «Ya buv vpevnenyi v svoikh liudiakh. I my vystoialy». *LB.UA*. 3 chervnia 2022 [online]. Available at: https://lb.ua/society/2022/06/03/518854_oleksandr_vdovichenko_slovyan.html [Accessed 20 March 2024].
- Kozarovychi. Pidirvaty dambu, shchob vriatuvaty Kyiv. *Ukrainer*. 20 hrudnia 2022 [online]. Available at: <https://www.youtube.com/watch?v=rtHOI5IPhXs> [Accessed 20 March 2024].
- Battle for Kyiv: Ukrainian Valor, Russian Blunders Combined to Save the Capital. *Washington Post*. 24 serpnia 2022. [online]. Available at: <https://www.washingtonpost.com/national-security/interactive/2022/kyiv-battle-ukraine-survival/> [Accessed 20 March 2024].

I. O. CHECHULINA, O. H. KUZMISHCHEV, J. FORNASIER

ATTIC BLACK-GLAZED POTTERY FROM OLBIA PONTICA: A STUDY OF THE EXCAVATION AREA “P-1”

This article presents the results of archaeological research on black-glazed pottery from the “Peredmistia 1” area of Olbia Pontica, excavated during the 2018 and 2021 seasons. The study examines 203 pieces of Attic black-glazed ceramics, focusing on their typology, chronology, and contextual significance. Given the challenges posed by the ongoing war in Ukraine, and the inability to work directly with the material, the analysis relies on excavation reports and photographic documentation, shedding light on the role of these ceramics in the cultural and economic landscape of Olbia Pontica.

Key words: *Olbia Pontica, Attic black-glazed pottery, ancient ceramics, drinking vessels, Black Sea north region.*

Between 2015 and 2021, archaeological investigations were conducted in the territory of the so-called “Olbian suburb”, a part of which includes the P-1 (Peredmistia 1) site, investigated during the 2018 and 2021 excavation seasons (fig. 1). These field studies were part of the Ukrainian-German research project “Ancient Urban Development at the Edge of the Greek Oikumene: Archaeological Research in the Suburban Area of Olbia Pontica”. The project was conducted within the framework of the Olbian International Archaeological

Expedition of the Institute of Archaeology, NAS of Ukraine¹.

Research on the P-1 site was planned to be continued in subsequent seasons. However, since the onset of the Russian full-scale invasion of Ukraine in 2022, the expedition has been unable to conduct fieldwork on-site. Most of the material from the field has been safely stored in the repository of the National Preserve “Olbia”. Unfortunately, at present, the authors of this article are unable to access these materials directly. Consequently, the analysis presented here was primarily carried out using archaeological reports and additional photographs provided by the excavation team (Буйських, Форнасьє, Кузьмищев 2019; 2022). Attic black-glazed ware was initially identified during the excavation process based primarily on its visual characteristics, which distinguish it from products of other production centres. The clay’s colour and quality, the morphology of the shapes, and the properties of the black glaze do not provide grounds to attribute the material to a different origin. This group excludes certain Hellenistic ceramics and black-glazed vessels from Asia Minor ones, which, although sometimes similar in appearance, can generally be distinguished from Attic ware by visual characteristics. As Attic black-glazed ceramics was mass-produced and well-distinguished, archaeometric analyses were not planned at this stage of the study. Moreover, during the preparation of this article, the authors worked exclusively with excavation reports. While this limited the analytical potential of the dataset, it did not reduce its overall informational value.

In 2017, geomagnetic surveys were conducted in the southern part of the “Olbian suburb”, which revealed a significant anomaly with dimensions of about 10 × 15 m, completely levelled to the day surface (Буйських, Форнасьє, Кузьмищев 2022, рис. 4). Taking into account the location of the object on the southern border of the suburb (or just behind

© CHECHULINA Iryna Oleksiivna, 2025 — PhD., Senior Research Fellow, the Classical Archaeology Department, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID: 0000-0003-3783-6277, chchulina_iryana@iananu.org.ua

© KUZMISHCHEV Oleksandr Hennadiiovych, 2025 — PhD., Research Fellow, the Classical Archaeology Department, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID: 0000-0003-2718-7111, a.kuzm@ukr.net

© FORNASIER Jochen — Prof. Dr. Hab., Martin Luther University, the Institute of Art History and European Archaeologies, Halle-Wittenberg, Halle (Saale), Germany, ORCID: 0000-0002-1660-8251, jochen.fornasier@altertum.uni-halle.de

© Інститут археології НАН України, 2025

¹ The project was initially launched in collaboration with Goethe University, Frankfurt am Main (2015–2019), and is now being continued in partnership with Martin Luther University, Halle-Wittenberg (2020–2025). The project is led by Jochen Fornasier and Alla Buislykh and is substantially funded by the German Research Foundation (DFG) (FO 497/2; FO 497/5).

Fig. 1. Territory of Olbian "suburb" (P-1 sector). Source — Google Earth platform; updated by O. H. Kuzmishchev

it) and the fact that a similar structure on the northern border of the 'suburb' was uncovered by Yu. I. Kozub in 1964 and interpreted as a sanctuary (Козуб 1975, c. 161-163), it was decided to carry out excavations in this place (Fornasier, Buiskykh, Kuzmishchev 2022).

The excavations began in 2018, when a new site was laid out, named "Peredmistia 1" (hereinafter P-1, cipher 'П-1' for "Передмістя 1" in Ukrainian). That year, work was carried out on a single survey square, 5×5 m, laid out in the north-western part

of the anomaly. In the course of excavations, it became clear that the structure is a huge, deepened into the mainland soil, buried complex. Its depth in the investigated square was 2.2 m, and the sides did not exist in the southern and eastern directions, they continued further, thus fully confirming the data of geomagnetic reconnaissance (Буйських, Форнасьє, Кузьмищев 2020, с. 128-130).

The obtained material could presumably testify to the cult status of the investigated area. However, only further archaeological excavations could confirm or refute this assumption.

Therefore, the research was continued in 2021. At that time half-square 2 (2.5×5.0 m) to the east and square 3 (5.0×5.0 m) to the south of the 2018 excavations were laid out.

The work revealed that the characteristics, depths and features of the subsoil layers, as well as the quantity, types and dates of the material were generally synchronous with those identified in 2018. Accordingly, it can be argued that this deepened structure was a single complex and not several multi-temporal objects layered on top of each other (Буйських, Форнасьє, Кузьмищев 2019, с. 101).

For a more accurate understanding of both the purpose and chronology of P-1 archaeological complex, the finds of Attic black-glazed ceramics are of great importance. Since the authors of the excavations took all informative fragments for inventory, this study makes it possible to examine the black-glazed pottery in all its diversity in relation to the complex, and not only exceptional fragments, as was often the case for complexes studied in the 20th century, due to limited photographic possibilities and the amount of materials deposited.

Black-glazed pottery holds significant importance in the research of ancient Greek material culture. Renowned for its aesthetic appeal, craftsmanship, and functional versatility, this pottery provides valuable insights into the daily lives, trade networks, and cultural practices of ancient societies. Found across diverse contexts — residential areas, sacred spaces, and burial sites, Attic black-glazed ceramics often served both practical and symbolic purposes.

Attic black-glazed ceramics were actively produced in Athens during the 6th–4th centuries BC. As mass-produced yet valuable items, they were widely distributed across the Greek world, becoming an integral part of the material culture of the poleis.

Their significance extends beyond their utilitarian and aesthetic value, as they serve as essential tools for archaeological dating. Thanks to the well-developed typology established from

finds at the Athenian Agora, black-glazed pottery can now be dated with remarkable precision, often to within a 20–25 year timespan (Sparkes, Talcott 1970; Rotroff 1997). This level of chronological resolution proves invaluable in dating closed archaeological complexes and other structures uncovered during excavations, offering critical insights into ancient contexts and their development.

Attic black-glazed ware, frequently discovered during past archaeological investigations in Olbia Pontica, has been recovered in significant quantities across various contexts, including residential zones and sacred areas (Леви 1956; 1964; Лейпунская 1986; Русяева, Назарчук 2006; Handberg, Peterson 2010; Назарчук 2014; Буйських 2015; Чечуліна 2015; Chechulina 2024, and others), and city necropoleis (Парович-Пешикан 1974; Козуб 1974; Скуднова 1988; Папанова 1993, 2000; Fornasier, Ivchenko, Kuzmishchev 2024, etc.). Similar finds of black-glazed pottery have also been documented in the suburbs of Olbia, underscoring its widespread use and cultural importance in both urban and peripheral settings (Козуб 1974; Данильченко 2000; Буйських, Форнасьє, Кузьмищев 2016; Буйських, Форнасьє, Кузьмищев 2019, 2022; Kuzmishchev 2021, and other literature).

The research of so-called “Olbian suburb” was no exception. During the 2018 and 2021 excavation seasons on P-1 area, 203 pieces of Attic black-glazed ceramics were uncovered and catalogued with inventory numbers. The assemblage predominantly consists of open-shaped ceramics, totaling 191 items (fig. 2–4), and close-shaped pottery (12 pieces; fig. 5).

Open-shaped ware

These are primarily vessels intended for drinking, such as cups, skyphoi, and one-handlers. Additionally, a smaller number of vessels were used for food consumption and storage, including bowls, saltcellars, and stemmed dishes.

Cups

Among the drinking vessels, cups represent the majority, totaling 124 items (figs. 2, 3). Morphologically, these cups can be classified into stemless and stemmed types, along with intermediate shapes like cup-skyphoi and cup-kantharoi. Certain types, such as the bolsals, are recognised as distinct categories due to their unique features.

The collection includes 48 fragments of **stemless cups** (fig. 2: 6–30), which are presumed to represent individual vessels. This type dominates the assemblage, likely due to the widespread

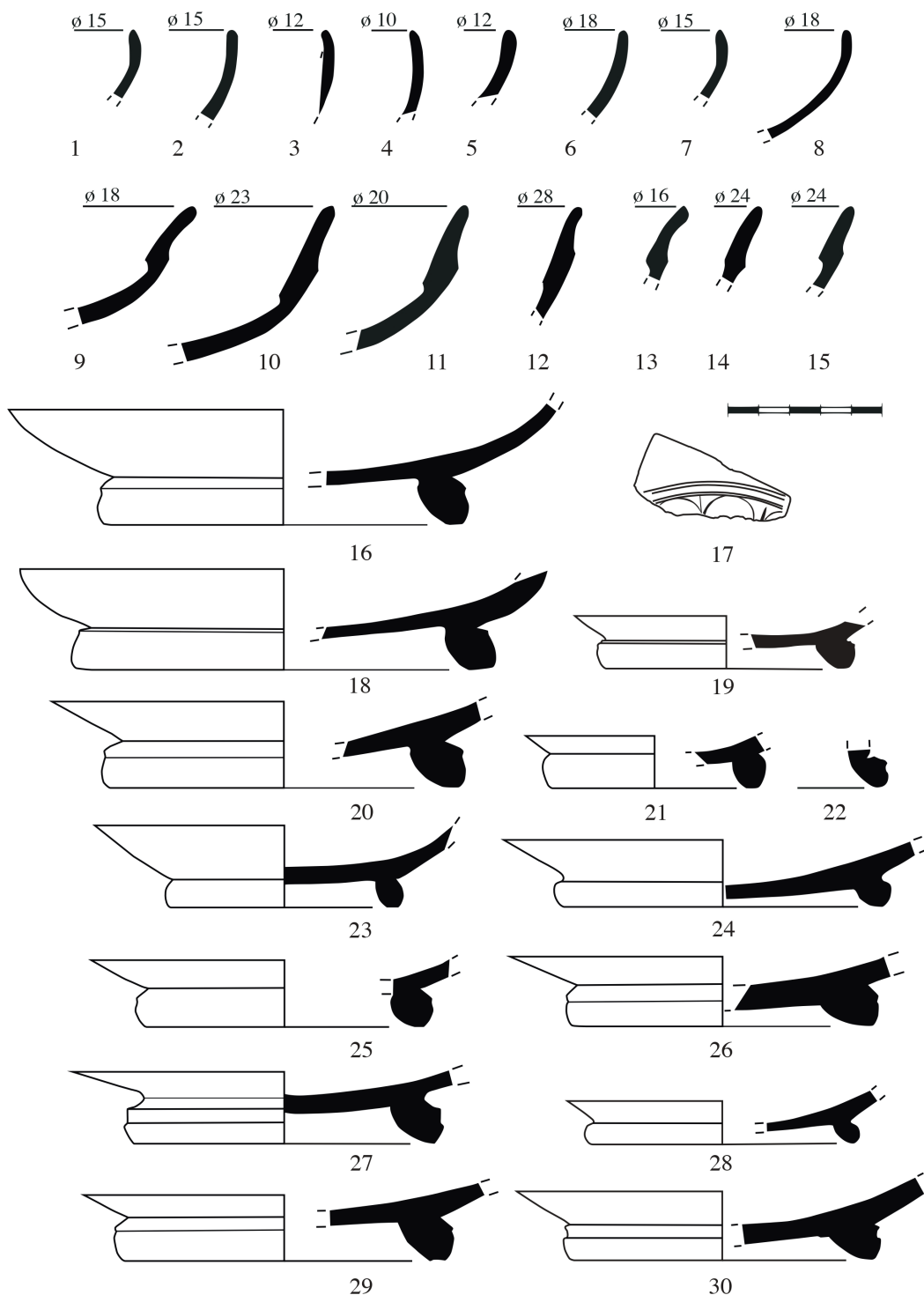

Fig. 2. Attic black-glazed cups (1–5), stemless cups (6–30): 1 — O-2018/Π-1/278; 2 — O-2021/Π-1/211; 3 — O-2018/Π-1/14; 4 — O-2018/Π-1/32; 5 — O-2018/Π-1/43; 6 — O-2018/Π-1/329; 7 — O-2018/Π-1/278; 8 — O-2018/Π-1/331; 9 — O-2018/Π-1/324; 10 — O-2018/Π-1/265; 11 — O-2018/Π-1/325; 12 — O-2018/Π-1/270; 13 — O-2018/Π-1/328; 14 — O-2018/Π-1/665; 15 — O-2018/Π-1/489; 16 — O-2018/Π-1/127; 17 — O-2021/Π-1/439; 18 — O-2018/Π-1/45; 19 — O-2021/Π-1/74; 20 — O-2018/Π-1/434; 21 — O-2018/Π-1/435; 22 — O-2018/Π-1/81; 23 — O-2018/Π-1/271; 24 — O-2018/Π-1/272; 25 — O-2018/Π-1/677; 26 — O-2018/Π-1/273; 27 — O-2021/Π-1/136; 28 — O-2021/Π-1/75; 29 — O-2021/Π-1/71; 30 — O-2021/Π-1/139, after: Buisikh, Fornasier, Kuzmishchev 2019; 2022; drawings by I. O. Chechulina

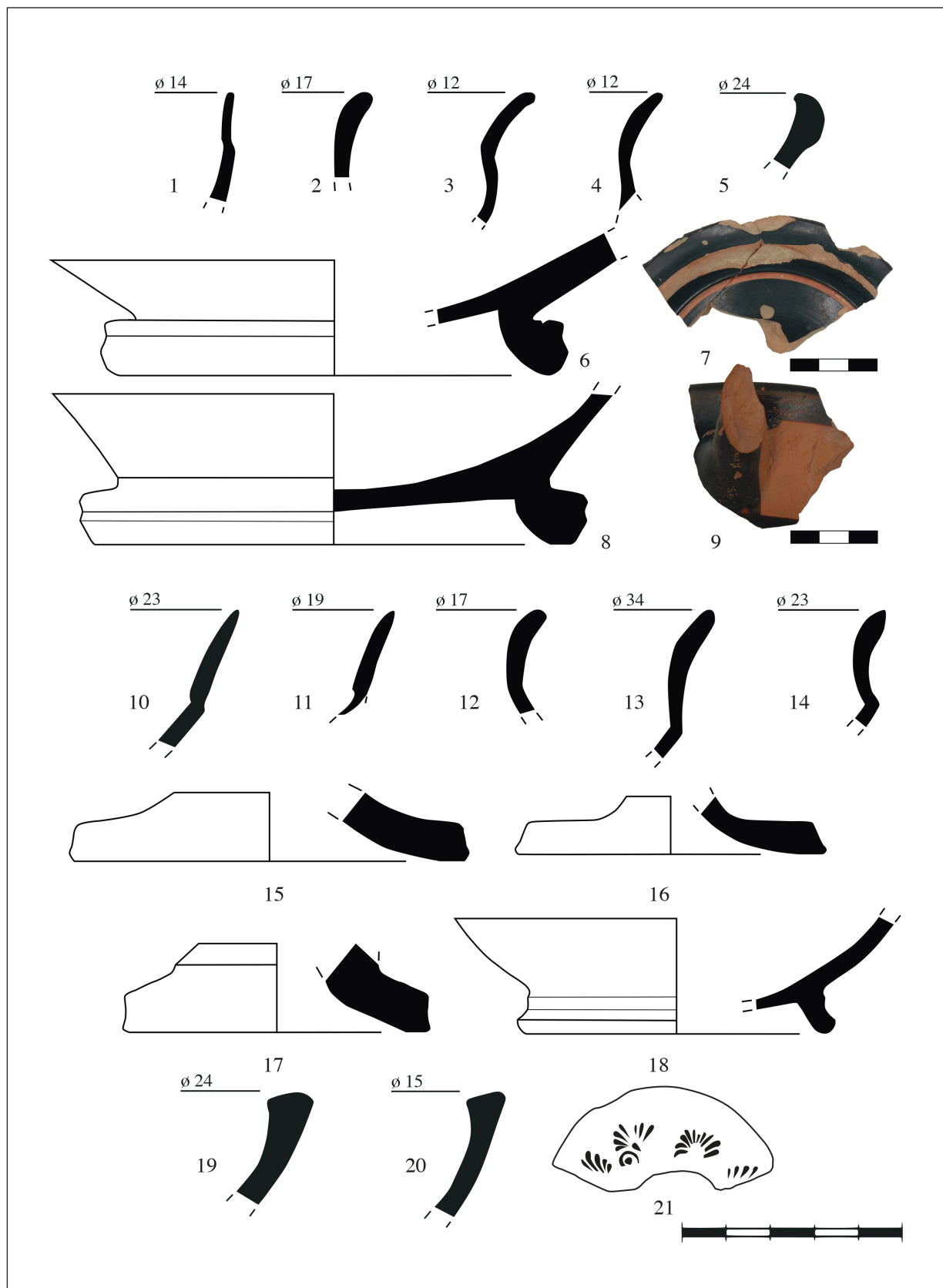

Fig. 3. Attic black-glazed cup-skyphoi (1–4, 6, 8), a stemmed dish (5), a bolsal (7), stemmed cups (9–18), one-handlers (19, 20), a cup-kantharos (21): 1 — O-2018/Π-1/326; 2 — O-2018/Π-1/330; 3 — O-2018/Π-1/663; 4 — O-2018/Π-1/664; 5 — O-2018/Π-1/431; 6 — O-2021/Π-1/263; 7 — O-2021/Π-1/381; 8 — O-2018/Π-1/706; 9 — O-2021/Π-1/632; 10 — O-2018/Π-1/265; 11 — O-2018/Π-1/269; 12 — O-2018/Π-1/78; 13 — O-2018/Π-1/428; 14 — O-2021/Π-1/93; 15 — O-2018/Π-1/433; 16 — O-2018/Π-1/436; 17 — O-2021/Π-1/582; 18 — O-2018/Π-1/581; 19 — O-2018/Π-1/431; 20 — O-2021/Π-1/30; 21 — O-2018/Π-1/44, after: Buisikh, Fornasier, Kuzmishchev 2019; 2022; drawings by I. O. Chechulina

use of such sturdy and practical forms, their adaptability in daily life, and their relatively better preservation. Furthermore, the morphology of these cups may have contributed to their survival in the archaeological record.

Stemless cups typically feature a shallow bowl, inset, plain or concave lip, two horizontal handles, and a ring foot. Some examples also include stamped decorations on the interior of the bowl. These cups were used from the Archaic period and gained peak popularity around the 480s BC (Chechulina 2024, p. 60). They are well-documented in previous investigations at the Olbian site (Фармаковский 1911, рис. 3: 4; Папанова 2000, рис. 1; Назарчук 2014, рис. 20; Chechulina 2024, p. 60-66), as well as at other sites across the Black Sea north region (Брашинский 1980, табл. 14; Рогов, Тункина 1985, с. 161; Стоянов 2005, с. 50, рис. 2; Gluszek 2022, p. 58, pl. 6: 3).

Most fragments of stemless cups from the area are dated between 480 and 425 BC (Sparkes, Talcott 1970, nos. 469–474) and belong to the large stemless group.

During the 2018 excavation season, the majority of finds of this type were recovered in the square no. 1, primarily from the filling of the Recessed Complex no. 1 (inventory lists nos. 9–22) across different stratigraphic levels. However, a few exceptions were noted, with a few fragments (O-2018/Π-1/91; O-2018/Π-1/124) being found within the filling of soil levels III and IV (inventory list no. 5). The removal of these levels ultimately revealed the complete filling of the recessed complex (Буйских, Форнасье, Кузьмищев 2019, с. 5-27).

In the subsequent 2021 excavation season, materials of this type were discovered at various levels in the square no. 3, including levels I, III, IV, V, and IV.II of the filling in the Recessed Complex no. 1 (inventory lists nos. 10, 11, 16, 19, 23, 30, 32, 36) (Буйских, Форнасье, Кузьмищев 2022, с. 9-15, 28, 34, 46-49).

In general, stemless cups are preserved in a highly fragmented state, which is typical for the filling of dugouts, pits, and other small recessed complexes. Most fragments feature a shiny black surface and the typical bright orange Attic clay, with no particularly distinctive features.

Only five fragments are identified as parts of handles, while the remaining pieces consist primarily of small rim sections and large foot or bottom fragments. Some fragments bear graffiti

on their underneath, such as O-2018/Π-1/272 (fig. 2: 24). This particular piece is inscribed with the letters “AN”, which according to the researchers, represent the beginning of a Greek name, such as Anaksimón or Andokid (Русяева, Кузьмищев, Форнасье 2021, с. 94, кат. 12).

Others exhibit decorative elements on the underside of the base, including black bands around a reserved area (e.g.: O-2021/Π-1/139; fig. 2: 30), central dots with concentric circles (e.g.: O-2021/Π-1/136; fig. 2: 27), or fully reserved bottoms (e.g.: O-2021/Π-1/264, 74, 71, and 675; fig. 2: 19, 29). However, the heavily fragmented condition of the finds often makes it challenging to identify specific decorative details or other diagnostic features with certainty.

A distinct type of large stemless cups is represented by the “Delicate Class” group. These vessels are typically adorned with intricate stamped decoration arranged in multiple rows (Чечулина 2016). One item from the collection (O-2021/Π-1/439; fig. 2: 17) most likely belongs to this group and is dated to 450–425 BC (Sparkes, Talcott 1970, nos. 483, 489, 490, 493, 496). The preserved fragment reveals parts of geometric motifs, which appear as rays extending within incised radial lines.

The second most numerous group of cups is the **stemmed cups** (40 pieces). These are generally defined as vessels with a high foot and a stem supporting the bowl. The entire assemblage of stemmed cups is dated to the period between 525 and 450 BC (Sparkes, Talcott 1970, nos. 401–440, 480). The fragments are predominantly from the bottom and foot of the cups, reflecting their typical preservation patterns. Most of the fragments in this group belong to Type C cups, the most common shape of this type. Other identified subtypes include Type B cups and acrocups. However, as with the stemless cups, the high level of fragmentation often allows only a general determination that the cup was stemmed, without further specification of the subtype (fig. 3: 9–18).

Type C cups are a common find in various areas of the Olbia Pontica site (Леви 1964, рис. 4: 8; Скуднова 1988, кат. 51, 60, 112, 215, 139; Папанова 2000, рис. 1; Назарчук 2014, кат. 5–9, 12–15; Chechulina 2024, с. 57). This vessel type was relatively simple to produce and practical for long-term use, making it a popular shape in daily life. A similar trend of popularity is observed in other cities of the Northern Black Sea region (Сорокина 1957, табл. 9: 3; Онайко 1980, с. 162, табл. 23, 208, 212, 214, 215; Алексеева 1997, с. 290,

табл. 10: 7; Грач 1999, с. 66, рис. 27; Bozhkova 2008, p. 119, no. 1–3, p. 120, no. 4; Егорова 2014, с. 183, рис. 5, 8, 9). While other types of black-glazed stemmed cups were less common, they have also been documented in various areas of cities (Chechulina 2024, p. 58–60 and others).

Among the stemmed cups, several fragments bear graffiti on their ring foot. For instance, the ring foot fragment O-2018/Π-1/433 (fig. 3: 15) features a graffito reading “ΔΙ”, propose to be reconstructed in the recent publication as the initial letters of names such as Diogenes or Diodoros. If found in a residential area, this could signify the abbreviation of a proper name, while in a sacred context, it might represent a dedication to the gods (Русяева, Кузьмищев, Форнасье 2021, с. 93, кат. 2).

Another fragment, O-2018/Π-1/492, has an imprecisely incised graffito reading “ΛΑ(Ι)Κ”. This could possibly convey a table-related or gist-related meaning. In its full form, “ΛΑΙΚ[ΑΣΤΗΣ]” or “ΛΑΙΚ[ΑΣΤΡΙΑ]” translates to “libertine” (either masculine or feminine, respectively) (Русяева, Кузьмищев, Форнасье 2021, с. 94, кат. 9).

A further example, the ring foot fragment O-2018/Π-1/336, bears an incised letter “Π” (pi). This may represent a monogram of the owner, signifying personal ownership or identity, as scholars have noted (Русяева, Кузьмищев, Форнасье 2021, с. 95–96, кат. 14).

As with the stemless cups, the black-glazed stemmed cups from the 2018 excavation season were primarily found in the square no. 1, specifically within the filling of the Recessed Complex no. 1 (inventory lists nos. 9–22; Буйских, Форнасье, Кузьмищев 2019, с. 5). A few fragments, however, were recovered from the inventory list no. 4, associated with the third soil level at the initial stages of the excavation.

During the 2021 excavation season, fragments of black-glazed stemmed cups were recovered across almost all parts of the excavation. This includes the square no. 3 (inventory list no. 13) and various filling layers of the Recessed Complex no. 1 in the square no. 1 (inventory lists nos. 19, 23, 34, 40, 18, and others) (Буйских, Форнасье, Кузьмищев 2022, с. 13–15, 19, 24, 35).

Another type of drinking vessel used in the Greek world comprises intermediate shapes, such as **cup-skyphoi** and **cup-kantharoi** (fig. 3).

The cup-skyphos represents a transitional form between a skyphos and a stemless cup. It typically features a wide bowl, two handles, and a ring foot.

There are two main subtypes of this vessel: light-walled and heavy-walled. The light-walled subtype was produced between 440 and 430 BC, while the heavy-walled variant dates from the second quarter of the 5th century BC to approximately 380 BC (Chechulina 2024, p. 70).

17 fragments from the excavations can be attributed to this type of cup, all dated to the 5th century BC. Most of these are small rim fragments, which can be attributed to the both subtypes of the cup-skyphos, with light walls (for example: O-2018/Π-1/573; 576; 664 and others; Sparkes, Talcott 1970, nos. 581–608), and with heavy walls, which are dated back to the 420–410 BC (e.g.: O-2021/Π-1/352; 376; 456; Sparkes, Talcott 1970, nos. 612–617).

One notable exception is a rim fragment with part of the wall and remains of a handle (O-2018/Π-1/207), which belongs to the light-walled subtype and dates to 420–380 BC (Sparkes, Talcott 1970, nos. 588–608).

Among the foot fragments, two are particularly interesting. The first (O-2018/Π-1/706; fig. 3: 8) features a graffito “ΛΥ” on the underside. According to its analysis, it probably means the beginning of one of the Greek men names, such as Lykiy or Lisiy (Буйских, Форнасье, Кузьмищев 2019, с. 26; Русяева, Кузьмищев, Форнасье 2021, с. 94, кат. 7). It is dated to 500–480 BC (Sparkes, Talcott 1970, nos. 568, 577, 578). This vessel exhibits characteristics of both skyphos and cup-skyphos forms, further emphasising its intermediate nature. The underside of the foot is decorated with a central dot and a small circle, along with a black band inside the foot. The resting surface of the foot is reserved.

The second foot fragment (O-2021/Π-1/263; fig. 3: 6) is dated to 450–425 BC (Sparkes, Talcott 1970, nos. 581–608). While it most likely belongs to the cup-skyphos type, its foot structure is somewhat unusual for this category.

Only one piece (O-2018/Π-1/44) has been attributed to the cup-kantharos, an intermediate shape between a cup and a kantharos (fig. 3: 21). This shape is commonly found in other excavation areas at the Olbia Pontica site (Леви 1940, табл. 15, 2; Парович-Пешикан 1974, с. 72, рис. 70: 4, 6; рис. 71: 1.2; Папанова 2000, рис. 4–7, 9–11, 2006, с. 209, fig. 96: 3.4; Назарчук 2014, кат. 95, 96, 100–103; Чистов, Ильина 2015, рис. 7: 15–17; Chechulina 2024, p. 77–80).

The fragment represents the bottom part and contains a stamped décor that is, unfortunately, poorly preserved. However, four palmettes are

discernible. Based on parallels (Sparkes, Talcott 1970, nos. 648, 651, 660, 688 ; Damyanov 2023, p. 28, fig. 11), this fragment is dated to 380–325 BC.

The majority of cup-skyphoi and cup-kantharoi were recovered from the filling of the Recessed Complex no. 1, excavated in 2018 (lists nos. 9–22; Буйских, Форнасье, Кузьмищев 2019, с. 5). Additional fragments were found in the filling of the Recessed Complex no. 1, specifically from layers III and IV.I in the square no. 3 (lists nos. 12, 20, 24), as well as in the filling of the Recessed Complex no. 1 in the square no. 2 (layers III, IV, and VI, lists nos. 16, 28; Буйских, Форнасье, Кузьмищев 2022, с. 220, 226, 232, 234, 240), during 2021 season.

A few objects belong to the **bolsal cup type** (fig. 3: 7), a popular shape in both residential areas (Данильченко 2000, с. 219, рис. 1: 1.2; Chechulina 2024, с. 68-69) and necropoleis (Козуб 1974, рис. 6: 6; Скуднова 1988, кат. 217; Папанова 2000, рис. 3: а, b, рис. 1: 2). Produced in black glaze from the third quarter of the 5th to the end of the 4th centuries BC, bolsal cups are characterised by a shallow bowl with almost vertical walls, two horizontal handles beneath the rim, and a profiled, curved ring foot (Chechulina 2024, с. 68).

The bottom fragment (O-2021/II-1/381; fig. 3: 7) from the P-1 area is dated to 425–400 BC (Sparkes, Talcott 1970, nos. 541–554). Its underside is decorated with a tiny reserved line near the foot. Another cup bottom fragment (O-2021/II-1/566) is dated to around 420 BC (Sparkes, Talcott 1970, no. 540) and features decoration beneath the bottom: a black band, a reserved line, a reserved band, and a small central circle. A third item (O-2018/II-1/32; fig. 2: 4), a small rim fragment, likely also belongs to the bolsal cup type, considering the rim curvature and the small bowl diameter (approximately 10 cm; Sparkes, Talcott 1970, no. 539). Nearly all fragments originate from the filling of the Recessed Complex no. 1 in the square no. 3.

The relatively small number of common drinking cup types in this collection can be attributed to the heavily fragmented nature of the material. Identifying the specific type and subtype of the vessels was often challenging. In addition, 13 fragments remain unidentified, but are attributed to cups (fig. 2: 1–5). These fragments, mostly small rim pieces, date to the 5th–4th centuries BC and could belong to any cup type.

In conclusion, the assemblage of cups is dominated by stemless cups (48 items) and stemmed

cups (40 items), reflecting their widespread utility and popularity in the daily life of Olbia Pontica. These two types were likely favoured for their practicality and ease of production, as evidenced by their distribution across various excavation layers and areas.

In contrast, other cup types appear in smaller numbers. Cup-skyphoi are represented by 17 fragments, indicating their more limited use, possibly for specific drinking contexts or occasions. Bolsal cups are even scarcer, with only three fragments identified, suggesting either their less frequent use or a lower survival rate in the archaeological record. A single fragment attributed to a cup-kantharos highlights the intermediate forms that bridged different vessel types.

Additionally, there are 15 unidentified cup fragments. These heavily fragmented pieces, though difficult to classify, further attest to the diverse range of drinking vessels in use during the 5th–4th centuries BC. The fragmented state of the material underscores the challenges in reconstructing ancient ceramic assemblages and identifying vessel types with precision.

Therefore, among all cup types, stemless and stemmed cups were the most numerous finds (fig. 6). This can be attributed both to the popularity of these shapes during the late 6th and 5th centuries BC, and to the nature of their preservation. Nearly half of the recovered fragments consist of the bottoms and foot sections of these vessels. As the most structurally robust parts of the cups, they were more likely to survive intact, particularly in the context of filling deposits within various structures, such as dugouts and other complexes.

Skyphoi

Apart from cups, other types of vessels were also utilised for drinking purposes, with the second most popular shape being the skyphos (fig. 4: 1–17). This shape was produced and used over an extensive timespan, spanning from the 6th to the 4th centuries BC. Morphologically, the skyphos is characterised by its deep, capacious bowl, which allowed for significant liquid capacity, and its stable structure supported by a low ring foot. The vessel is equipped with two small horizontal handles, which were not designed for holding the skyphos in the hand like modern handles, but rather for steadying the vessel with the thumbs, offering a practical grip while drinking (Chechulina 2024, p. 51).

A significant number of skyphoi have been discovered in various areas of the city, including

residential quarters, the chora, and necropoleis. These findings highlight the widespread use of this vessel type across different contexts (Козуб 1974, с. 51–52, рис. 10; Скуднива 1988, кат. 122, 209, 217; Папанова 2000, рис. 2, 5, 6; Русяева, Назарчук 2006, с. 461, рис. 189: 3, 4; Handberg, Petersen 2010, p. 219–220, cat. nos. Da 202, Da 204, Da 206; Назарчук 2014, кат. 63–68).

In the P-1 excavated area, skyphoi are represented by 33 fragments, the majority of which date to the 470–460 BC period (Sparkes, Talcott 1970, no. 342), with some notable exceptions. Most of these pieces belong to the most popular subtype, Type A or Attic skyphoi. This subtype is distinguished by its massive ring foot, thicker walls, and substantial handles that provided both structural stability and practical functionality (Chechulina 2024, p. 53).

The handles of these vessels frequently exhibit a horseshoe shape, a popular design during this period. This feature is well-represented among the finds, such as O-2018/П-1/264, 125, 521, 669, and O-2021/П-1/478, 672, 674. The bottoms of the vessels display a range of decorative treatments: some are reserved and coated in a red wash with a reserved foot resting surface (e.g.: O-2018/П-1/672, 707, 129, and O-2021/П-1/72, 140). Others are reserved and adorned with a central dot and a small circle (e.g.: O-2021/П-1/31, 306), or entirely reserved without additional decoration (e.g.: O-2021/П-1/73, 773, and O-2018/П-1/322).

Two bottom fragments stand out among these finds due to the presence of a graffito. One fragment, O-2021/П-1/354, features the inscription “N”, which could be the abbreviation of owner; while another, O-2021/П-1/479, bears an unidentified, but potentially meaningful marking. These pieces offer intriguing glimpses into the personalisation or symbolic use of vessels during this time.

Typical of this assemblage, the skyphoi from the 2018 excavation were primarily found in the filling of the Recessed Complex no. 1 (lists nos. 9–22). Exceptions include fragments recovered from the IV ground soil level (Буйских, Форнасье, Кузьмищев 2019, с. 5, 194). The finds from the 2021 excavation mostly originate from the filling of the Recessed Complex no. 1 in the squares nos. 2 and 3. A few objects were recovered during the early stages of the excavation, from the II and III soil ground levels in the square no. 1 (Буйских, Форнасье, Кузьмищев 2022, с. 203, 207).

One-handlers

Another shape used for drinking purposes is the one-handler (fig. 3: 19, 20). This vessel type was primarily in use during the 5th–4th centuries BC. It features a broad, shallow bowl, typically set on a very low ring foot, and a single horizontal handle (Chechulina 2024, p. 84). Its plain, slightly beveled rim is a distinctive characteristic, which is well-demonstrated in the material recovered from the P-1 excavation area. Four fragments have been attributed to one-handlers, primarily rim fragments, dating back to 480–425 BC (Sparkes, Talcott 1970, nos. 747–754). The majority of fragments were recovered from the filling of the Recessed Complex no. 1 in the square no. 3, as documented in the inventory lists nos. 8, 12, and 15.

Bowls and saltcellars

The following significant pottery group consists of ceramics intended for food consumption and storage, with bowls being the most prevalent shape within this category. From the P-1 site, eight fragments have been identified as belonging to bowls of varying sizes and forms (fig. 4: 18–23, 28).

These include several small bowls, such as one with a broad rim (O-2018/П-1/332; fig. 4: 19), a bowl with incurving rims (O-2018/П-1/430; fig. 4: 20), a bowl with outturned rims (O-2018/П-1/206), and a bowl with a concave-convex profile (O-2021/П-1/631; fig. 4: 23). These fragments span a date range from 450 to 310 BC (Sparkes, Talcott 1970, no. 785, 817–821, 829, 837–841, 849, 882). The majority of these findings consist of small rim fragments, which, although incomplete, reveal the diversity of bowl types and their functional significance. These vessels likely served various domestic roles, such as the serving, and consumption of food, demonstrating their integral role in daily life at Olbia Pontica.

Saltcellars

A smaller yet equally interesting category is the saltcellar, which was primarily used for storing salt and spices (fig. 4: 24–27). However, these vessels could also function as single-use small bowls. Among the P-1 finds, five pieces have been clearly attributed to saltcellars, showcasing a variety of types. These include a footed saltcellar (O-2018/П-1/577; fig. 4: 24), those with broad bases (O-2018/П-1/15, O-2021/П-1/138; fig. 4: 26, 27), and examples with echinus walls (O-2021/П-1/29, 135; fig. 4: 25). The general dating of these types ranges from 500 to 325 BC. Most of the fragments recovered are parts of walls, rims, and bases.

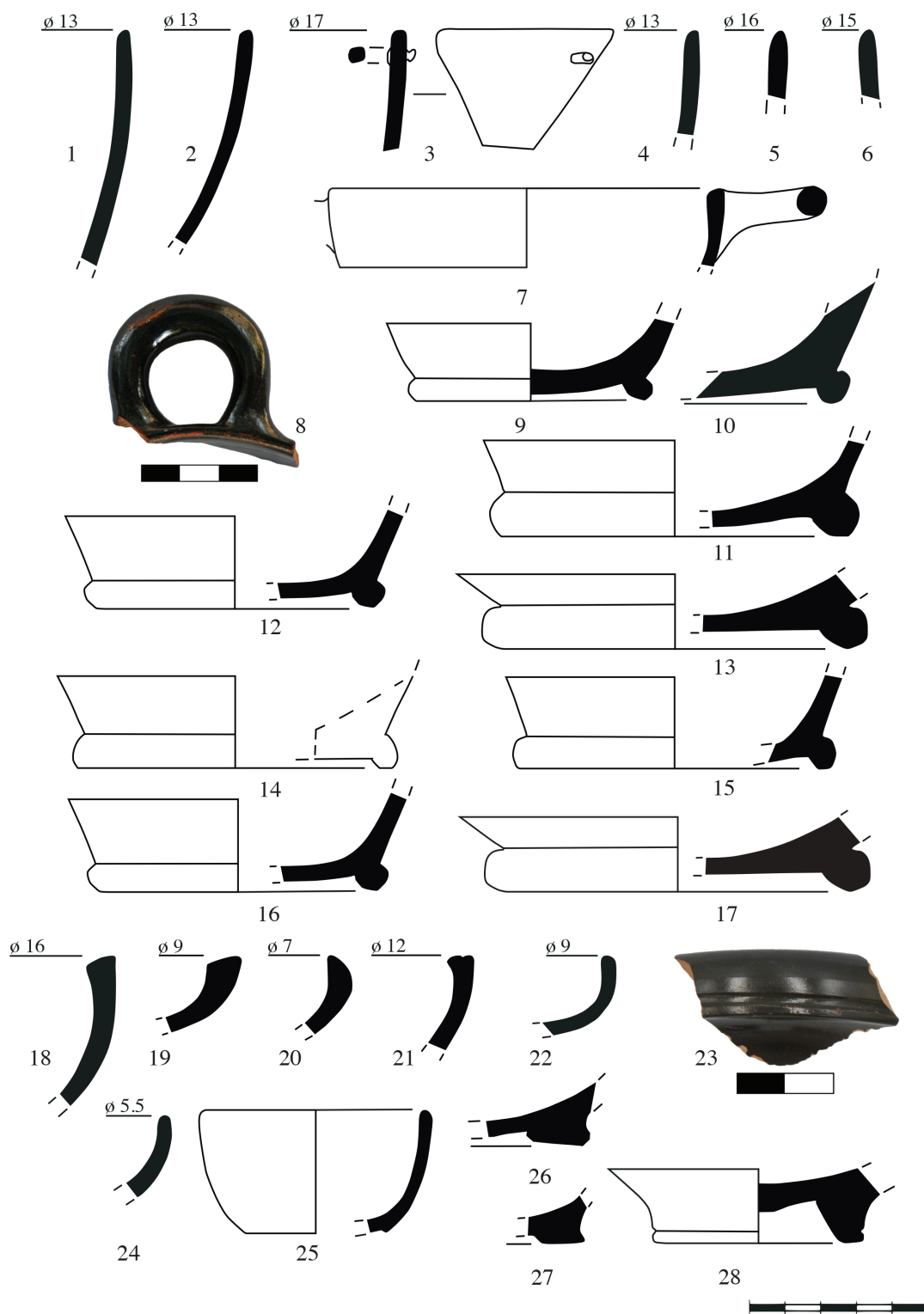

Fig. 4. Attic black-glazed skyphoi (1–17), bowls (18–23, 28), saltcellars (24–27): 1 — O-2018/Π-1/267; 2 — O-2018/Π-1/427; 3 — O-2018/Π-1/426; 4 — O-2018/Π-1/520; 5 — O-2018/Π-1/666; 6 — O-2018/Π-1/667; 7 — O-2021/Π-1/132; 8 — O-2018/Π-1/669; 10 — O-2021/Π-1/140; 11 — O-2018/Π-1/707; 12 — O-2021/Π-1/73; 13 — O-2021/Π-1/72; 14 — O-2018/Π-1/522; 15 — O-2021/Π-1/76; 16 — O-2021/Π-1/73; 17 — O-2021/Π-1/72; 18 — O-2018/Π-1/206; 19 — O-2018/Π-1/332; 20 — O-2021/Π-1/430; 21 — O-2018/Π-1/448; 22 — O-2018/Π-1/568; 23 — O-2021/Π-1/631; 24 — O-2018/Π-1/577; 25 — O-2021/Π-1/29; 26 — O-2021/Π-1/138; 27 — O-2018/Π-1/15; 28 — O-2018/Π-1/580, after: Buiskikh, Fornasier, Kuzmishchev 2019; 2022; drawings by I. O. Chechulina

Bowls and saltcellars of different sizes and designs have been common finds across various areas of Olbia, including both the city and necropolis. These discoveries highlight their prominent presence in the material culture of the settlement during this period (Chechulina 2024, p. 86-97, and further references). Across the P-1 area, bowls and saltcellars were primarily recovered from the filling of the Recessed Complex no. 1 in the squares nos. 2 and 3 (Буйских, Форнасье, Кузьмищев 2019, lists nos. 10–19).

Stemmed dishes

Another intriguing shape is the stemmed dish (fig. 3: 5), commonly found in both the necropolis and residential areas of Olbia (Chechulina 2024, p. 99-101, and further references). Larger variants of this shape were typically used for storing fruits and other dishes on the table, while smaller variants could serve as single-use drinking vessels. Some examples may have even included a lid.

This shape is characterised by a high stem and a foot with a broad base, which aligns it closely with stemmed cups. However, the bowl lacks handles, and the rounded rims are usually separated from the bowl by an incised line. Two fragments from the P-1 excavation area have been identified as rim parts of stemmed dishes, dated to approximately 500–450 BC (Sparkes, Talcott 1970, no. 958). They were recovered from the filling of the Recessed Complex no. 1 in the square no. 2 (list no. 14) during the 2018 excavation season.

After analysing the largest group of black-glazed pottery from the P-1 site, specifically open shapes, the following conclusions can be drawn (fig. 7). The vast majority of the items are shapes intended for drinking purposes, predominantly cups and skyphoi. These shapes were highly popular from the 6th through the 5th centuries BC, exhibiting significant diversity in both types and sizes. This variety can be attributed to the different contexts in which drinking occurred, including varied social situations, locations, and types of beverages consumed.

Notably, cups were especially prevalent in sacred contexts, as they were commonly used as dedications to the gods. Consequently, cups are frequent finds not only in residential areas, but also in temenoi (sacred precincts) and necropoleis.

A smaller proportion of open vessels is associated with food consumption, consisting mostly of bowls and saltcellars, with some exceptions such as stemmed dishes. Even in regular residential contexts, these shapes were not

as common as drinking cups. This disparity might be linked to the cultural practices surrounding food consumption. For instance, it was sometimes unnecessary to use separate bowls or plates, as pieces of bread were often used to hold food. Another explanation for the limited quantity of these shapes in the P-1 site is the nature of the excavation area, which does not represent a typical residential zone.

Closed-shape ceramics

The second morphological group of pottery comprises closed-shape ceramics, characterised by vessels where the diameter of the rim is typically smaller than that of the foot. However, this classification can sometimes be conditional, as the distinction may not always be absolute. A total of 12 fragments in this group have been identified (fig. 5).

This group includes vessels used for storing and pouring liquids such as wine, water, and oil. Examples include *olpai*, *oinochoai*, *pelikai*, *lekythoi*, and *askoi*, fragments of which are present in the current assemblage. Mugs, primarily single-use drinking vessels, also fall into this category, though somewhat conditionally.

Oinochoai

A few fragments likely belong to *oinochoai*, typically three-foiled jugs with high single handle. These were among the most popular closed shapes in antiquity and were used for storing various liquids, primarily wine. Their high functionality and daily usefulness explain the wide variety of types and variations of this shape (Sparkes, Talcott 1970, p. 56; Chechulina 2024, p. 115).

Two strap handle fragments have been identified. One handle (O-2018/II-1/79; fig. 5: 2) is dated to 400–325 BC (Sparkes, Talcott 1970, no. 123–128), while the other (O-2018/II-1/717) likely belongs to a round-mouthed *oinochoe* (Sparkes, Talcott 1970, nos. 186, 187), dated to 425–400 BC. *Oinochoai* are common finds at the Olbian site (Handberg, Peterson 2010, cat. no. Da 336; Назарчук 2014, с. 350, рис. 18: 1; Chechulina 2024, p. 115-117 and references therein). The same trend can be observed at other sites of the Northern Black Sea region (Hannestad, Stolba, Scegllov 2002, pl. 67; Рогов 2011, с. 197, рис. 68: 16; Егорова 2017, рис. 11: 99–102).

Olpes

One fragment has been confidently identified as an *olpe*, shape primarily used for pouring liquids (O-2018/II-1/425; fig. 5: 1). This fragment includes part of the rim, handle, and wall. The *olpe* features a low strap handle and a thickened, slightly outturned rim, dating to 500–480 BC (Sparkes, Talcott 1970,

nos. 266, 268). It belongs to the black footless type. Similar examples have been previously discovered in Olbia, particularly in the necropolis and other areas (Скуднова 1988, с. 121, кат. 182; с. 164, кат. 253; Handberg, Petersen 2010, cat. no. Da 345; Chechulina 2024, p. 119-120). Black-glazed olpai are relatively uncommon finds in other poleis of the Northern Black Sea region (Егорова 2017, рис. 13: 109, 110).

Pelikai

For similar purposes as the previous shapes (storing wine or oil), pelikai — vessels closely resembling table amphorae — were used. Pelikai typically have a bulbous body with a pronounced neck, slightly outturned rims, and two small vertical handles. Some variants could also include a lid. A single object (O-2018/II-1/208) from the P-1 excavation area might belong to this shape. It is a handle fragment with a central groove, dated to around 500–480 BC (Sparkes, Talcott 1970, nos. 16, 19; Berlin F 2368 and F 2366). Completely black-glazed pelikai are rare finds in Olbia Pontica; red-figured variants, which share the same shape, were more common. Therefore, this item could belong to a figured version as well (Русяева, Назарчук 2006, с. 458, рис. 186: 2; Chechulina 2024, p. 112).

Lekythoi and askoi

Several fragments are associated with vessels used for oil storage and consumption, such as lekythoi and askoi.

One fragment (O-2021/II-1/382; fig. 5: 7) likely belongs to the bottom part of a lekythos. The surface of this fragment is rolled and very smooth, suggesting secondary use, possibly for other purposes. Based on its morphology, it is dated to around 475–425 BC.

Another fragment (O-2018/II-1/578) confidently belongs to the inner part of a deep askos. It is dated to around 475–450 BC (Sparkes, Talcott 1970, no. 1167). The deep type of askos typically features a disc foot, a deep body with nearly vertical walls, and a closed top with a small vertical side spout (Chechulina 2024, p. 128). The identified fragment is part of the central tube.

Mugs

Widely popular in the ancient world from the late 6th century BC, mugs feature a deep bowl on a low disc foot and a single vertical handle. Their functional purpose is associated with the single drinking of various beverages (Chechulina 2024, p. 117).

Two fragments can be attributed to mugs. One, in particular, (O-2018/II-1/130; fig. 5: 3) is a small bottom fragment dated to 450–425 BC (Sparkes, Talcott 1970, no. 203). It is very damaged and does not provide significant information.

Another item (O-2018/II-1/668; fig. 5: 4) is a handle fragment with a small rim remnant. It features a typical almost round handle, concave-convex in section. This fragment is dated to around 450 BC and belongs to the “Pheidias shape” (Sparkes, Talcott 1970, no. 218). Similar shapes have been periodically found in the Olbian necropolis (Козуб 1974, с. 49, рис. 10) and other city parts (Chechulina 2024, p. 117-119).

Most of the closed-shape vessels from the P-1 excavation area were discovered within the filling of the Recessed Complex no. 1 (2018, lists nos. 9–22; 2021, square no. 3, list no. 18). These included examples of mugs, olpai, askoi, oinochoai, and pelikai. A few fragments, however, were located elsewhere. For instance, one oinochoe handle was recovered from the level III soil in the square no. 1 (Буйских, Форнасье, Кузьмищев 2019, с. 7; 2022, с. 231).

Lekanides

A few objects belong to the category of special-purpose vessels, such as lekanides and their lids. These vessels were primarily used for storing small items such as jewellery and cosmetics. Larger lekanides could also serve as table bowls for fruits and vegetables (Chechulina 2024, p. 133). The shape typically features a deep broad bowl on a ring foot, two horizontal handles, and a rim with a lid flange. Lekanides often included lids and were also commonly used as burial inventory, as demonstrated by finds in the Olbian necropolis (Козуб 1974, с. 68, 76-77; Скуднова 1988, с. 83, 90, 101).

In the P-1 site, four fragments of lekanides were found. Two fragments are from lids (edge parts): O-2018/II-1/263 and O-2021/II-1/628 (fig. 5: 5, 6). These ribbon-handled lekanides lids are dated to around 480 BC, characterised by typical orange Attic clay and a black shiny coating (Sparkes, Talcott 1970, no. 1234).

The other two fragments are rim parts. One likely belongs to the Likinic lekanis type, identified by its deep rim step and dated to 450–425 BC (O-2018/II-1/268; Sparkes, Talcott 1970, no. 1242). The second rim fragment (O-2021/II-1/433) is dated to the same period (Sparkes, Talcott 1970, no. 1225).

As for place of find of lekanides, two fragments were unearthed in the Recessed Complex no. 1 (2018). The remaining two were found within levels 4 and 6 of the filling of the the Recessed Complex no. 1 (2021, lists nos. 19 and 28, square no. 2).

To conclude, upon analysis of ceramic complex (fig. 8), the vast majority of black-glazed ceramics consist of open-shaped vessels (191 items), while

Fig. 5. An attic black-glazed olpe (1), an oenochoe (2), mugs (3, 4), a lekhanides (5, 6), lekythos (7): 1 — O-2018/П-1/425; 2 — O-2018/П-1/79; 3 — O-2018/П-1/130; 4 — O-2018/П-1/668; 5 — O-2018/П-1/263; 6 — O-2018/П-1/268; 7 — O-2021/П-1/382, after: Buisikh, Fornasier, Kuzmishchev 2019; 2022; drawings by I. O. Chechulina

closed-shaped vessels are a minority (12 items). This pattern is a typical feature for any excavated area of Olbia (Славин 1964, с. 189-223; Козуб 1974, с. 40; Скуднова 1988, с. 15-16; Русяева, Назарчук 2006, с. 176-177; Handberg, Peterson 2010,

р. 192-193; Назарчук 2014, с. 312-314; Chechulina 2024, р. 160-164).

One of the most common groups of open-shaped pottery is one, which primarily served as vessels for drinking purposes. More than half

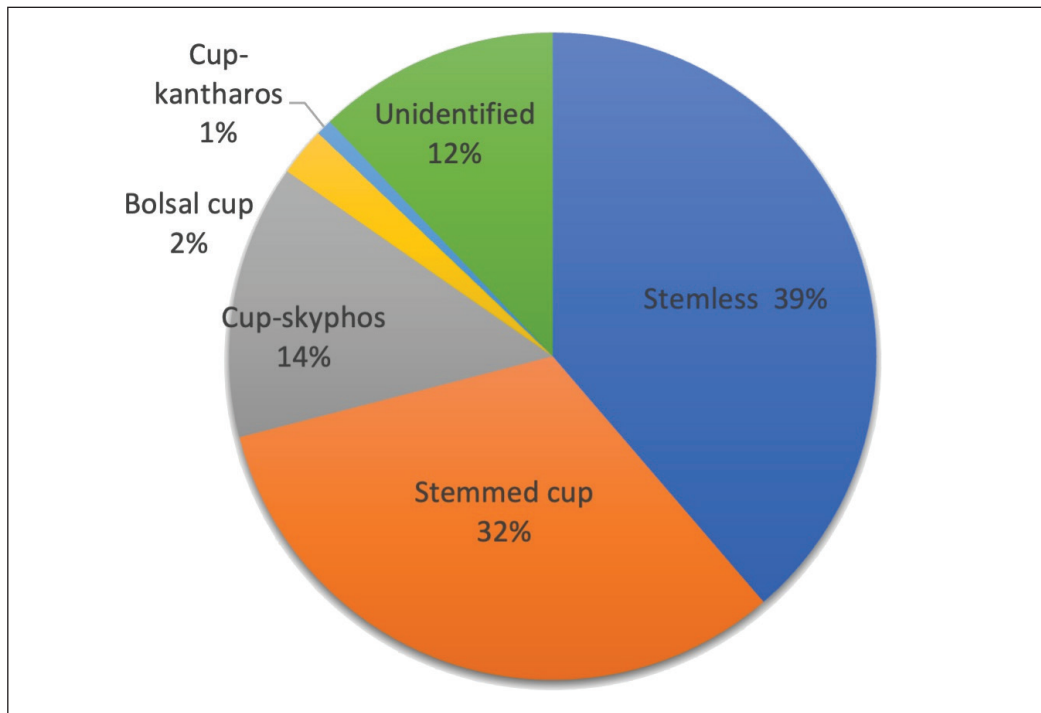

Fig. 6. Quantitative distribution of different cup types (n=124), after I. O. Chechulina

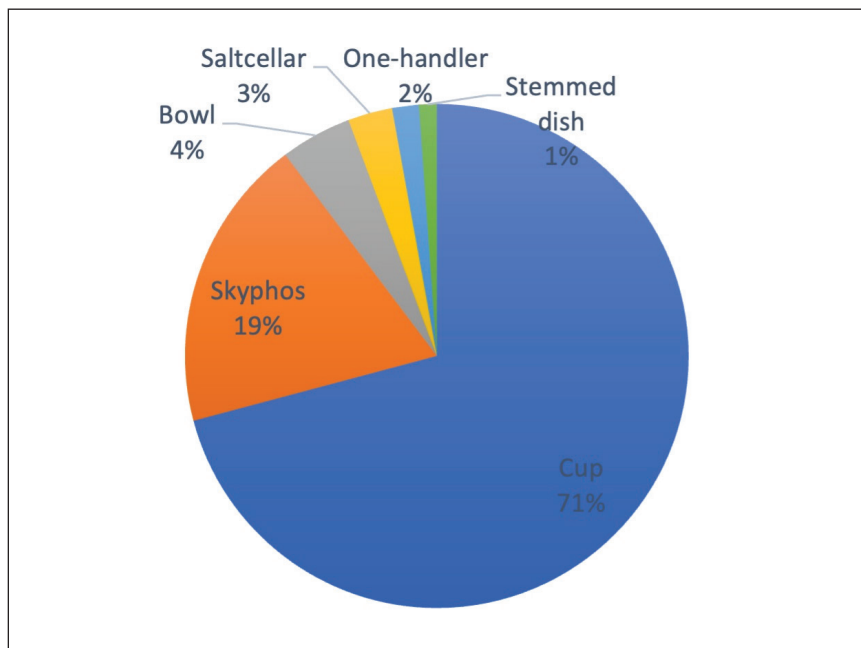

Fig. 7. Quantitative distribution of different types of open-shaped ceramics (n=191)

of the documented shapes were suited for these activities — consuming, storing, mixing, and pouring wine during symposia, dinners, and routine meals. Therefore, the prevalence of drinking shapes is unsurprising. The high prevalence of drinking vessels, particularly in sacred areas, suggests a strong ritual component tied to wine consumption, libations, or offerings. This underscores the cultural

and religious significance of drinking vessels in ancient Greek society.

Cups rank first in quantity, which reflects their functional diversity, encompassing many types and subtypes used specifically for drinking. The second most common shape is the skyphos, also closely associated with the cultural drinking practices. Following these in quantity are vessels

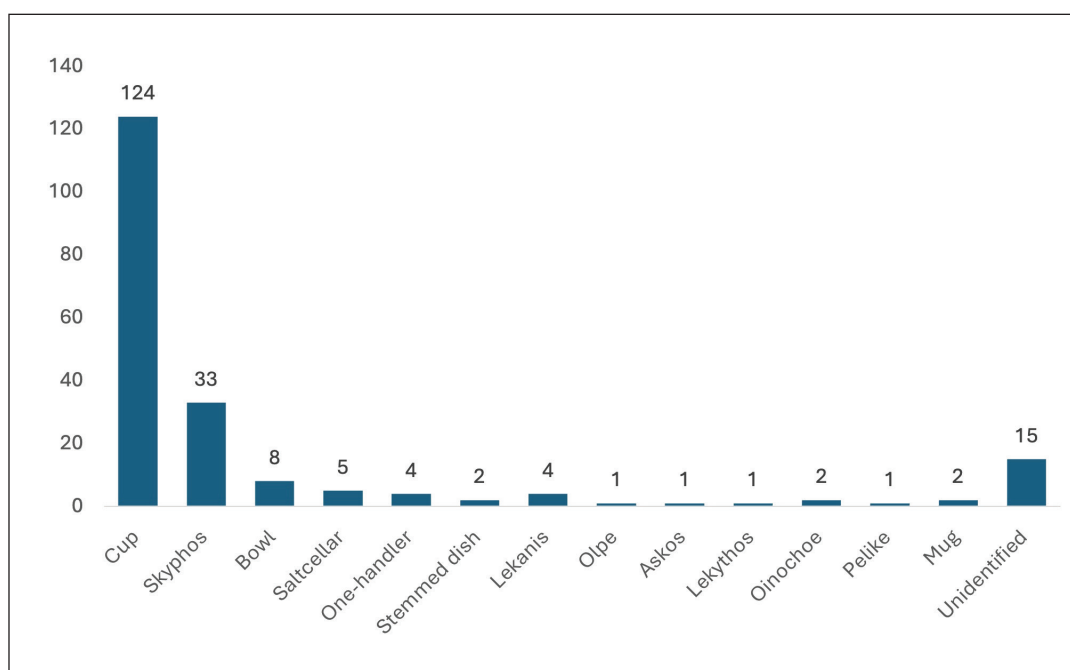

Fig. 8. Quantitative distribution of different types of black-glazed ceramics from P-1 site (n=203), after: I. O. Chechulina

used for consuming food, including bowls and, in smaller numbers, saltcellars for serving spices and salt. The limited representation of these shapes can be attributed to the nature of the excavated area, which was not residential.

This contextual factor also explains the small number of closed-shaped vessels, such as ceramics for oil storage (e.g.: lekythoi and askoi) and those for pouring wine and oil (e.g.: olpai and oinochoai). Only 12 such items were documented, typically represented by one or two fragments per shape. Another minor group (four items) includes special-purpose vessels, such as lekanides and their lids. The scarcity of closed-shaped vessels might also point to specific site functions, such as ceremonial use rather than domestic activities. Furthermore, the presence of lekanides — special-purpose vessels — hints at occasional or ritualistic uses that go beyond everyday consumption.

Therefore, the study examined Attic black-glazed pottery from the P-1 area in Olbia Pontica, which were discovered through 2018 and 2021 years of excavation. The majority of black-glazed pottery from the indicated areas comes from one distinct structure. Although a few artefacts were recovered from the upper ground level, these are likely accidental finds and cannot be reliably attributed to any specific structure.

During the 2018 excavation season, a structure referred to as “Recessed Complex no. 1” was uncovered. This feature, dated to the 6th–5th centu-

ries BC, was in primary use during the first half of the 5th century BC and is hypothesised to have served a cultic function, possibly as part of a larger sacred complex. Supporting this interpretation is the presence of substantial quantities of grey-polished tableware, kitchen ceramics, and animal bones, indicating its possible use for ritual meals. The main period of activity in the Recessed Complex no. 1 appears to have been between 480/475 and 450 BC, with the final phase of use dated to the second half of the 5th century BC. A small number of the 4th century BC artefacts within the layers are considered intrusive.

In the subsequent 2021 excavation season, two additional squares were started, which contained most of the black-glazed pottery. These include the continuation of the Recessed Complex no. 1 in the squares nos. 2 and 3.

The ceramic assemblage from the square no. 2 is broadly dated to 525–410 BC, while material from the square no. 3 falls between 500–400 BC, with one isolated item dating to 350–325 BC. The exact nature and function of this structures remained unresolved at the end of the excavation season, prompting plans for further investigation.

The stratigraphic and ceramic evidence suggests that different parts of the complex may have been established at different times, though the possibility of simultaneous use is most likely. Later material found in the upper layers is probably the result of post-depositional disturbances. By the

Late Hellenistic and Roman periods, the area had become a necropolis.

An even more detailed hypothesis is that the complex may have served as a place for ritual collective dining, as evidenced by the large amount of tableware, kitchen and greyware, as well as animal bones. Supporting this idea, is a rather large assemblage of plain black-glazed ware, including pieces with graffiti, which may indicate private ownership and ritual dedications.

Алексеева, Е. М. 1997. *Античный город Горгиппия*. Москва: Эдиториал УРСС.

Брашинский, И. Б. 1980. *Греческий керамический импорт на Нижнем Дону в V–III вв. до н.э.* Ленинград: Наука.

Буйских, А. В. 2015. Южный теменос Ольвии Понтийской (Предварительные итоги изучения). *Вестник древней истории*, 2, с. 6–21.

Буйских, А. В. Форнасье, Й., Кузьмищев, А. Г. 2016. Предместье Ольвии в свете новых украинско-германских исследований. *Записки ИИМК РАН*, 14, с. 46–57.

Буйских, А. В. Форнасье, Й., Кузьмищев, А. Г. 2019. *Отчет о раскопках на участке «Предместье-1» в Ольвии в 2018 году*. Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 64, 2018/103.

Буйских, А. В. Форнасье, Й., Кузьмищев, А. Г. 2022. *Отчет о раскопках на участке «Предместье-1» в Ольвии в 2021 году*. Науковий архів Інституту археології НАН України, , Польовий комітет.

Буйських, А. В. Форнасьє, Й., Кузьмищев, О. Г. 2020. Дослідження Ольвійського передмістя. В: Болтрик Ю. В. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2018 р.* Київ: ІА НАН України, с. 128–130.

Буйських, А. В. Форнасьє, Й., Кузьмищев, О. Г. 2022. Дослідження ольвійського передмістя у 2021 р. В: Болтрик, Ю. В. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2021*. Київ: ІА НАН України, с. 101–104.

Грач, Н. Л. 1999. *Некрополь Нимфея*. Санкт-Петербург: Наука.

Данильченко, С. А. 2000. Чернолаковая аттическая керамика поселения Козырка II. В: Зуев, В. Ю. (ред.). *ΣΥΣΤΙΑ*. Санкт-Петербург: Алетейя, с. 217–222.

Егорова, Т. В. 2014. Предварительный анализ комплекса чернолаковой керамики VI–II вв. до н.э. из раскопок Пантикапея 1945–1992 гг. *Древности Боспора*, 18, с. 174–195.

Егорова, Т. В. 2017. *Античная чернолаковая керамика из собрания Государственного музея изобразительных искусств имени А. С. Пушкина*. Москва: Искусство.

Козуб, Ю. И. 1975. Древнейшее святилище Ольвии. В: Крыжичкий, С. Д. (ред.). *Ольвия*. Киев: Наукова думка, с. 139–163.

Козуб, Ю. И. 1974. *Некрополь Ольвии V–IV ст. до н.э.* Київ: Наукова думка.

Леви, Е. И. 1940. Привозная греческая керамика из раскопок Ольвии в 1935, 1936 гг. В: Жебелев, С. А. (ред.). *Ольвия*, 1. Киев: АН УССР, с. 105–126.

Леви, Е. И. 1956. Ольвийская агора. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 50, с. 35–119.

Леви, Е. И. 1964. Итоги раскопок ольвийского теменоса и агоры (1951–1960). В: Гайдукевич, В. Ф. (ред.). *Ольвия. Теменос и агора*. Москва; Ленинград: Наука, с. 131–175.

Лейпунская, Н. А. 1986. Жилой район Ольвии к юго-западу от агоры (1972–1977). В: Русяева, А. С. (ред.). *Ольвия и ее округа*. Киев: Наукова думка, с. 29–37.

Назарчук, В. И. 2014. Чернолаковая керамика. В: Зинько, В. Н. (ред.). *Жилые дома Центрального квартала Оль-*

Unfortunately, archaeological research in Olbia Pontica was halted due to the Russian full-scale invasion of Ukraine, leaving many questions regarding these structures unanswered. Future investigations, when possible, will be crucial in refining the understanding of this site's function and significance within the broader religious and cultural landscape of the region.

Received 04.04.2025

вии. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, 13. Симферополь, Керчь: БФ «Деметра», с. 312–356.

Онайко, Н. А. 1980. Архаический Торик. Античный город на северо-востоке Понта. Москва: Наука.

Папанова, В. А. 1993. *Некрополь Ольвии. История исследования, итоги раскопок*. Бердянск: Гортипোগрафия.

Папанова, В. А. 2000. Чернолаковая керамика из семейно-родового участка некрополя Ольвии. *Старожителности Степового Причорномор'я і Криму*, 8, с. 194–216.

Парович-Пешикан, М. 1974. *Некрополь Ольвии эллинистического времени*. Киев: Наукова думка.

Рогов, Е. Я. 2011. *Некрополь Панское-1 в Северо-Западном Крыму*. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, 10. Симферополь: БФ «Деметра».

Рогов, Е. Я., Тункина, И. В. 1985. Расписная и чернолаковая керамика из некрополя Панское-1. *Археологические вести*, 5, с. 159–175.

Русяева, А. С., Кузьмищев, А. Г., Форнасье, Й. 2021. Графіті з західної околиці Ольвії Понтіїської. *Археологія і давня історія України*, 3 (40), с. 89–103.

Русяева, А. С., Назарчук, В. И. 2006. Аттическая керамика. В: Айбабин, А. И. (ред.). *Древнейший теменос Ольвии Понтийской*. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, 2. Симферополь: БФ «Деметра», с. 169–177. <https://doi.org/10.37445/adiu.2021.03.04>

Скуднова, В. М. 1988. *Архаический некрополь Ольвии*. Ленинград: Искусство.

Славин, Л. М. 1964. Раскопки западной части ольвийской агоры (1956–1960 гг.). В: Гайдукевич, В. Ф. (ред.). *Ольвия. Теменос и агора*. Москва; Ленинград: Наука, с. 189–223.

Сорокина, Н. П. 1957. *Тузлинский некрополь*. Москва: Советская Россия.

Стоянов, Р. В. 2005. Мемориальный погребальный комплекс IV в. до н.э. возле южных ворот Херсонеса Таврического. *Stratum plus*, 3, с. 324–335.

Фармаковский, Б. В. 1911. Памятники античной культуры, найденные в России. *Известия Императорской археологической комиссии*, IV, 42, с. 134–143.

Чечуліна, І. О. 2015. До історії вивчення аттичної чернолакової кераміки з Північного Причорномор'я. *Археологія*, 1, с. 12–18.

Чечуліна, І. О. 2016. Штампований орнамент на аттичній чернолаковій кераміці з Ольвії. *Археологія*, 2, с. 29–38.

Чистов, Д. Е., Ильина, Ю. И. 2015. Новые данные о Березанском поселении классического периода. *Археологія і давня історія України*, 1/4, с. 232–234.

Bozhkova, A. 2008. Black Glazed Stemmed Cups from the Classic Period from Bulgaria. In: Gencheva, T. (ed.). *Yugoizotochna Evropa prez Antichnosti*. Sofia: Bolgarska akademiya nauk, p. 8–17.

Chechulina, I. 2024. *From Athens to Olbia Pontica: The Artistry of Black-Glazed Ware*. Kyiv: IA NANU.

Damyranov, M. 2023. *Black-Glaze Pottery from the Necropolis of Apollonia Pontica: Typological and Chronological Study*. Sofia: Prof. Marin Drinov.

- Fornasier, J., Buiskikh, A. V., Kuzmishchev, O. H. 2022. Urban Planning with Divine Protection? On the Location of (Sub-)Urban Sanctuaries in Olbia Pontica in the Archaic-Classical Period. *Археологія*, 2, p. 67-95. <https://doi.org/10.15407/arheologia2022.02.067>
- Fornasier, J., Ivchenko, A. V., Kuzmishchev, O. H. 2024. Disposal Of The Dead In Recently Abandoned Settlement Areas — An Evidence Of The Siege Of Olbia Pontica By Zopyrion? *Археологія*, 1, p. 25-68. <https://doi.org/10.15407/arheologia2024.01.025>
- Gluszek, I. 2022. The Athenian Black-Gloss Pottery from Histria. Some Remarks about the Technology of Production and Technique of Decoration. *Dacia*, LXVI, p. 33-62.
- Handberg, S., Peterson, J. H. 2010. Black-Glossed Pottery. In: n: Lejpunska, N. A., Bilde, P. G., Hojte, J. M., Krapivina, V. V., Kryzickij, S. D. (eds.). *The Lower City of Olbia (Sector NGS) in the 6th Century BC to the 4th Century AD*. Black Sea Studies, 13. Aarhus: Aarhus University Press, p. 185-260.
- Hannestad, L., Stolba, V., Scegllov, A. 2002. *Panskoye I. The Monumental Building U6*. Aarhus: Aarhus University Press.
- Kuzmishchev, O. H. 2021. Results from the 'HEKP-4' Area Updated Chronology and Construction Phases. In: Fornasier, J. (ed.). *An den Ufern des Bug. На берегах Бугу. Deutsch-ukrainische Ausgrabungen in Olbia Pontike im Kontext internationaler Forschungen zu antiken Migrationsprozessen*. Bonn: Rudolph von Habelt GmbH, p. 185-202.
- Rotroff, S. I. 1997. *Hellenistic Pottery. Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Material*. The Athenian Agora XXIX. Princeton: The American School of Classical Studies in Athens.
- Sparkes, B., Talcott, L. 1970. *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B.C.* The Athenian Agora XII. Princeton: The American School of Classical Studies in Athens.

Ірина Олексіївна Чечуліна¹, Олександр Геннадійович Кузьміщев², Йохен Форнасьє³

¹Доктор філософії, старший науковий співробітник відділу античної археології, Інститут археології НАН України, ORCID: 0000-0003-3783-6277, chchulina_iryna@ianau.org.ua.

²Кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу античної археології, Інститут археології НАН України, ORCID: 0000-0003-2718-7111, a.kuzm@ukr.net

³Професор, доктор філософії, Інститут історії мистецтва і археології Європи, Галле-Віттенберзький університет імені Мартіна Лютера, Німеччина, ORCID: 0000-0002-1660-8251, jochen.fornasier@altertum.uni-halle.de

АТТИЧНИЙ ЧОРНОЛАКОВИЙ ПОСУД З ОЛЬВІЇ ПОНТІЙСЬКОЇ: ДОСЛІДЖЕННЯ ДІЛЯНКИ «П-1»

Стаття присвячена всебічному аналізу аттичного чорнолакового посуду, виявленого під час дослідження ділянки «Передмістя 1» в Ольвії Понтійській у 2018 та 2021 рр. Розкопки проводилися в межах українсько-німецького наукового проєкту, спрямованого на вивчення давньої урбаністики, у рамках Ольвійської міжнародної археологічної експедиції. Унаслідок повномасштабного вторгнення Росії в Україну у 2022 р. польові дослідження було призупинено, а доступ до матеріалу залишається обмеженим. Тому дослідження ґрунтується на звітах та фотоматеріалах авторів розкопок.

У ході польових робіт було виявлено 203 фрагментів аттичної чорнолакової кераміки. Комплекс майже повністю представлений відкритими формами (191 екземплярів), переважно посудом для пиття: киликами, скіфосами та одноручними чашами, а також меншою кількістю мисок, солонок і блюд на ніжках.

Серед знахідок домінують килики різних типів, що підкреслює їх функціональну роль як у повсякденному житті, так і в церемоніальному контексті. Закриті форми, серед яких ойнохої, лекіфи, пеліки та аски, представлені нечисленними зразками (12 екземплярів).

Розподіл знахідок у межах одного заглибленого комплексу може вказувати на їх побутове, ритуальне та, ймовірно, сакральне використання. Хронологічно кераміка охоплює період від кінця VI до IV ст. до н.е., причому більшість виробів датуються початком V ст. до н.е. Важливим аспектом є наявність графіті на окремих фрагментах, що може свідчити про маркування особистої власності або ритуальні приношення.

Аналіз цього керамічного комплексу підтверджує гіпотезу щодо його функціонального призначення. Ймовірно, комплекс використовувався впродовж V ст. до н.е. з певною сакральною метою. Велика кількість сіролощеного столового посуду та залишків кісток тварин може свідчити про його використання під час ритуальних трапез. Цю саму гіпотезу підтверджує значна кількість чорнолакового столового посуду, більшість якого належить до форм для пиття.

Ключові слова: Ольвія Понтійська, аттична чорнолакова кераміка, давня кераміка, питний посуд, Північне Причорномор'я.

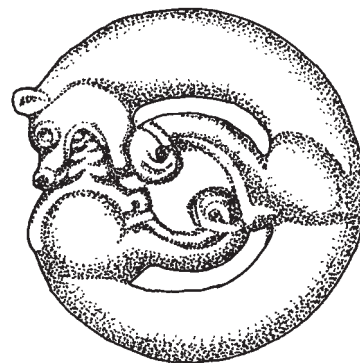
References

- Alekseeva, E. M. 1997. *Antichnyi gorod Gorgippiia*. Moscow: Editorial URSS.
- Brashinskii, I. B. 1980. *Grecheskii keramicheskii import na Nizhnem Donu v V–III vv. do n.e.* Leningrad: Nauka.
- Buiskikh, A. 2015. The southern temenos of Olbia Pontica (Preliminary Results). *Vestnik drevnei istorii*, 2, p. 6-21.
- Buiskikh, A., Fornasier, J., Kuzmishchev, O. 2016. Olbian suburb in the light of new Ukrainian-German studies. *Zapiski IIMK RAN*, 14, p. 46-57.
- Buiskikh, A. V., Fornasier, J., Kuzmishchev, O. H. 2019. *Otchet o raskopkakh na uchastke «Predmeste-1» v Olvii v 2018 godu*. Scientific Archive of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine., f. 64, 2018/103.
- Buiskikh, A. V., Fornasier, J., Kuzmishchev, O. H. 2022. *Otchet o raskopkakh na uchastke «Predmeste-1» v Olvii v 2021 godu*. Scientific Archive of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, Field Committee.
- Buiskikh, A. V., Fornasier, J., Kuzmishchev O. H. 2020. Research on the Olbian suburb. In: Boltryk, Y. V. (ed). *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2018 r.* Kyiv: IA NAN Ukrainy, p. 128-130.
- Buiskikh, A. V., Fornasier, J., Kuzmishchev, O. H. 2022. Research on the Olbian suburb in 2021. In: Boltryk, Yu. V. (ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2021 r.* Kyiv: IA NAN Ukrainy, p. 101-104.

- Grach, N. L. 1999. *Nekropol Nimfeia*. St. Petersburg: Nauka.
- Danylchenko, S. A. 2000. Black-glazed Attic pottery from the Kozyrka II settlement. In: Zuev, V. Y. (ed.) *ΣΥΣΤΙΑ*. Sankt-Peterburg: Aleteya, p. 217-222.
- Egorova, T. V. 2014. Predvaritelnyi analiz kompleksa chernolakovoi keramiki VI–II vv. do n.e. iz raskopok Pantikapeia 1945–1992 gg. *Drevnosti Bospora*, 18, p. 174-195.
- Egorova, T. V. 2017. *Antichnaia chernolakovaia keramika iz sobraniia Gosudarstvennogo muzeia izobrazitelnykh iskusstv imeni A. S. Pushkina*. Moscow: Isskustvo.
- Kozub, Iu. I. 1975. Drevneishee sviatilishche Olvii. In: Kryzhytskii, S. D. (ed.). *Olvii*. Kyiv: Naukova dumka, p. 139-163.
- Kozub, Yu. I. 1974. *Nekropol Olvii V–IV st. do n.e.* Kyiv: Nauka.
- Levi, E. I. 1940. Privoznaia grecheskaia keramika iz raskopok Olvii v 1935, 1936 gg. In: Zhebelev, S. A. (ed.). *Olvii*, 1, Kyiv: AN SSSR, p. 105-127.
- Levi, E. I. 1956. Olviiskaia agora. *Materialy i issledovaniia po arheologii SSSR*, 50, p. 35-118.
- Levi, E. I. 1964. Itogi raskopok olviiskogo temenosa i agory (1951–1960). In: Gaidukevich, V. F. (ed.). *Olvii. Temenos i agora*. Moscow; Leningrad: Nauka, p. 131-175.
- Leipunskaia, N. O. 1986. Zhiloi raion Olvii k iugo-zapadu ot agory (1972–1977). In: Rusiaeva, A. S. (ed.). *Olvii i ee okrug*. Kyiv: Naukova dumka, p. 29-37.
- Nazarchuk, V. I. 2014. Chernolakovaia keramika. In: Zinko, V. N. (ed.). *Zhilye doma Tsentralnogo kvartala Olvii. Materialy po arheologii, istorii i etnografii Tavrii*, 13. Simferopol, Kerch: BF Demetra, p. 312-356.
- Onaiko, N. A. 1980. *Arhaicheskii Torik Antichnyi gorod na severo-vostoke Ponta*. Moscow: Nauka.
- Papanova, V. A. 1993. *Nekropol Olvii. Istoriia issledovaniia, itogi raskopok*. Berdiansk: Gortipografiia.
- Papanova, V. A. 2000. Black-glazed pottery from the family part of necropolis of Olbia. *Starozhytnosti Stepovoho Prychornomoria i Krymu*, 8, p. 194-216.
- Parovich-Peshican, M. 1974. *Nekropol Olvii ellinisticheskogo vremeni*. Kyiv: Naukova dumka.
- Rogov, E. Ia. 2011. *Nekropol Panskoe-I v Severo-Zapadnom Krymu*. Materialy po arheologii, istorii i etnografii Tavrii, 10. Simferopol: BF Demetra.
- Rogov, E. Ia., Tunkina, I. V. 1985. Painted and black-glazed ceramics from the necropolis of Panskoye I. *Arheologicheskie vesti*, 5, p. 159-175.
- Rusiaeva, A. S., Kuzmishchev, O. H., Fornasier, J. 2021. Graffiti from the western outskirts of Olbia Pontica. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 3 (40), p. 89-103. <https://doi.org/10.37445/adiu.2021.03.04>
- Rusyaeva, A. S., Nazarchuk, V. I. 2006. Atticheskaia keramika. In: Aibabin, A. I. (ed.). *Drevneyshii temenos Olvii Pontiyskoi. Materialy po arheologii, istorii i etnografii Tavrii*, 2. Simferopol: BF Demetra, p. 169-177. <https://doi.org/10.37445/adiu.2021.03.04>
- Skudnova, V. M. 1988. *Arhaicheskii nekropol Olvii*. Leningrad: Iskustvo.
- Slavin, L. M. 1964. Raskopki zapadnoi chasti olviiskoi agory (1956–1960 gg.). In: Gaidukevich, V. F. (ed.). *Olvii. Temenos i agora*. Moscow; Leningrad: Nauka, p. 189-223.
- Sorokina, N. P. 1957. *Tuzlinskii nekropol*. Moscow: Sovetskaia Rossiia.
- Stoyanov, R. V. 2005. Memorialnyi pogrebalnyi kompleks IV v. do n.e. voze iuzhnyh vorot Hersonesa Tavricheskogo. *Stratum plus*, 3, p. 324-335.
- Farmakovskii, B. V. 1911. Pamiatniki antichnoi kultury, naidennye v Rossii. *Izvestiia Imperatorskoi arheologicheskoi komissii*, IV, 42, p. 134-143.
- Chechulina, I. O. 2015. To the history of research of Attic black-glazed pottery from the north coast of the Black Sea. *Arheologia*, 1, p. 12-18.
- Chechulina, I. O. 2016. Stamped ornament on Attic black-glazed ware from Olbia. *Arheologia*, 2, p. 29-40.
- Chistov, D. E., Ilina, Iu. I. 2015. New evidence on the Berezan settlement in the Classical period. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 1/4, p. 232-234.
- Bozhkova, A. 2008. Black Glazed Stemmed Cups from the Classic Period from Bulgaria. In: Gencheva, T. (ed.). *Yugoizotochna Evropa prez Antichnosti*. Sofia: Bolgarska akademiya nauk, p. 8-17.
- Chechulina, I. 2024. *From Athens to Olbia Pontica: The Artistry of Black-Glazed Ware*. Kyiv: IA NANU.
- Damyranov, M. 2023. *Black-Glaze Pottery from the Necropolis of Apollonia Pontica: Typological and Chronological Study*. Sofia: Prof. Marin Drinov.
- Fornasier, J., Buiskikh, A. V., Kuzmishchev, O. H. 2022. Urban Planning with Divine Protection? On the Location of (Sub-)Urban Sanctuaries in Olbia Pontica in the Archaic-Classical Period. *Arheologia*, 2, p. 67-95. <https://doi.org/10.15407/arheologia2022.02.067>
- Fornasier, J., Ivchenko, A. V., Kuzmishchev, O. H. 2024. Disposal Of The Dead In Recently Abandoned Settlement Areas — An Evidence Of The Siege Of Olbia Pontica By Zopyrion? *Arheologia*, 1, p. 25-68. <https://doi.org/10.15407/arheologia2024.01.025>
- Gluszek, I. 2022. The Athenian Black-Gloss Pottery from Histria. Some Remarks about the Technology of Production and Technique of Decoration. *Dacia*, LXVI, p. 33-62.
- Handberg, S., Peterson, J. H. 2010. Black-Glossed Pottery. In: Leipunskaja, N. A., Bilde, P. G., Hojte, J. M., Krapivina, V. V., Kryzickij, S. D. (eds.). *The Lower City of Olbia (Sector NGS) in the 6th Century BC to the 4th Century AD*. Black Sea Studies, 13. Aarhus: Aarhus University Press, p. 185-260.
- Hannestad, L., Stolba, V., Scegllov, A. 2002. *Panskoye I. The Monumental Building U6*. Aarhus: Aarhus University Press.
- Kuzmishchev, O. H. 2021. Results from the 'HEKP-4' Area Updated Chronology and Construction Phases. In: Fornasier, J. (ed.). *An den Ufern des Bug. Ha 6epezax Byz. Deutsch-ukrainische Ausgrabungen in Olbia Pontike im Kontext internationaler Forschungen zu antiken Migrationsprozessen*. Bonn: Rudolph von Habelt GmbH, p. 185-202.
- Rotroff, S. I. 1997. *Hellenistic Pottery. Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Material*. The Athenian Agora XXIX. Princeton: The American School of Classical Studies in Athens.
- Sparkes, B., Talcott, L. 1970. *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th Centuries B.C.* The Athenian Agora XII. Princeton: The American School of Classical Studies in Athens.

О. О. НАУМЕНКО, С. М. РИЖОВ

ДВОБІЧНИЙ ВИРІБ ІЗ КВАРЦИТУ ІЗ с. ПЕКАРІ: ДОСЛІДЖЕННЯ З ВИКОРИСТАННЯМ 3D-МОДЕЛЮВАННЯ

Статтю присвячено двобічному виробу (біфасу) із кварциту, зафіксованого на території с. Пекарі (Черкаський р-н Черкаської обл.). Крім висвітлення загального контексту знахідки й типо-технологічної атрибуції, подано дані вивчення артефакту в межах SfM-фотограмметрії.

Ключові слова: Канівське Подніпров'я, с. Пекарі, палеоліт, біфас, двобічний виріб, кварцит, 3D-моделювання.

Важливим завданням дослідження палеоліту України є пошук нових палеолітичних пам'яток, які сприятимуть більш глибокому вивченню процесів заселення та освоєння території України. Одним із перспективних регіонів для реалізації цього напрямку є Середнє Подніпров'я, зокрема Черкащина. На території Черкаської обл. в її сучасних адміністративних межах фіксується низка стоянок, місцезнаходжень і окремих знахідок, які вказують на раннє перебування на цих територіях давньої людини, імовірно, навіть нижньопалеолітичне (Степанчук и др. 2006; Степанчук та ін. 2008; Степанчук и др. 2009; Гладких, Рижов, Суховий 2010; Залізняк 2014). Окремим палеолітичним регіоном є Канівське Подніпров'я, відоме

насамперед Межиріцькою верхньопалеолітичною стоянкою (Пидопличко 1976; Шидловський та ін. 2020). За останні десятиліття тут відкрито нові пункти, зокрема середньопалеолітичні (Писларий, Степанчук, Демартино 1999; Рижов 2004; Лизун та ін. 2018; Шидловський, Цвіркун, Федько 2018). У цій статті ми публікуємо знахідку двобічного виробу з кварциту, яка походить із розвідок у південно-східних околицях с. Пекарі, а саме з алювіальних відкладів, розкритих під час будівництва полів фільтрації очисних споруд м. Канева (Черкаський р-н Черкаської обл.). Поставлені в статті завдання: висвітлення загального контексту, окреслення рівня постдепозиційних альтерацій, визначення типо-технологічних характеристик артефакту, зокрема в межах підходу 3D-моделювання, а також спроба інтерпретації предмета в контексті кам'яної доби Середнього Подніпров'я.

Загальні обставини знахідки

У 2001 р. кварцитовий біфас знайшли за 500 м на південний-захід від берегової лінії правого берега р. Дніпро (600–700 м від південних околиць с. Пекарі) студенти-практиканти біологічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Координати: 49°41'27"N 31°35'30"E, висота над рівнем моря 80 м. Артефакт зафіксовано на поверхні відвалів алювіально-пролювіальних відкладів. Геологічних шарів і горизонтів в палеоген-антропогенних брустверах і вирвах котлованів не простежувалося.

Кам'яний артефакт передано керівникам археологічної практики — тоді завідувачеві кафедри археології та музеєзнавства професорові М. І. Гладких і асистентові С. М. Рижову. Останні здійснили обстежувально-пошукові

© НАУМЕНКО Олександр Олександрович, 2025 — аспірант кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, старший науковий співробітник науково-дослідного відділу археології сектору «Археологія доби каменю — бронзи» Національного музею історії України, ORCID: 0000-0003-3931-603X, alexandr.naumenko.jr@gmail.com

© РИЖОВ Сергій Миколайович, 2025 — кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та музеєзнавства, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, ORCID: 0000-0002-3229-1020, seryzh@knu.ua

© Інститут археології НАН України, 2025

Ця стаття відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

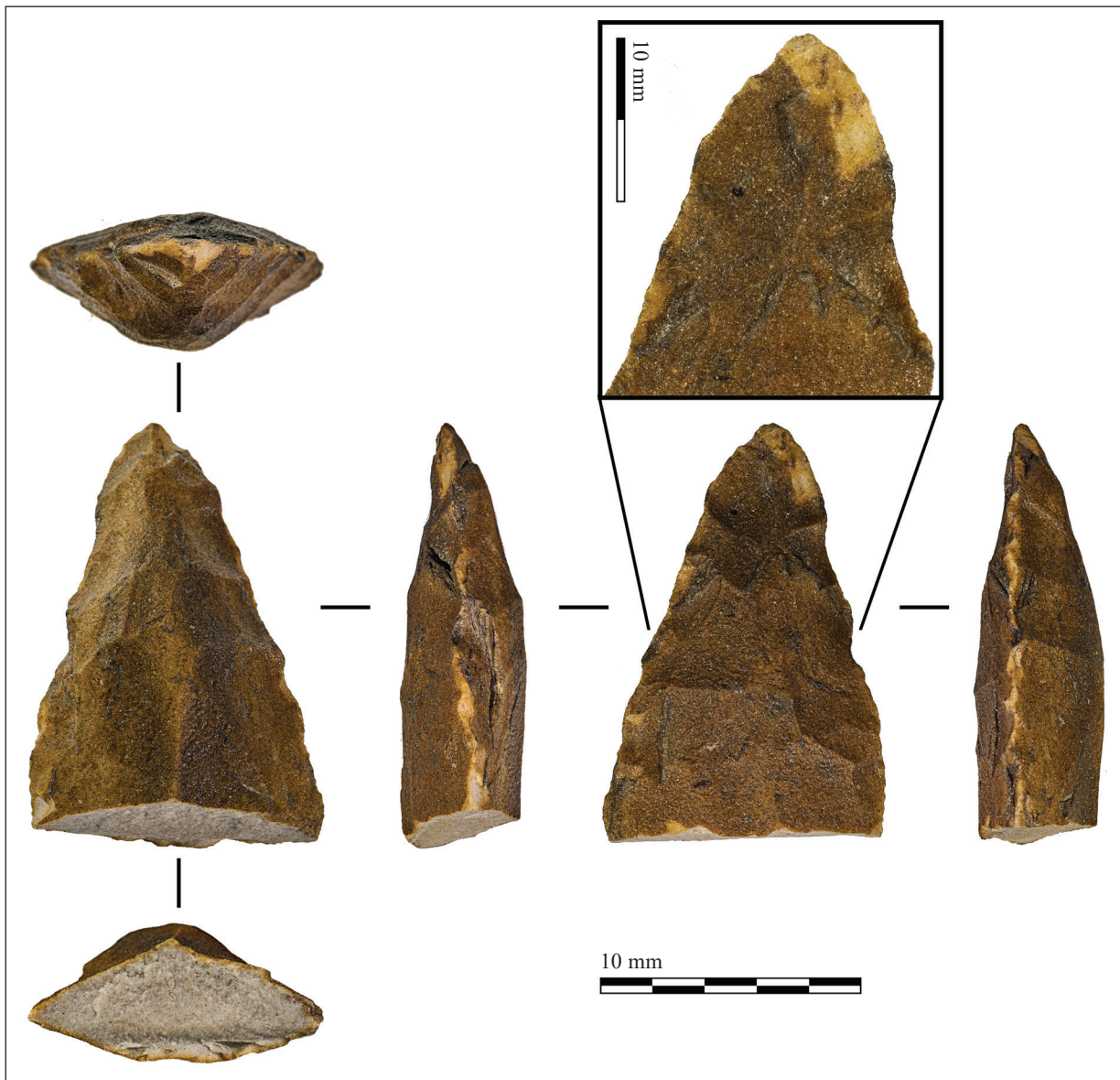

Рис. 1. Двобічний виріб із місцезнаходження у с. Пекарі
Fig. 1. Bifacial tool from the locality near Pekari village

роботи місця збору археологічного матеріалу. Інших артефактів не зафіксовано. Глибина котлованів фільтраційних полів сягала 3–4 м, висота бортів — до 5 м. На деяких ділянках (непотурбованих сучасними земляними роботами) простежено субгоризонтальні шаруваті заплавно-алювіальні відклади голоценового часу. На сучасному етапі р. Рось впадає за 2–3 км на південь від очисних споруд.

Сировина й постдепозиційні альтерації

Виріб виготовлений із кварцитоподібного пісковиків. На північних околицях с. Пекарі в бортах і конусах виносів Малого та Великого

Пекарських ярів зафіксовані виходи брил кварцитоподібних пісковиків і кварцитів бучацької світи палеогену (Палієнко, Мороз, Куделя 1971). Первинна окремість була масивною, проте детально окреслити її неможливо: немає ні залишків кірки, ні інших морфологічних індикаторів. Кварцит блискучий і має монотонне світло-сіре забарвлення. Структура середньозерниста з нерівною поверхнею зерен. Порода тверда, щільна, досить однорідна (наявні чорні вкраплення у формі цятки 0,01–0,10 мм). Кварцит поширений на значній території України, зокрема в межах Українського кристалічного щита (Цехомский, Карстенс 1982). Тією чи іншою мірою його використовували меш-

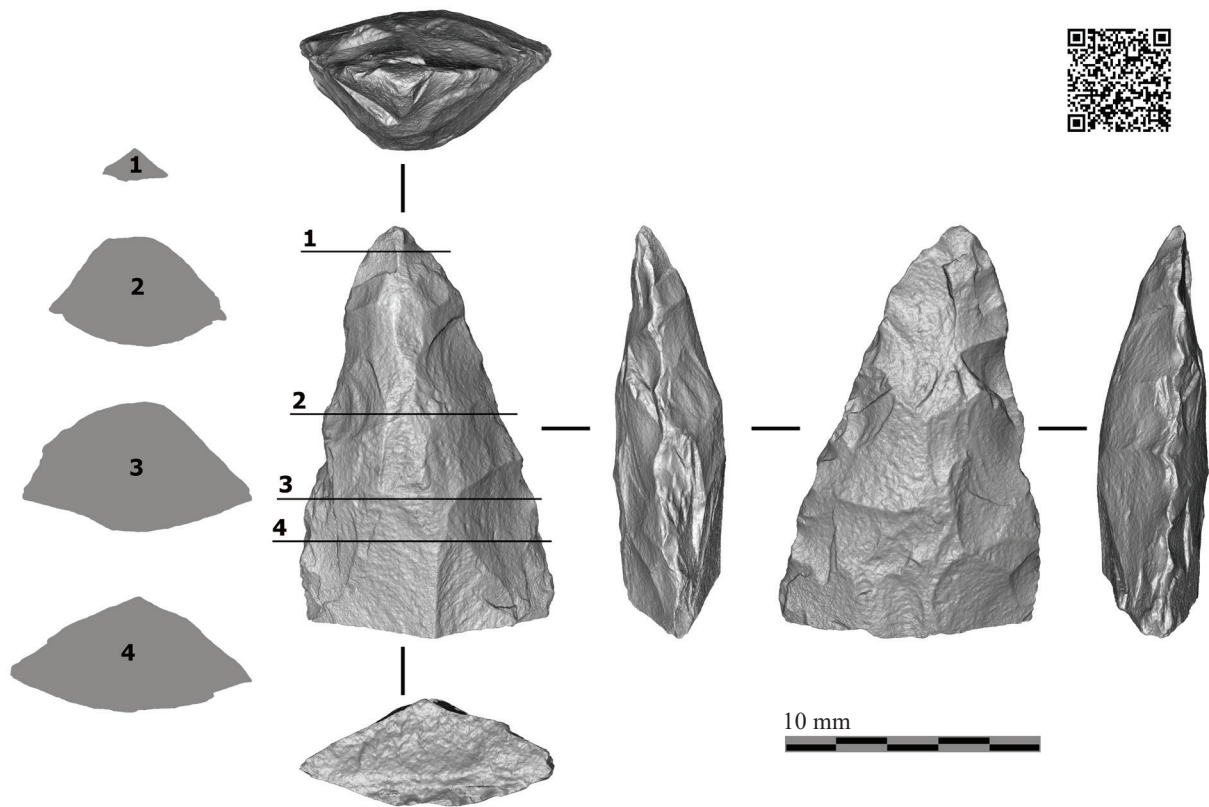

Рис. 2. 3D-модель кварцитового біфасу. Зліва розміщені поперечні перерізи артефакту. Модель можна оглянути за QR-кодом у правому верхньому куті

Fig. 2. A 3D model of a quartzite biface. There are cross-sections of the artefact on the left. The model can be viewed using the QR code in the upper right corner

канці цих територій упродовж усього палеоліту (напр.: Єфименко 1927; Рыжов 1999; Степанчук 2006, с. 50–51; Усик 2008; Шидловський, Прядко 2011; Вотякова 2012; Ступак 2013; Гладилін 2014; Степанчук 2014; Ветров 2015; Степанчук, Ветров, Скоріков 2017; Кулаковська та ін. 2018; Кармазиненко, Рижов 2023).

Артефакт має поверхні двох рівнів збереження: *a* — насичено-коричнева патина з ізолюваними чорними плямами та люстром (поширений майже всією поверхнею виробу); *b* — поверхня без постдепозиційних альтерацій — свіжий злам (базальна частина). Ступінь збереження *a* пов'язаний із виготовленням, викидом і перебуванням двобічного виробу в заплавно-алювіальних умовах, *b* — свіжий злам, асоційований із процесами виходу та перебування артефакту на сучасній поверхні. Із рівнем *b* також пов'язані сліди світло-коричневої патини на частині негативів бокових граней і вістрі біфасу. Це сучасні механічні пошкодження, однак не настільки глибокі, щоб бути позбавленими патини, яка проникла на ≈ 1 мм усередину.

Типологічна й техніко-морфологічна атрибуція

Артефакт ($80,8 \times 52,7 \times 24,4$ мм; 91,19 г) (рис. 1) є фрагментом (бракує базальної частини) двобічного виробу. Об'єкт має трикутноподібні асиметричні обриси (імовірно, це фрагментом мигдалеподібного або трикутного біфасу), у профілі — двоопуклий (більш пласка поверхня ледь увігнута в термінальній частині). За індексами, що можуть бути реконструйовані (Debénath, Dibble 1994, р. 130-132), біфас належить до товстих і видовжених форм. Леза ледь опуклі, нерівні, хвилясті, зведені у вістря під кутом понад 40° .

Метод обробки полягає в поступовому формуванні знаряддя конкретної морфології з однієї окремоті сировини через безперервний контроль поверхонь розщеплення (перманентний тип розколювання). Систему переорієнтацій можна визначити як опортуністичну: немає ознак слідуванню конкретного ритму (наприклад, альтернативного або суцільної почергової обробки сколювальних), кожне зняття визначало наступне відповідно до ідеї фінальної форми. На пред-

меті фіксується складна послідовність редукції, об'єднана в кілька фаз обробки прийомом оббивки латеральних країв. Крім цього, на менш опуклій частині наявні негативи сплюсцьовальних сколів. Ретушування лез досить ізольоване, представлене переважно на більш пласкій поверхні. Техніка обробки — розщеплення в руках.

Для аналізу поперечного перерізу була створена 3D-модель на основі фотографій у межах SfM-фотограмметрії. Обладнання: фотоапарат Sony a7RIII, об'єктив для макрозйомки Sigma 105mm F2.8 DG. Стратегія фотографування: три вертикальні позиції і три горизонтальні (163 фотографії загалом). Масштабування здійснювалося через використання трьох спеціальних відкаліброваних лінійок. Модель створена в програмі RealityCapture. Подальша обробка здійснювалася в програмі ReCap. 3D-модель орієнтовано в системі координат (x, y, z), виконано розрізи перпендикулярно поздовжній осі з метою формування поперечних перерізів. Тут представлено чотири врізки: 1 — 5 мм від закінчення артефакту; 2 — $\approx 2/5$ висоти; 3 — місце максимальної товщини; 4 — $3/4$ висоти (рис. 2). Методика 3D-морфометричного аналізу поперечних перерізів відповідає розробкам Viallet (2019).

Від базальної частини переріз змінює обриси з ромбоподібних на гостроовальні й навіть трапецієподібні на найбільш товстій ділянці. Його модифікація на трикутні обриси відбувається досить різко за ≈ 20 мм від кінчика. Кут і морфологія скосу досить варіабельні, мають місцями різкі коливання показників, що пояснюється нестандартизованістю обробки та ізольованістю ретушування країв. Однак простежується тенденція збільшення кута до медіальної частини (з 54° – 59° до 79° (на кількох ділянках 95° – 100°)) і зменшення до термінальної (46° – 53°). Скіс асиметричний, переважно двоопуклий (місцями увігнутий), сплюсцьується в термінальній частині. Дані поперечного перерізу та кутів латералей вказують на цілеспрямованість у формуванні виробу конвергентної морфології. Однак визначені масивність і притупленість крайових ділянок зовсім не виключають можливості їх використання.

Знахідка в контексті пам'яток кам'яної доби Середнього Подніпров'я

У регіоні зафіксовано поодинокі свідчення середньоплейстоценового перебування давньої людини, однак переважна частина місцезнаходжень і стоянок не давніші вюрму (див. пам'ятки

нижче). Певний час на території Черкащини виділяли пізньоашельський пункт Велика Бурім-ка (Шовкопляс 1955). Однак дані останніх робіт як у межах місцезнаходження, так і з частиною знахідок середини ХХ ст. указують на брак культурних шарів та, ймовірно, геофактне походження предметів (Степанчук, Сиволап 2005).

Найближчим аналогом біфасу із с. Пекарі є матеріали Канівського місцезнаходження, зібрані під час огляду котлована Канівської ГЕС та атрибутовані східноєвропейським мікоком (Післарій 1972; Післарій, Степанчук, Демартино 1999; Pâslaru, Stepanciuk 2014). У колекції зафіксовано виготовлений із подібного кварциту непатинований двобічний виріб, який за техніко-морфологічними й типометричними параметрами є прямим відповідником опублікованому тут біфасу (Післарій, Степанчук, Демартино 1999, рис. 4: 4). Загалом гомогенність нечисленного, але досить інформативного комплексу не викликає сумнівів, проте зв'язок єдиного кварцитового артефакту з крем'яною частиною збірки потребує окремого розгляду, який буде можливий лише з розширенням джерельної бази ранніх пам'яток Канівського Подніпров'я.

У південній частині Середньої Наддніпряни, на межі Черкаської та Кіровоградської обл. зафіксований кластер середньопалеолітичних пам'яток (Андріївка 4, Коробчине (7) курган, Виклине, Маслове 5в, Нечаєве 3, Бирзулове IX). В індустріях цих стоянок немає кварцитових артефактів (винятком, можливо, є Маслове 5в), біфаси нечисленні (переважно представлені термінальними фрагментами) або відсутні (Залізник, Нездолій 2013; Залізник та ін. 2013; Степанчук та ін. 2013; Нездолій, Ветров 2018). За таких обставин здійснювати порівняння доволі складно.

Поміж матеріалів дніпровської територіальної групи середньопалеолітичних пам'яток інтенсивне використання кварциту представлене південніше — на місцезнаходженні Ненаситець I (Дніпропетровська обл.). Проте біфасів там не зафіксовано, колекція складається зі сколів і нуклеусів, а індустрія визначена левалуазькою (Смирнов 1972; Степанчук 2006, с. 104).

Віддаленими, проте цікавими в контексті техно-культурної атрибуції, аналогіями є матеріали нижніх шарів стоянки Непряхіно (Саратовська обл., Російська Федерація). Основною сировиною є сірий кварцит, а в індустрії широко представлені біфаси, які були стадіальними (пе-

рехідними) формами до наконечників списів і дротиків. Нижні шари стоянки належать до раннього верхнього палеоліту (Захариков 2018).

Висновки

Підсумовуючи, відповідно до типологічних і техніко-морфологічних параметрів, а також рівня постдепозиційних альтерацій двобічний виріб із с. Пекарі, імовірно, належить до ранніх, себто до верхньопалеолітичних, індустрій. Ми пропонуємо атрибуувати артефакт широко й визначити його належність до середньопалеолітичних індустрій. Така позиція, без сумніву, може бути уточнена з розширенням джерельної бази. Варто підкреслити важливість цієї знахідки, яка є черговим свідченням заселення Канівського Подніпров'я носіями ранніх індустрій і свідчить про необхідність здійснення в регіоні комплексних геоархеологічних обстежень.

Ветров, В. С. 2015. Изучение кварцитового палеолита на востоке Украины: Пионерское-1. *Вестник Омского университета. Серия «Исторические науки»*, 1 (5), с. 76-89.

Вотякова, О. Л. 2012. Техніко-типологічний аналіз індустрій Рокосовських місцезнаходжень в Закарпатті. *Донецький археологічний збірник*, 16, с. 7-28.

Гладилин, В. М. 2014. Кварцитові індустрії раннього палеоліту (до постановки проблеми). В: Степанчук, В. М. (гол. ред.). *Меджибіж і проблеми вивчення нижнього палеоліту Східноєвропейської рівнини*. Меджибіж; Тернопіль; Київ: ТзОВ «Терно-граф», с. 163-164.

Гладких, М. І., Рижов, С. М., Суховий, М. О. 2010. Ориньякоідна стоянка Гордашівка І на Черкащині. *Кам'яна доба України*, 13, с. 95-112.

Єфименко, П. П. 1927. Пам'ятки муст'єрської культури на сході Європи. В: Липський, В. І. та ін. (ред.). *Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності*, І. Київ: Друкарня Української Академії наук, с. 286-301.

Залізник, Л. Л. 2014. Палеоліт Центральної України. *Археологія*, 3, с. 3-17.

Залізник, Л. Л., Кухарчук, Ю. В., Озеров, П. І., Шевченко, Т. О. 2013. Стоянка Андріївка 4. В: Залізник, Л. Л. (гол. ред.). *Найдавніше минуле Новомиргородщини*. Кам'яна доба України, 15. Київ: Шлях, с. 10-47.

Залізник, Л. Л., Нездолій, О. І. 2013. Стоянка Коробчине-курган та її аналоги. В: Залізник, Л. Л. (гол. ред.). *Найдавніше минуле Новомиргородщини*. Кам'яна доба України, 15. Київ: Шлях, с. 48-74.

Захариков, А. П. 2018. *Многослойная стоянка Непряхино*. Ростов-на-Дону: Альтаир.

Кармазиненко, С. П., Рижов, С. М. 2023. Палеопедологічні дослідження відкладів пізнього кайнозою археологічного місцезнаходження нижнього палеоліту Великий Шолес на Закарпатті. В: Біланюк, В., Іванов, Є. (відп. ред.). *Географічна освіта і наука: виклики і поступ*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 140-річчю географії у Львівському університеті. Львів, Україна, 18–20 травня 2023 р. Львів: Простір-М, с. 99-104.

Також варто відзначити високу інформативність фотограмметрії під час вивчення техніко-морфологічних атрибутів кам'яних артефактів, зокрема біфасів. У межах підходу можна вивчати не тільки особливості методу обробки через аналіз форми поперечного та поздовжнього перерізів, а також кутів між поверхнями сколювання, а й функціональний потенціал країв.

Доступність даних

Артефакт і всі цифрові дані дослідження (зокрема пакет файлів 3D-моделі) буде передано на постійне зберігання до фондів Археологічного музею Київського Національного університету імені Тараса Шевченка.

Надійшла 18.03.2024

Кулаковська, Л. В., Герасименко, Н. П., Усик, В. І., Вотякова, О. Л. 2018. Середньопалеолітична стоянка Рубань у Закарпатті: стратиграфія, хронологія, індустрія. *Археологія і давня історія України*, 1 (26), с. 7-19. <https://doi.org/10.37445/adiu.2018.01.01>

Лизун, О., Шидловський, П., Цвіркун, О., Федько, В. 2018. Нові верхньопалеолітичні місцезнаходження в Канівському Подніпров'ї. *Археологічні дослідження в Україні 2016*, с. 295-298. <https://doi.org/10.5281/ZENODO.1257404>

Нездолий, О., Ветров, Д. 2018. Нова палеолітична стоянка Виклине 3 у Центральній Україні. *Емінак*, 3, с. 49-58.

Палієнко, Е. Т., Мороз, С. А., Куделя, Ю. А. 1971. *Рельєф та геологічна будова Канівського Придніпров'я*. Київ: Видавництво Київського державного університету.

Пидопличко, І. Г. 1976. *Межирицкие жилища из костей мамонта*. Киев: Наукова думка.

Писларий, І. А., Степанчук, В. Н., Демартино, А. В. 1999. Каневское местонахождение: новый памятник Восточно-Европейского микона на среднем Днепре. *Археологический альманах*, 8, с. 129-140.

Писларий, І. О. 1972. Палеолітичні знахідки на Канівщині. *Археологічні дослідження на Україні в 1969 р.*, IV, с. 27-28.

Рижов, С. М. 2004. Крем'яні виходи Канівського Придніпров'я. *Кам'яна доба України*, 5, с. 112-119.

Рыжов, С. М. 1999. Некоторые аспекты обработки камня на муст'єрской стоянке Малый Раковец IV в Закарпатье. *Vita Antiqua*, 1, с. 3-15.

Смирнов, С. В. 1972. Леваллуазькі комплекси Дніпровського Надпоріжжя. *Археологія*, 5, с. 53-62.

Степанчук, В. М., Ветров, В. С., Скоріков, В. А. 2017. Дослідження нижнього палеоліту рівнинної України: огляд поточних даних. *Кам'яна доба України*, 17–18, с. 48-65.

Степанчук, В. М., Матвіїшина, Ж. М., Рижов, С. М., Кармазиненко, С. П. 2013. Дослідження палеолітичних місцезнаходжень басейну Великої Висі у 2004–2008 роках. В: Залізник, Л. Л. (гол. ред.). *Найдавніше минуле Новомиргородщини*. Кам'яна доба України, 15. Київ: Шлях, с. 284-304.

Степанчук, В. М., Рижов, С. М., Матвіїшина, Ж. М., Кармазиненко, С. П. 2008. Нові дані до вивчення ранніх етапів освоєння території Східноєвропейської рівнини у палеоліті. *Кам'яна доба України*, 11, с. 23-41.

Степанчук, В. М., Сиволап, М. П. 2005. Результаты археологического обследования плейстоценового местонахождения Велика Буримка на Черкащині. *Кам'яна доба України*, 7, с. 20-26.

Степанчук, В. Н. 2006. *Нижний и средний палеолит Украины*. Черновцы: Зелена Буковина.

Степанчук, В. Н. 2014. Главные закономерности использования каменного сырья в палеолите Украины. В: Васильев, С. А., Ткач, Е. С. (отв. ред.). *Верхний палеолит Северной Евразии и Америки: памятники, культуры, традиции*. Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение, с. 196-204.

Степанчук, В. Н., Сиволап, М. П., Ветров, Д. А., Озеров, П. И. 2006. Обследование палеолитических местонахождений в бассейне р. Большая Высь в 2004 г. *Археологические исследования в Украине 2004–2005 гг.*, 8, с. 34-39.

Степанчук, В. Н., Сиволап, М. П., Матвишина, Ж. Н., Кармазиненко, С. П. 2009. Исследование палеолитических памятников на юге Черкасской области в 2008 г. *Археологические исследования в Украине 2008 г.*, 10, с. 281-283.

Ступак, Д. В. 2013. Особенности использования кам'яної сировини населением Среднего Подесення за доби верхнего палеолита. *Археология и древняя история Украины*, 10, с. 144-155.

Усик, В. 2008. Верхний палеолит Закарпатья: хронология и культурная принадлежность ориньяка Берегово I. *Материалы и исследования с археологии Прикарпатья и Волини*, 12, с. 49-67.

Цехомский, А. М., Карстенс, Д. И. 1982. *Кварцевые пески, песчаники и кварциты СССР*. Ленинград: Недра.

Шидловський, П. С., Прядко, Д. Ю. 2011. Пізній палеоліт Київського Правобережжя. *Археологія і давня історія України*, 6, с. 68-85.

Шидловський, П., Пеан, С., Езартс, П., Цвіркун, О., Чимириш, М., Мамчур, Б. 2020. Сучасні дослідження Межиріцької стоянки. *Археологічні дослідження в Україні 2019*, с. 353-357. <https://doi.org/10.5281/zenodo.5376414>

Шидловський, П., Цвіркун, О., Федько, В. 2018. Нові верхньопалеолітичні місцезнаходження та питання палеогеографії Канівсько-Черкаського Подніпров'я. В: Сминтина, О. В. (відп. ред.). *Археологія, етнологія та охорона культурної спадщини Південно-Східної Європи: збірка наукових робіт, присвячена 25-річчю кафедри археології та етнології України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова*. Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, с. 133-144. <https://doi.org/10.5281/zenodo.1461715>

Шовкопляс, І. Г. 1955. Палеолитическая экспедиция 1954 г. В: Бибилов, С. Н. (отв. ред.). *Краткие сообщения Института археологии УССР*. 5. Киев: Издательство академии наук Украинской ССР, с. 5-12.

Debénath, A., Dibble, H. L. 1994. *Handbook of Paleolithic Typology: Lower and Middle Paleolithic of Europe*, 1. Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology.

Pâslaru, I., Stepănciuc, V. 2014. Situl Micoquian est-european de pe Niprul Mijlociu. In: Colesniuc, S. M., Talmațchi, G., Dimov, T. (eds.). *Studii de Preistorie arie Pontică*. Mangalia: Callasprint, p. 35-47.

Viallet, C. 2019. A New Method of Three-Dimensional Morphometry for Analyzing the Functional Potentialities of Bifaces. Contribution to the Study of Artefacts from AU P3 from the "Caune de l'Arago" (France). *Comptes Rendus Palevol*, 18 (2), p. 236-250. <https://doi.org/10.1016/j.crpv.2018.11.001>

Oleksandr O. Naumenko¹, Serhii M. Ryzhov²

¹PhD Student, the Taras Shevchenko National University of Kyiv, the Archaeology and Museum Studies Department; Senior Researcher, the National Museum of the History of Ukraine, sector "Archaeology of the Stone — Bronze Ages" of the Research Department of Archaeology, ORCID: 0000-0003-3931-603X, alexandr.naumenko.jr@gmail.com

²PhD in History, Associate Professor, the Taras Shevchenko National University of Kyiv, the Department of Archaeology and Museum Studies, ORCID: 0000-0002-3229-1020, seryzh@knu.ua

INVESTIGATING A QUARTZITE BIFACE FROM PEKARI VILLAGE: A 3D-BASED CASE STUDY

An important task of the Palaeolithic studies of Ukraine is the search for new Palaeolithic sites for a more in-depth understanding of this area's settlement. One of the promising regions for the implementation of this direction is Kaniv. This area is known for several rather ancient Palaeolithic sites and localities. In this paper, we present a find of a bifacial quartzite tool from survey works in the south-eastern vicinity of the Pekari village, namely, from alluvial deposits uncovered during the construction of the filtration fields of the water treatment facilities in the Kaniv city (Cherkasy Oblast). In addition to the usual procedure of artefact studying and interpreting, we also use a 3D modelling approach to reveal some aspects of the item's manufacture.

The biface is made of local medium-grained grey quartzite. The surface of the artefact is covered with a brown patina with isolated black spots and luster. This level of post-depositional modifications is associated with staying in the floodplain and alluvial conditions. The biface has a triangular asymmetrical outline, elongated and rather thick. There are no signs of following a specific shaping rhythm on the item (for example, bifacial alternating or bifacial continuous), each removal determined the next according to the idea of the final form. The retouching of the edges is quite isolated, presented mainly on a flatter surface. We created a 3D model based on photographs within SfM photogrammetry for cross-sectional analysis. The angle and morphology of the bevel are rather variable depending on the area. However, all these data indicate purposefulness in the convergent morphology shaping.

The biface has few analogues in Central Ukraine. The closest one is a quartzite biface from the Micoquian Kaniv locality. We propose to attribute the artefact broadly and determine its belonging to the Middle Palaeolithic industries. Such a position may be clarified with the expansion of the source base. It is worth emphasising the importance of this find. The biface is another signal of the settling of the Kaniv Dnipro region by carriers of early industries, and the need for comprehensive geoarchaeological surveys in this area.

Key words: Kaniv Dnipro region, Pekari, Palaeolithic, biface, hand axe, quartzite, 3D modelling.

References

- Vetrov, V. S. 2015. Study of Paleolithic Quartzite in Eastern Ukraine: Pionerskoe-I. *Vestnik Omskogo universiteta. Seriya «Istoricheskie nauki»*, 1 (5), p. 76-89.
- Votyakova, O. L. 2012. Technical and Typological Lithic Industries Characteristics of Rokosovo Paleolithic Sites in Transcarpathian Region. *Donetsk archaeological collection*, 16, p. 7-28.
- Hladylin, V. M. 2014. Quartzite Industries of the Early Paleolithic (to the Formulation of the Problem). In: Stepanchuk, V. M. (ed.). *Medzhybizh Locality and Problems of Lower Paleolithic Studies on the East European Plain*. Medzhybizh; Ternopil; Kyiv: TzOV "Terno-hraf", p. 163-164.
- Hladkykh, M. I., Ryzhov, S. M., Sukhovy, M. O. 2010. Aurignacoid Site of Gordashivka I in Cherkasy Region. *Kamiana doba Ukrainy*, 13, p. 95-112.
- Yefymenko, P. P. 1927. Pam'iatky mustierskoi kultury na skhodi Evropy. In: Lypskyi, V. I. et. al. (eds.). *Yuvileinyi zbirnyk na poshanu akademika Dmytra Ivanovycha Bahalii z nahody simdesiatoi richnytsi zhyttia ta piatdesiatykh rokovyn naukovi diialnosti*, I. Kyiv: Drukarnia Ukrainskoi Akademii nauk, p. 286-301.
- Zalizniak, L. L. 2014. Central Ukrainian Palaeolithic. *Arheologia*, 3, p. 3-17.
- Zalizniak, L. L., Kukharchuk, Yu. V., Ozerov, P. I., Shevchenko, T. O. 2013. Stoianka Andriivka 4. In: Zalizniak, L. L. (ed.). *Naidavnishe mynule Novomyrhorodshchyny. Kamiana doba Ukrainy*, 15. Kyiv: Shliakh, p. 10-47.
- Zalizniak, L. L., Nezdolii, O. I. 2013. Stoianka Korobchyne-kurhan ta yii analohy. In: Zalizniak, L. L. (ed.). *Naidavnishe mynule Novomyrhorodshchyny. Kamiana doba Ukrainy*, 15. Kyiv: Shliakh, p. 48-74.
- Zakharikov, A. 2018. *The Multilayer Nepryahino Site*. Rostov-on-Don: Altair.
- Karmazynenko, S., Ryzhov, S. 2023. Paleopedological Investigation of Late Cenozoic Deposits on the Archeological Locations Lower Paleolithic Velykyj Sholes in Transcarpathia. In: Bilaniuk, V., Ivanov, Ye. (eds.). *Geographical Education and Science: Challenges and Advancement*. Proceedings of the International Scientific and Practical Conference Dedicated to the 140th Anniversary of Geography at Lviv University. Lviv, 18–20 May 2023. Lviv: Prostir-M, p. 99-104.
- Kulakovska, L. V., Gerassimenko, N. P., Usyk, V. I., Votyakova, O. L. 2018. Middle Paleolithic Site Ruban in Transcarpathia: Stratigraphy, Chronology, Industry. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 1 (26), p. 7-19. <https://doi.org/10.37445/adiu.2018.01.01>
- Lyzun, O., Shydlovskyi, P., Tsvirkun, O., Fedko, V. 2018. Novi verkhnopaleolitychni mistseznakhodzhennia v Kanivskomu Podniprovi. *Archaeological Researches in Ukraine 2016*, p. 295-298. <https://doi.org/10.5281/ZENODO.1257404>
- Nezdolii, O., Vietrov, D. 2018. New Paleolithic Site Vyklyne 3 in Central Ukraine. *Eminak*, 3, p. 49-58.
- Paliienko, E. T., Moroz, S. A., Kudelia, Yu. A. 1971. *Relief ta heolohichna budova Kanivskoho Prydniprov'ia*. Kyiv: Vydavnytstvo Kyivskoho derzhavnoho universytetu.
- Pidoplichko, I. G. 1976. *Mezhirichskie zhilishcha iz kostei mamonta*. Kyiv: Naukova dumka.
- Pislarii, I. A., Stepanchuk V. N., Demartino A. B. 1999. Kanevskoe mestonakhodzhdenie: novii pamyatnik Vostochno-Evropeiskogo mikoka na srednem Dnepre. *Arkheologicheskii almanakh*, 8, p. 129-140.
- Pislarii, I. O. 1972. Paleolitychni znakhidky na Kanivshchyni. *Arkheolohichni doslidzhennia na Ukraini v 1969 r.*, IV, p. 27-28.
- Ryzhov, S. 2004. Flint Places of Kaniv-Dniper Region. *Kamiana doba Ukrainy*, 5, p. 112-119.
- Ryzhov, S. 1999. Some Aspects of Lithic Processing on Malii Rakovets IV Mousterian Site in Transcarpathia. *Vita Antiqua*, 1, p. 3-15.
- Smyrnov, S. V. 1972. Levalluazki komplekсы Dniprovskoho Nadporizhzhia. *Arheologia*, 5, p. 53-62.
- Stepanchuk, V. M., Vietrov, V. S., Skorikov, V. A. 2017. Studies on the Lower Palaeolithic of the Open Landscapes of Ukraine: An Overview of Current Data. *Kamiana doba Ukrainy*, 17–18, p. 48-65.
- Stepanchuk, V. M., Matviishyna, Zh. M., Ryzhov, S. M., Karmazynenko, S. P. 2013. Doslidzhennia paleolitychnykh mistseznakhodzen baseinu Velykoi Vysi u 2004–2008 rokakh. In: Zalizniak, L. L. (ed.). *Naidavnishe mynule Novomyrhorodshchyny. Kamiana doba Ukrainy*, 15. Kyiv: Shliakh, p. 284-304.
- Stepanchuk, V. M., Ryzhov, S. M., Matviishyna, Zh. M., Karmazynenko, S. P. 2008. New Data on Studies of Early Stages of Colonization of East European Plain During the Palaeolithic. *Kamiana doba Ukrainy*, 11, p. 23-41.
- Stepanchuk, V. M., Syvolap, M. P. 2005. On Results of Archaeological Inspection of Late Acheulean Locality of Velyka Burimka, Cherkassy Region. *Kamiana doba Ukrainy*, 7, p. 20-26.
- Stepanchuk, V. N. 2006. *Lower and Middle Paleolithic of Ukraine*. Chernivtsi: Zelena Bukovyna.
- Stepanchuk, V. N. 2014. Glavnye zakonomernosti ispolzovaniia kamennogo sirya v paleolite Ukraini. In: Vasilev, S. A., Tkach, E. S. (eds.). *Verkhni paleolit Severnoi Yevrazii i Ameriki: pamiatniki, kultury, traditsii*. St. Petersburg: Peterburgskoe Vostokovedenie, p. 196-204.
- Stepanchuk, V. N., Sivolap, M. P., Vetrov, D. A., Ozerov, P. I. 2006. Prospecting of Palaeolithic Localities in the Basin of Bolshaya Vys' River in 2004. *Archaeological Researches in Ukraine 2004–2005*, 8, p. 34-39.
- Stepanchuk, V. N., Sivolap, M. P., Matviishyna, Zh. N., Karmazynenko, S. P. 2009. Issledovanie paleoliticheskikh pamyatnikov na yuge Cherkasskoi oblasti v 2008 g. *Archaeological Researches in Ukraine 2008 r.*, 10, p. 281-283.
- Stupak, D. V. 2013. The Features of Using the Stone Raw Materials in the Middle Desna Region. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 10, p. 144-155.
- Usik, V. 2008. The Upper Paleolithic of Transcarpathian: Chronology and Cultural Determination of Aurignacian of Beregovo I Site. *Materialy i doslidzhennia z arkheolohii Prykarpattia i Volyni*, 12, p. 49-67.
- Tsekhomskii, A. M., Karstens, D. I. 1982. *Kvartsevye peski, peschaniki i kvartsity SSSR*. Leningrad: Nedra.

- Shydlovskiy, P. S., Priadko, D. Yu. 2011. Upper Palaeolithic of Kyiv-Dnieper Right Bank Region. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 6, p. 68-85.
- Shydlovskiy, P., Pean, S., Ezarts, P., Tsvirkun, O., Chymyrys, M., Mamchur, B. 2020. Suchasni doslidzhennia Mezhyritskoi stoianky. *Archaeological Researches in Ukraine*. 2019, p. 353-357. <https://doi.org/10.5281/zenodo.5376414>
- Shydlovskiy, P., Tsvirkun, O., Fedko, V. 2018. New Upper Palaeolithic Localities and Paleogeographical Issues of Kaniv-Cherkassy Dnieper Region. In: Smyntyna, O. V. (ed.). *Arkheolohiia, etnolohiia ta okhorona kulturnoi spadshchyny Pivdenno-Skhidnoi Yevropy: zbirka naukovykh robot, prysviachena 25-richchiiu kafedry arkheolohii ta etnolohii Ukrainy Odeskoho natsionalnoho universytetu imeni I. I. Mechnykova*. Odesa: Odeskyi natsionalnyi universytet imeni I. I. Mechnykova, p. 133-144. <https://doi.org/10.5281/zenodo.1461715>
- Shovkopliias, I. G. 1955. Paleoliticheskaia ekspeditsiia 1954 g. V: Bibikov, S. N. (ed.). *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii USSR*. 5. Kyiv: Izdatelstvo akademii nauk Ukrainsoi SSR, p. 5-12.
- Debénath, A., Dibble, H. L. 1994. *Handbook of Paleolithic Typology: Lower and Middle Paleolithic of Europe, 1*. Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology.
- Pâslaru, I., Stepanciuk, V. 2014. Situl Micoquian est-european de pe Niprul Mijlociu. In: Colesniuc, S. M., Talmațchi, G., Di-mov, T. (Eds.). *Studii de Preistorie aria Pontică*. Mangalia: "Callasprint", p. 35-47.
- Viallet, C. 2019. A New Method of Three-Dimensional Morphometry for Analyzing the Functional Potentialities of Bifaces. Contribution to the Study of Artefacts from AU P3 from the "Caune de l'Arago" (France). *Comptes Rendus Palevol*, 18 (2), p. 236-250. <https://doi.org/10.1016/j.crpv.2018.11.001>

Я. В. ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ**ЗНАХІДКИ ДЕТАЛЕЙ РЕМІННИХ ОЗДОБ «ГЕРАЛЬДИЧНОГО» СТИЛЮ РАНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ З КОЛЕКЦІЇ ХЕРСОНСЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ**

У статті публікуються знахідки раннього середньовіччя представлені ремінними деталями «геральдичного» стилю (друга половина VI—VII ст.) з трьох пунктів: Новоолексіївка, Новочорномор'я та Каланчак. Розглянуто коло аналогій та датування цих виробів. Ці знахідки були вкрадені російськими окупантами під час пограбування Херсонського обласного краєзнавчого музею в листопаді 2022 р. Їх подальша доля невідома.

К л ю ч о в і с л о в а: раннє середньовіччя, VI—VII ст., Херсонський обласний краєзнавчий музей, ремінні оздобы «геральдичного» стилю, кочовики.

Векспозиції та фондах Херсонського обласного краєзнавчого музею зберігалася низка деталей ремінних оздоб епохи раннього середньовіччя, в основному «геральдичного» стилю, що в різні роки надійшли до зібрання установи. Із цими знахідками автор зміг ознайомитися під час роботи в музеї в листопаді 2019 р. Роботу планувалося продовжити, адже частина знахідок потребувала реставрації та уточнення щодо їх конструктивних та орнаментальних особливостей. Однак у 2020 р. розпочалася світова пандемія Covid-2019, що обмежило можливості відвідувати музей для завершення опрацювання матеріалів, а 24 лютого 2022 р. розпочалося повномасштабне вторгнення військ РФ, зокрема на півдні України, та окупація м. Херсон. У листопаді 2022 р. під час пограбування російськими окупантами Херсонського обласного краєзнавчого музею низку знахідок (а серед них прикраси раннього середньовіччя) вивезено в невідомому

напрямку. Їх подальша доля невідома (Мусійко 2023). На жаль, усі прикраси, про які піде мова в роботі, свого часу не були опубліковані та залишалися невідомими широкому загалу науковців. Уведенню їх до наукового обігу й присвячене це дослідження.

Загалом, знахідки походять із таких пунктів, як Новоолексіївка, Новочорномор'я та Каланчак (рис. 1).

с. Новоолексіївка, Генічеський р-н

Випадкові знахідки 1972 р. виявлено під час земляних робіт на кургані. У 2019 р. автору вдалося опрацювати Т-подібну бляшку. Уже під час підготовки цієї публікації, завдяки Д. М. Сікозі та О. В. Комарові, вдалося з'ясувати, що разом було виявлено й уламок залізного меча, із яким автору свого часу не вдалося ознайомитися. Можливо, саме про останню знахідку згадує І. Д. Ратнер у своєму зводі (1984, с. 72).

Т-подібна бляшка має пласку восьмиподібну Т-подібну частину, із отворами, гострим виступом посередині та геральдичним щитком квадратної форми. На щитку симетрично розташовані два маленьких отвори. Зі зворотного боку на щитку є три шпеньки, на одній із яких збереглася заклепка. Виріб був розламаний на дві частини й реставрований. На лицьовій стороні Т-подібної частини та на одному з кутів щитка є сліди браку виробництва.

Загальна довжина 5,3 см, ширина Т-подібної частини 3,3 см, ширина щитка 2,4 см, товщина 0,2 см, товщина зі шпеньками 0,6 см, товщина закраїни 0,1 см. Інвентарний номер (далі — інв. №) — ХЕМ-а-1, КП-35614 (рис. 2).

Знахідка належить до групи Б, типу 1, варіанту 1г, за І. О. Гавритухіним. Аналогічні вироби представлені в Кернє, Кунбабоні, Гудермесі (Гавритухин 1996а, с. 26, рис. 38: 5, 11, 19, 25; Balogh 2004, Abb. 6: 22–28) та Клін-Ярі, поховання 352 (Gavritukhin 2018, fig. 95: 14). Цей перелік можна доповнити знахідками із Христофорівки, курган 7, поховання 12 (Pri-

© ВОЛОДАРЕЦЬ-УРБАНОВИЧ Ярослав Володимирович, 2025 — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян, Інститут археології НАН України, ORCID: 0000-0003-1560-3608, volodarets-urbanovych@ianam.org.ua, volodargrad@ukr.net

© Інститут археології НАН України, 2025

Рис. 1. Карта поширення пам'яток, опублікованих у статті. Пам'ятки: 1 — Новоолексіївка; 2 — Новочорномор'я; 3 — Каланчак

Fig. 1. A distribution map of burial sites published in the article. Archaeological sites: 1 — Novooleksiivka; 2 — Novochornomoria; 3 — Kalanchak

hodnyuk, Fomenko 2003, p. 108, fig. 2: 20), хутора Єпіфанова (Безуглов 1985, рис. 1: 19; Рашев 2000, табл. 22: 28) та Матюхіного Бугра (Ишаев, Смоляк 2017, с. 164, рис. 4: 23).

с. Новочорномор'я, Скадовський р-н

Могильник почала досліджувати експедиція під керівництвом П. М. Шульца. Пізніше І. Д. Ратнер досліджував цю пам'ятку за відкритим листом останнього у 1961 р. (Костенко 2019, с. 46), але звіту не здав. У різних роботах ця пам'ятка фігурує, проте зазвичай без вказівки, які саме знахідки походять із неї. Крім назви за населеним пунктом, зазначений могильник відомий під назвою «Лисячі Могили» (Ратнер 1984, с. 46; Рашев 2000, с. 23).

Судячи з креслення та фотографії, які вдалося віднайти Д. М. Сікозі в музеї, можна реконструювати положення покійника та розташування речей¹. Поховання 1 1961 р.

Небіжчик лежить у випростаному положенні, головою на схід із невеликим відхиленням на північ. Руки простягнуті паралельно тулубу. Північно-західніше ніг покійника виявлено скупчення кісток тварини (?). Можна припустити, що це залишки коня чи його опудала.

Майже весь поховальний інвентар розташовувався на кістках похованої людини або поруч. Так, зліва від кісток черепа знаходилася золота «скронева підвіска» (рис. 3). На лівій частині тазових кісток виявлено уламок мідної пластини, а трохи південніше — бронзову пряжку (рис. 4: 1) та фрагмент залізного предмета². На правій нозі трохи вище щиколотки — бронзова пряжка (рис. 4: 2). На лівій на ділянці щиколотки — три квадратні бляшки, вони розташовувалися одна під одною в ряд (рис. 4: 4–6). Останню пряжку (рис. 4: 3) знайдено на захід від похованого, ближче до кісток тварини.

Важливо наголосити, що підвіска-сережка із цього комплексу була передана до Музею «Скарбниця Національного музею історії України» в Києві та неодноразово була опублікована й проаналізована багатьма дослідниками (Ратнер 1984, рис. 5: 10; Ратнер,

¹ План та фото цього поховання для ознайомлення мені надав О. В. Комар. Їх публікація запланована О. В. Комаром та Д. М. Сікозою. Варто згадати, що під час роботи автора в 2019 р. співробітники музею зазначали, що жодних матеріалів із особистого архіву І. Д. Ратнера в музеї не зберігається. Водночас якісь справи було передано до Херсонського обласного архіву. Автор звертався до цієї установи з питанням щодо переліку справ. У відповіді було вказано, що ніяких планів, креслень та описів археологічних матеріалів немає. Д. М. Сікозі вдалося відшукати деякі матеріали (план, фото, тощо) саме в музеї.

² Із двома знахідками (уламком мідної пластини та фрагментом залізного предмета) автору ознайомитися не вдалося.

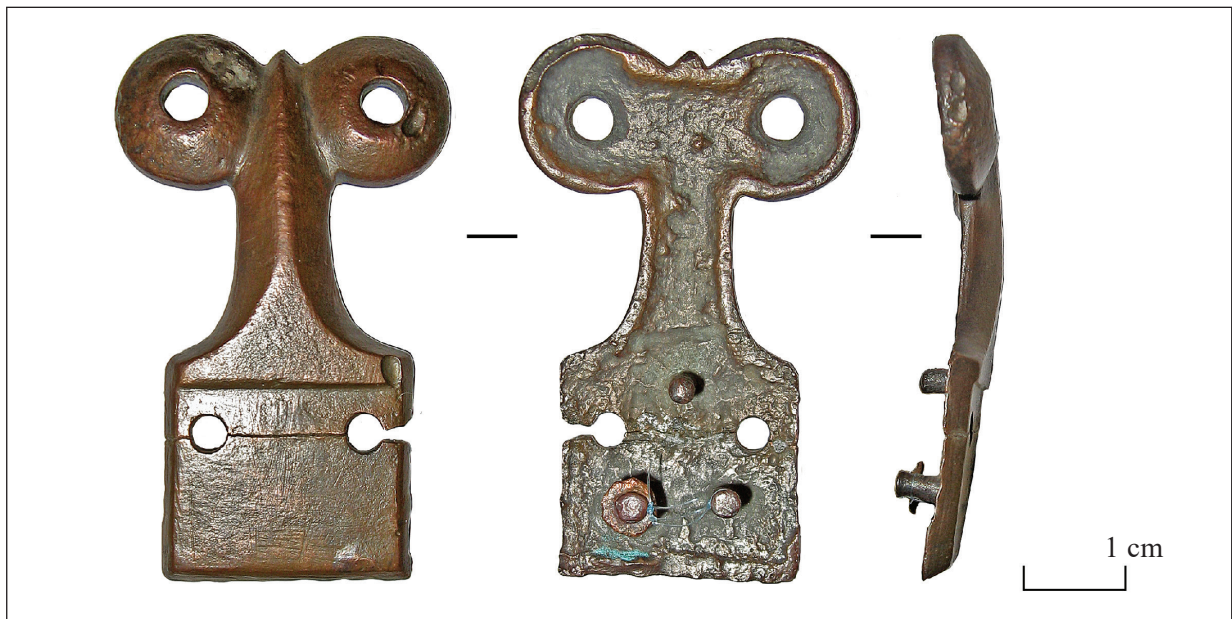

Рис. 2. Т-подібна бляшка із Новоолексіївки

Fig. 2. A T-shaped belt mount from Novooleksiivka

Костюк 1989, с. 79; Комар 2006а, рис. 24: 13; 2013, с. 681; Засецкая и др. 2007, с. 12–18; Казанский 2020). Інші знахідки з цього комплексу залишалися неопублікованими.

1. Золота підвіска калачикоподібна порожниста, майже кругла в абрисі, із незіткненими кінцями. Поверхня з двох сторін оздоблена чотирма рядками кульок зерні, які щільно прилягають одна до одної. З внутрішнього боку кола два рядки зерні змикаються кінчиками, утворюючи малюнок півмісяця. Із зовнішньої сторони між рядками зерні розташовано окремі кульки зерні. Діаметр виробу 2,9 см (рис. 3)³.

2. В-подібна бронзова пряжка. Відлита разом із геральдичним щитком овальної форми. У місці накладання язичка рамка скруглена. На щитку є відповідний напівкруглий отвір. Язичок профільований, із виступом у нижній частині. Із зовнішнього боку в рамці для фіксації язичка зроблено виїмку. На щитку зі зворотного боку є шпенька.

Загальна довжина 2,9 см, ширина щитка 1,4 см, ширина рамки 2,2 см, товщина щитка 0,2 см, товщина зі шпенькою 0,6 см, товщина рамки 0,4 см, товщина закраїни 0,1 см, товщина закраїни рамки 0,2 см. Інв. № ХВ-1550 (рис. 4: 1).

Знахідка належить до відділу V (В-подібних) застібок, типу 5, за В. Б. Ковалевською

(Ковалевская 1979, с. 40, табл. XVIII: 28). Мабуть, найближчими її аналогіями є дві пряжки з Виноградного, курган 5 (Орлов, Рассамкин 1996, с. 103, рис. 3: 1, 2), Калінінської, курган 30, поховання 3 (Атавин 1996, табл. 13: 1–4), Царського кургану (Атавин 1996, табл. 16: 6), Сивашівки, курган 2, поховання 2 (Комар, Кубышев, Орлов 2006, рис. 32: 10) та Дмитрівки, курган 1, поховання 12 (Комар 2006b, рис. 3: 1, 2; 4: 5, 10). Цікаво, що в останніх двох випадках такі знахідки використовувалися як оздобу взуття (Комар 2010), хоч знахідка із поховання 1 Новочорномор'я виявлена біля тазових кісток. У Криму подібні пряжки походять із могильників Лучисте, могила 53 (Айбабин, Хайрединова 2014, табл. 43: 1) та Скалисте, склеп 413 (Веймарн, Айбабин 1993, рис. 68: 7).

3. В-подібна бронзова пряжка. Відлита разом із геральдичним щитком. У місці накладання язичка рамка скруглена. На щитку є відповідний напівкруглий отвір. Язичок профільований. Щиток має два невеликих симетричних отвори. Із зовнішнього боку в рамці для фіксації язичка зроблено виїмку. На щитку зі зворотного боку є дві шпеньки, одна з яких сильно обламана.

Загальна довжина 2,9 см, ширина рамки 2,3 см, ширина щитка 1,4 см, товщина щитка 0,3 см, товщина зі шпенькою 0,6 см, товщина рамки 0,5 см, діаметр отворів на щитку 0,3 см, товщина закраїни 0,1 см, товщина закраїни рамки 0,3 см. Інв. № ВХ-1554 (рис. 4: 2).

³ Опис та зображення взято з: https://ua.museum-digital.org/object/24653?fbclid=IwAR1kKxifMvi_ShzK5m-ndGwlqk1clOawzAnN94H-LBbuAzoZFUzmX9QVec

Імовірно, ця знахідка як і попередня, належить до того самого кола — відділу V (В-подібних) застібок, типу 5, за В. Б. Ковалевською (Ковалевская 1979, с. 40, табл. XVIII: 28), хоч і відрізняється від попередньої знахідки наявністю круглих отворів на щитку. Однак з такою системою орнаментативної не вдалося відшукати аналогічних виробів. Ця знахідка виявлена на кістках лівої ноги, що може вказувати на її належність до оздоб взуття. А можливо, вона парна до знахідки № 2.

4. В-подібна бронзова пряжка. Відлита разом із видовженим геральдичним щитком. У місці накладання язичка рамка скруглена. На щитку є відповідний напівкруглий отвір. Язичок профільований. Щиток видовжений, має два великих вирізи з боків. Із зовнішнього боку в рамці для фіксації язичка зроблено виїмку. Зі зворотного боку є дві шпеньки для кріплення. Одна майже не збереглася. Друга вставлена в щиток із наскрізного отвору. Язичок обламаний у місці кріплення до щитка.

Загальна довжина 3,4 см, ширина рамки 2,1 см, найбільша ширина щитка 1,6 см, товщина щитка 0,1 см, товщина рамки 0,4 см, товщина зі шпенькою 0,7 см, товщина закраїни рамки 0,2 см. Інв. № ВХ-1549 (рис. 4: 3).

Знахідка належить до типу II, варіанту 4–3, за О. І. Айбабіним (Айбабин 1990, с. 39), до В-подібних пряжок, «Волжська» серія, за І. О. Гавритухінін (Гавритухин 1999, с. 186), типу Т. В. І. 4, за М. Даскаловим (Даскалов 2012, обр. 55: 17, 18) чи групи С, типу VIIa, за Л. А. Трайковою (Трайкова 2017, с. 85–87).

Найближчі знахідки походять із могильників Борки, поховання 28 (ред. Готьє, Яковлев 1941, табл. XVII: 1), Верх-Саїнський, курган 9, поховання 3 (Голдина, Водолаго 1990, табл. XXVII: 32) та Комінтерн II, поховання 5 (Казаків 1998, рис. 9: 16).

Інші, менш схожі знахідки відомі як серед кочівницьких старожитностей, так і на інших територіях. Зокрема, у номадів такі застібки також відомі із Христофорівки, курган 7, поховання 12 (Приходнюк 2001, рис. 27: 16; Prihodnyuk, Fomenko 2003, р. 114, fig. 2: 18), Виноградного, курган 35, поховання 2 (Орлов, Рассамкин 1996, с. 115, рис. 8: 5), Димівки (Айбабин 1985, рис. 8: 10; Приходнюк 2001, рис. 37: 17) та Бугундіря V, курган 1, поховання 5 (Чхаїдзе 2020, с. 268, рис. 1: 3, 4). У Криму такі пряжки походять зі Скалистого,

Рис. 3. Золота скронева підвіска із поховання 1, 1961 р., із Новочорномор'я (Скарбниця Національного музею історії України). Без масштабу

Fig. 3. A gold temple pendant from the burial no. 1, 1961, from Novochoornomoria (Treasury of the National Museum of the History of Ukraine). Without scale

склеп 422 (Веймарн, Айбабин 1993, с. 101, рис. 75: 3), Сахарної Голівки, склеп 2/1952 (Веймарн 1963, рис. 5: 17), Суук-Су (Репников 1903, с. 24, рис. X: 6) та Херсонеського некрополя, катакомба 2126 (Косцюшко-Валюжинич 1907, с. 127; Айбабин 1990, с. 39). У Подунав'ї — із Мангалії (Калатіс) та Рупкіте (Даскалов 2012, с. 63, обр. 55: 17, 18).

5. Квадратні бляшки-накладки з чотирма отворами, розташованими по центру сторін. Від кожної з них проходять невеликі врізні лінії до країв виробу. На одному з виробів перемичка між двома отворами обламана. Зі зворотного боку по центру розташовані шпеньки із залишками заклепок. Інв. № ВХ-1551, ВХ-1552, ВХ-1553.

Усього три вироби (рис. 4: 4–6).

ВХ-1551: Розміри 1,4 × 1,4 см, товщина 0,4 см, товщина закраїни 0,3 см.

ВХ-1552: Розміри 1,5 × 1,4 см, товщина 0,4 см, товщина закраїни 0,2 см.

ВХ-1553: Розміри 1,5 × 1,5 см, товщина 0,4 см, товщина закраїни 0,2 см.

Знахідки належать до відділу 4, типу 1, за В. Б. Ковалевською (Ковалевская 2000, с. 147, 330, табл. 5). За каталогом дослідниці такі знахідки представлені в Криму — Баштанівка⁴

⁴ На жаль, підтвердити, що на цій пам'ятці є подібні знахідки не вдалося.

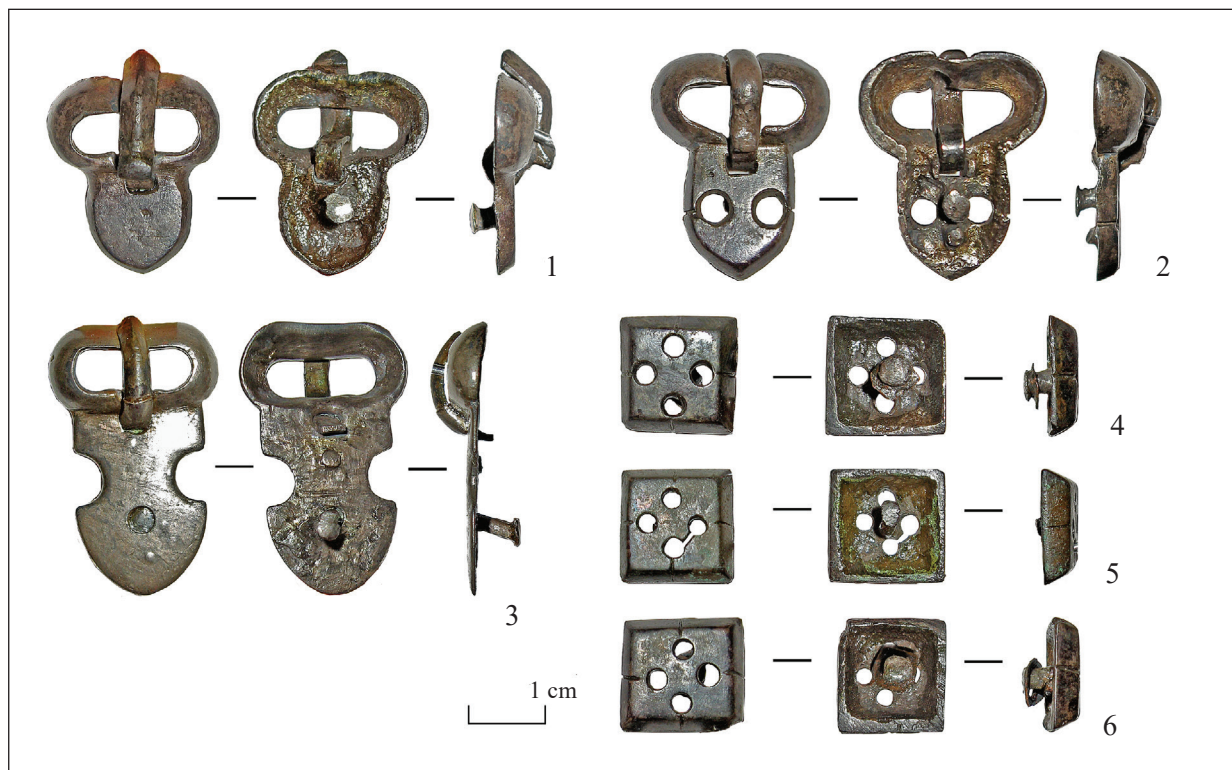

Рис. 4. Знахідки ремінних оздоб «геральдичного» стилю із Новочорномор'я. 1–3 — пряжки; 4–6 — квадратні бляшки
Fig. 4. Finds of strap adornments of "Heraldic" style from Novochoornomoria. 1–3 — buckles; 4–6 — square-shaped belt mounts

та Башкирії — Тимирязівський, курган 7, насип⁵ (Беликова, Плетнева 1983, с. 34, рис. 64: 1), Ново-Турбасли, курганий могильник 1, курган 13, поховання 1, курган 18, поховання 1 та курган 22, поховання 1⁶ (Мажитов 1959, с. 129, 133, табл. II: 9, 10). Також певну схожість можна вбачати у двох знахідках із Синташтамака (Bálint, Csanád 1992, Taf. 59: 15, 16), хоч ці вироби мають не пласку, а пірамідальну площадку.

с. Каланчак, Скадовський р-н

Частина прикрас потрапила до музею як випадкові знахідки в 1968 р., інші — виявлені того самого року під час археологічних обстежень І. Д. Ратнера. Однак звіту про ці дослідження віднайти не вдалося. Уже під час підготовки до друку цієї роботи стало відомо, що Д. М. Сікозі за матеріалами архіву І. Д. Ратнера із фондів музею вдалося з'ясувати, що, можливо, прикраси походять

із двох поховань. Але розділити знахідки за комплексами за наявною музейною документацією неможливо.

1. Прямокутнорамкова бронзова пряжка. Відлита разом із геральдичним щитком підтрикутної форми, грані на кутах рамки не дуже чіткі. У місці накладання язичка, який не зберігся, рамка скруглена. На щитку є відповідний напівкруглий отвір. Щиток має два невеликих вирізи з боків. Із зовнішнього боку в рамці для фіксації язичка зроблено виїмку. Із зворотного боку є дві шпешки для кріплення.

Загальна довжина 2,6 см, ширина рамки 2,0 см, ширина щитка 1,3 см, товщина щитка 0,1 см, товщина зі шпешками 0,3 см, товщина рамки 0,3 см, товщина закраїни щитка 0,1 см, товщина закраїни рамки 0,2 см. Інв. № ХЕМ-а-2968, КП-26262 (рис. 5: 1).

Знахідка належить до типу пряжок із трапецієподібною чи прямокутною рамкою, типу І (суцільнолиті), варіанту 7, за О. І. Айбабіним (Айбабин 1990, с. 49), чи типу «шарнірних тричастинних пряжок з овальною, В-подібною прямокутною в перетині чи сегментованою рамкою» кола малих візантійських пряжок, варіанту 7, виділених О. І. Айбабіним за матеріалами могильника

⁵ У монографії О. Б. Беликової та Л. М. Плетневої бляшка з цього кургану описана як чотирьопелюсткова, що, власне, й відповідає її зображенню.

⁶ У публікації Н. А. Мажитова інформація про квадратну бляшку в цьому похованні відсутня.

Рис. 5. Знахідки ремінних оздоб «геральдичного» стилю із Каланчака. 1, 2 — пряжки; 3 — Т-подібна бляшка; 4, 5 — щитоподібні бляшки

Fig. 5. Finds of strap adornments of "Heraldic" style from Kalanchak. 1, 2 — buckles; 3 — a T-shaped belt mount; 4, 5 — shield-shaped belt mounts

Скалисте (Веймарн, Айбабин 1993, с. 174). Також знахідка належить до типу ПС6, варіанта 1, за А. В. Скибою (Скиба 2016, с. 34), типу Т.В.І.4, за М. Даскаловим (Даскалов 2012, с. 36), чи групи С, типу VIII а, за Л. А. Трайковою (Трайкова 2017, с. 85–86, табл. 74: 705, 708, 709).

Серед кочівницьких старожитностей по-дібні знахідки представлені в Сивашівці, курган 3, поховання 2 (Комар, Кубышев, Орлов 2006, рис. 13: 20, 21), Виноградному, курган 5, поховання 3⁷ та курган 35 (Орлов, Рассмакин 1996, рис. 5: 13; 8: 5) та Бережновці II, курган 111, поховання 1 (Синицын 1960, с. 106–107, рис. 39: 14).

Аналогічні знахідки зі слов'янських теренів походять із Градизька (Левченко 2001), Вишеньок (Корзухина 1996, с. 409, табл. 91: 23), Зимного (Ауліх 1972, с. 59, табл. XI: 4), Стаєвого-4 та 5 (Обломский, Швырёв 2018, рис. 6: 13, 14).

⁷ Використовувалися як деталі взуття (Комар 2010, с. 101, рис. 7).

Аналогічні знахідки в Криму походять із могильників Скалисте, склеп 420, 422, 477, 449 та 486 (Веймарн, Айбабин 1993, с. 174), Лучисте, випадкова знахідка 1971 р. (Айбабин, Хайрединова 2008, с. 73, табл. 4: 2), склеп 43, знахідки з дромоса (Айбабин, Хайрединова 2014, с. 49, табл. 5: 1), склеп 43, поховання 9 (Айбабин, Хайрединова 2014, с. 54, табл. 16: 8), склеп 64, поховання 3 (Айбабин, Хайрединова 2014, с. 49, табл. 123: 1) та склеп 77, поховання 3 (Айбабин, Хайрединова 2014, с. 121, табл. 189: 6)⁸.

2. В-подібна лита рамка бронзової пряжки з чіткими гранями. Язичок профільований, в основі є квадратне гніздо зі вставкою (червоного каменя — гранату чи скла). Отвір для просовування ремня підпрямокутний.

Загальна довжина 2,7 см, ширина 4,4 см, найбільша товщина рамки 0,9 см. Довжина

⁸ В усіх випадках в похованнях на могильнику Лучисте зафіксовані в якості деталей взуття.

язичка 3,0 см, ширина 0,6 см, розміри вставки 0,6 x 0,7 см, товщина закраїнки 0,7 см. Інв. № ХЕМ-а-2967, КП-26261 (рис. 5: 2).

Застібка належить до В-подібних пряжок, відділу V, типу 1, за В. Б. Ковалевською (Ковалевская 1979, с. 40), типу ПА, за А. В. Скибою (Скиба 2016, рис. 56: 6), чи типу А.IV.2, за М. Даскаловим (Даскалов 2012, обр. 54: 19–23).

Більш-менш схожі вироби з кочівницьких старожитностей походять із Родіоновки та Ковалівки (Комар 2006а, рис. 46: 20, 23). Зі слов'янських теренів схожий виріб походить із Драбівки (Корзухина 1996, табл. 91: 27). Низка подібних виробів походять із Подунав'я: «Добричський район», Абріт, П'ятра-Фрікацей, Драгоєво та Ісирія (Даскалов 2012, обр. 54: 19–23).

3. Т-подібна бронзова лита бляшка-накладка на ремінь із платівкою п'ятикутної форми із заокругленими кутами. Щиток на кінці має кулеподібний виступ. Центральна частина поля «геральдичного» щитка прикрашена золотим щитком у вигляді U-подібного гнізда із перегородчастою інкрустацією. По периметру оздоблено зерню, по центру розташована вставка червоного каменя (гранату?) чи скла. На внутрішній стороні, вище від U-подібного отвору є залишки від шпеньки.

Загальна довжина 2,9 см, ширина Т-подібної частини 2,0 см, ширина щитка 1,5 см, ширина перекладини 0,4 см, розміри вставки 1,0 x 1,1 см. Інв. № ХЕМ-а-2970, КП-26264 (рис. 5: 3).

Знахідка належить до Т-подібних накладок, групи А, за І. О. Гавритухіним (Гавритухин 1996а, с. 26), тип (Е) ІА, варіант 1, за А. В. Скибою (Скиба 2016, с. 37, рис. 47: 1–3, 10; 2017, с. 347, рис. 1: 1–3, 10), тип А.II.2, за М. Даскаловим (Даскалов 2012, с. 91, обр. 81: 6–11), чи група В, тип XV за Л. А. Трайковою (Трайкова 2017, с. 133, табл. 129: 1544–1556). Хоч у цих розробках зазначені вироби без інкрустації, але знахідка з Каланчака відповідає цим типам за загальними обрисами. Досить близькі вироби до даної знахідки (із інкрустацією зерні та напівдорогоцінного каміння) походять із Роздольного (Портове), уроч. Сари-Булат (Баранов 1990, рис. 40; 41; Скиба 2016, рис. 72: В; Скиба, Хардаєв 2017, рис. 9: 3, 4; 10: 6, 7) та колекції А. Л. Берт'є-Делагарда в Британському музеї (Айбабин 1990, рис. 52: 2).

4. Бронзова щитоподібна накладка з аркоподібним вирізом і гострим килеподібним виступом. Центральна частина поля «геральдичного» щитка прикрашена золотим щитком у вигляді U-подібного гнізда із перегородчастою інкрустацією. По периметру оздоблено зерню, по центру розташовані три вставки для каменя (гранату?) чи скла, збереглася лише одна. Зі зворотного боку по кутах розташовувалися шпеньки, одна не збереглася, але є сліди кріплення. По центру U-подібного гнізда зі зворотного боку є отвір, можливо, також від шпеньки.

Розміри 2,1 x 2,0 см, ширина по верхньому краю 2,3 см, товщина 0,3 см, товщина із шпеньками 0,4 см, товщина закраїни 0,1 см. Інв. № ХЕМ-а-2969, КП-26263 (рис. 5: 4).

За загальними обрисами ця накладка належить до відділу 10, підвідділу 3, за В. Б. Ковалевською (Ковалевская 2000, с. 152, рис. XIII: 17). Дослідниця не розділяє ці знахідки на типи, зазначаючи, що вони занадто індивідуальні. Можна припустити, що найближчі аналогії походять із Роздольного (Портове), уроч. Сари-Булат (Скиба 2016, рис. 72: В; Скиба, Хардаєв 2017, рис. 8: 1–3; 10: 1–3; 12). Хоча вони дещо відрізняються за загальними обрисами, але близькі за наявністю перегородчастої інкрустації та вставок напівдорогоцінного каміння.

5. Бронзова щитоподібна накладка із килеподібним виступом. На верхньому, трохи обламаному, краю нанесено дві врізні лінії. Зі зворотного боку є залишки від кріплення шпеньки.

Довжина 2,6 см, ширина 3,1 см, товщина 0,3 см, товщина закраїни 0,2 см, залишки шпеньки 0,1 см. Інв. № ХЕМ-а-2971, КП-26265 (рис. 5: 5).

Виріб належить до відділу 10, підвідділу 2, типу 1, за В. Б. Ковалевською (Ковалевская 2000, с. 152, рис. XIII: 14). Слід зазначити, що зазвичай такі знахідки мають різноманітні прорізи, однак виріб із Каланчака, крім двох врізних ліній, не має інших оздоб на щитку.

Тож за загальними обрисами найближчі аналогії з кочівницьких старожитностей походять із Виноградного, курган 35 (Орлов, Рассамакін 1996, рис. 8: 6), Василівки (Хардаєв 2015, рис. 2: 11; Скиба, Хардаєв 2017, рис. 3: 4), Чорноморського, курган 1, поховання 11 (Скиба, Хардаєв 2017, рис. 16: 8), Сивашівки, курган 3, поховання 3 (Скиба, Хардаєв 2017, рис. 14: 4), Богачівки, курган 8, поховання 12 (Приходнюк 2001, рис. 32: 5; Комар 2006а, рис. 48: 16) та Крупського

(Атавин 1996, табл. 2: 3). У Передкавказзі такі вироби відомі, наприклад, на могильнику Мокра Балка, катакомба 94 (Афанасьєв, Руніч 2001, рис. 106: 8).

Серед слов'янських старожитностей такі вироби (одноштиткові накладки) А. В. Скиба відносить до типу (А) І-1 (Скиба 2016, с. 14, рис. 35). Найближчі за загальними обрисами знахідки походять із Трубчевського скарбу (Приходнюк, Падин, Тихонов 1996, рис. 11: 4, 6), Вишеньок (Корзухіна 1996, табл. 91: 24) та Градизька (Левченко 2001, рис. 1: 7, 12).

Аналогічні знахідки в Криму походять із могильників Скалисте, склеп 449⁹ (Веймарн, Айбабин 1993, рис. 82: 7) та Лучисте, склеп 38 (Айбабин, Хайрединова 2008, табл. 159: 8), склеп 65, шар 2, поховання 10 (Айбабин, Хайрединова 2014, табл. 145: 7) та склеп 77, поховання 4 (Айбабин, Хайрединова 2014, табл. 191: 16).

Зауважимо, що у фондах Херсонського обласного краєзнавчого музею зберігалася ще низка речей із цього ж пункту: фрагмент порожнистого наконечника ремня (Інв. № ХЕМ-а-2973), уламок Т-подібної накладки (?) (Інв. № ХЕМ-а-2972), горизонтально-симетрична накладка (Інв. № ХЕМ-а-2974) та язичок пряжки (Інв. № ХЕМ-а-2975). Однак ці знахідки потребували реставрації і на момент листопада 2019 р. їх повноцінне опрацювання було неможливе. Тому було прийнято рішення, що продовження роботи буде здійснене лише після реставраційних робіт. Проте невдовзі почалися складні події пов'язані спочатку з пандемією, а згодом із повномасштабним вторгненням військ рф. Наскільки відомо автору, реставрація цих знахідок була завершена, але їх доля невідома.

Висновки

Усі опубліковані деталі ремінних оздоб із зібрання Херсонського обласного краєзнавчого музею (Новоолексіївка, Новочорномор'я та

Каланчак) мають аналогії серед матеріалів раннього середньовіччя, а саме — т. зв. «геральдичного» культурно-хронологічного горизонту (530/570–670/700 pp.) (Гавритухин 1996b, с. 95; 2001; Даскалов 2012, с. 25; Мастыкова, Казанский, Сапрыкина 2016, с. 87–88; Скиба 2016, с. 75–83). Тож у цілому їх можна датувати цим часом. Хоча датування ремінних деталей із Каланчака з орнаментами із зерні можна звузати до другої половини VII ст. Такі вироби, за О. І. Айбабіним, включені до поясів IV типу, які набувають поширення у кочовиків якраз у цей час (Айбабин 1990, с. 57). Крім того, слід наголосити на близькості цих виробів (№ 3 та 4) до знахідок із Роздольного (Портове), уроч. Сари-Булат та колекції А. Л. Бертьє-Делагарда. Можливо, вони являють собою продукцію однієї майстерні.

Усі ці дані мають доповнити інформацію про поширення різного типу речей серед кочівницьких старожитностей (Комар 2006a, рис. 1). Різні знахідки із цих пунктів показують також неоднакову соціальну складову. Адже вироби, інкрустовані зерню та напівдорогоцінним камінням, могли належати представникам заможніших верств кочового об'єднання. Однак більш точне визначення цих знахідок — тема окремих публікацій. Тоді як головною метою цієї роботи є введення до наукового обігу знахідок із зібрання Херсонського обласного краєзнавчого музею, вкрадених окупантами та вивезених у невідомому напрямку.

Подяки

Висловлюю щиро вдячність співробітникам Херсонського обласного краєзнавчого музею за можливість ознайомитися з матеріалами колекції та опублікувати знахідки, а також О. В. Комарові, С. О. Нємцеву, Ю. Б. Полідовичу, А. В. Скибі та Д. М. Сікозі за консультації та зауваження.

Надійшла 14.04.2024

⁹ Ця знахідка неорнаментована.

Айбабин, А. И. 1985. Погребение хазарского воина. *Советская археология*, 3, с. 191–205.

Айбабин, А. И. 1990. Хронология могильников Крыма позднеримского и раннесредневекового времени. *Материалы по археологии, истории и этнографии Тавриши*, I, с. 3–86, 175–241.

Айбабин, А. И., Хайрединова, Э. А. 2008. *Могильник у села Лучистое. Раскопки 1977, 1982–1984 годов*, I. Симферополь; Керчь: АДЕФ-Україна.

Айбабин, А. И., Хайрединова, Э. А. 2014. *Могильник у села Лучистое. Раскопки 1984, 1986, 1991, 1993–1995 годов*, 2. Киев: ТОВ «Майстер Книг».

Атавин, А. Г. 1996. Погребения VII — начало VIII вв. из Восточного Приазовья. В: Стащенко, Д. А. (ред.). *Культура евразийских степей второй половины I тысячелетия н.э.* Самара (б. в.), с. 208–264.

Ауліх, В. В. 1972. *Зимнівське городище — слов'янська пам'ятка VI—VII ст. н. е. в Західній Волині*. Київ: Наукова думка.

- Афанасьев, Г. Е., Рунич, А. П. 2001. *Мокрая Балка. Дневник раскопок*. 1. Москва: Научный мир.
- Баранов, И. А. 1990. *Таврика в эпоху раннего средневековья*. Киев: Наукова думка.
- Беликова, О. Б., Плетнева, Л. М. 1983. *Памятники Томского Приобья в V—VIII вв. н. э.* Томск: Томский университет.
- Безуглов, С. И. 1985. Погребение кочевника VII в. н.э. на Нижнем Дону. *Советская археология*, 2, с. 248-252.
- Веймарн, С. В. 1963. Могильник біля висоти «Сахарна голівка». В: Брайчевська, А. Т. (відп. ред.). *Археологічні пам'ятки УРСР*, XIII. Київ: Видавництво Академії наук Української РСР, с. 42-63.
- Веймарн, Е. В., Айбабин, А. И. 1993. *Скалистинский могильник*. Киев: Наукова думка.
- Гавритухин, И. О. 1996а. Детали ременной гарнитуры. В: Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Раннеславянский мир, 3. Москва (б. в.), с. 22-36.
- Гавритухин, И. О. 1996б. Датировка днепровских кладов первой группы методом синхронизации с древностями других территорий. В: Гавритухин, И. О., Обломский, А. М. (ред.). *Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст*. Раннеславянский мир, 3. Москва (б. в.), с. 58-95.
- Гавритухин, И. О. 1999. В-образные пряжки, изготовленные вместе с щитовидной обоймой. В: Иванов, А. Г. (ред.). *Пермский мир в раннем средневековье*. Archaeologia Permica, 1. Ижевск: Удмуртский институт истории, языка и литературы УрО РАН, с. 160-209.
- Гавритухин, И. О. 2001. Эволюция восточноевропейских псевдопряжек. В: Сташенков, Д. А. (ред.). *Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н.э.*, 2. Самара (б. в.), с. 31-86.
- Готьё, Ю. В., Яковлев, А. И. (ред.). 1941. *Альбом древностей мордовского народа*. Саранск: Издание Мордовского научно-исследовательского института.
- Голдина, Р. Д., Водолага, Н. В. 1990. *Могильники неволинской культуры в Приуралье*. Иркутск: Издательство Иркутского университета.
- Даскалов, М. 2012. *Колани и коланни украси от VI—VII век (от днешна България и съседните земи)*. София: Craft House Bulgaria.
- Засецкая, И. П., Казанский, М. М., Ахмедов, И. Р., Минасян, Р. С. 2007. *Морской Чулек. Погребения знати из Приазовья и их место в истории племен Северного Причерноморья в постгунскую эпоху*. Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа.
- Ишаев, В. И., Смоляк, А. Р. 2017. Раннесредневековый панцирь из могильника Матюхин Бугор (Ростовская область). *Российская археология*, 4, с. 160-174.
- Казаков, Е. П. 1998. Коминтерновский II могильник в системе древностей эпохи тюркских каганатов. В: Сташенков, Д. А. (ред.). *Культуры евразийских степей второй половины I тысячелетия н.э. (вопросы хронологии)*. Материалы II Международной археологической конференции 17–20 ноября 1997 г. Самара (б. в.), с. 97-150.
- Казанский, М. М. 2020. Древности степных кочевников постгунского времени (середина V — середина VI в.) в Восточной Европе. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, XXV, с. 90-167.
- Ковалевская, В. Б. 1979. Поясные наборы Евразии IV—IX вв. *Пряжки*. Свод археологических источников, E1-02. Москва: Наука.
- Ковалевская, В. Б. 2000. *Компьютерная обработка массового археологического материала из раннесредневековых памятников Евразии*. Пушино: ОНТИ ПНЦ РАН.
- Комар, А. В. 2006а. Перещепинский комплекс в контексте основных проблем истории и культуры кочевников Восточной Европы VII — начала VIII в. В: Евглевский, А. В. (отв. ред.). *Степи Европы в эпоху средневековья*, 5. Донецк: ДонНУ, с. 7-244, 413-432.
- Комар, А. В. 2006б. Погребение номада сер. VII в. у села Дмитровка в Южном Побужье. В: Евглевский, А. В. (отв. ред.). *Степи Европы в эпоху средневековья*, 5. Донецк: ДонНУ, с. 375-386.
- Комар, А. В. 2010. Детали обуви восточноевропейских кочевников VI—VII вв. В: Пескова, А. А., Щеглова, О. А., Мусин, А. Е. (ред.). *Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. Материалы Международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Гали Фёдоровны КОРЗУХИНОЙ (Санкт-Петербург, 10–16 апреля 2006 г.)*. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 94-115.
- Комар, А. В. 2013. Кочевники восточноевропейских степей второй половины VI — первой половины VIII в. В: Досымбаева, А., Жолдасбеков, М. (ред.). *Западный Тюркский каганат. Атлас*. Астана: «Service Press», с. 671-821.
- Комар, А. В., Кубышев, А. И., Орлов, Р. С. 2006. Погребения кочевников VI—VII вв. из Северо-Западного Приазовья. В: Евглевский, А. В. (отв. ред.). *Степи Европы в эпоху средневековья*, 5. Донецк: ДонНУ, с. 245-374.
- Корзухина, Г. Ф. 1996. Клады и случайные находки вещей круга «древностей антов» в Среднем Поднепровье. Каталог памятников. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, V, с. 352-435, 586-705.
- Костенко, А. 2019. *Ізраїль Ратнер. Живе слово часові невідкладне*. Херсон (б. в.).
- Косцюшко-Валюжинич, К. К. 1907. Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1905 году. *Известия императорской Археологической комиссии*, 25, с. 67-171.
- Левченко, Д. І. 2001. Знахідки VI—VII ст. з околиць Градицька в зібранні Полтавського краєзнавчого музею. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 1, с. 26-28.
- Мажитов, Н. А. 1959. Курганный могильник в деревне Ново-Турбаслы. В: Смирнова, А. П., Кузеева, Р. Г. (ред.). *Баширский археологический сборник*, Уфа: Академия наук СССР, с. 114-142.
- Мастыкова, А. В., Казанский, М. М., Сапрыкина, И. А. 2016. *Пашковский могильник № 1. Том 2. Исследование материалов Пашковского могильника № 1*. Москва: ИА РАН; Санкт-Петербург: Нестор-История.
- Мусійко, В. В. 2023. Передмова. В: Гончарова, О. С. (ред.). *Ненаукові записки: спогади співробітників Херсонського обласного краєзнавчого музею про окупацію міста*. Миколаїв (б. в.), с. 4-8.
- Обломский, А. М., Швырёв, А. Д. 2018. Византийская гирька для взвешивания монеты, найденная в верховьях р. Воронеж. *Краткие сообщения Института археологии*, 250, с. 307-326. <http://doi.org/10.25681/IARAS.0130-2620.250.307-326>.
- Орлов, Р. С., Рассамкин, Ю. Я. 1996. Новые памятники VI—VII вв. из Приазовья. В: Приходнюк, О. М. (ред.). *Материалы I тыс. н.э. по археологии и истории Украины и Венгрии*. Киев: Наукова думка, с. 102-116.
- Приходнюк, О. М. 2001. *Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н.е.)*. Чернівці: Зелена Буковина.
- Приходнюк, О. М., Падин, В. А., Тихонов, Н. Г. 1996. Трубчевский клад антского времени. В: Приходнюк, О. М. (ред.). *Материалы I тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии*. Киев: Наукова думка, с. 79-102.
- Ратнер, І. Д. 1984. *Довідник з археології України. Херсонська область*. Київ: Наукова думка.
- Ратнер, И. Д., Костюк, Л. И. 1989. *Древности Херсонщины*. Симферополь: Таврия.

Рашев, Р. 2000. *Прабългарите през V—VII век*. В. Търново: Faber.

Репников, Н. И. 1906. Некоторые могильники области крымских готов. *Известия Императорской Археологической Комиссии*, 19, с. 1–80.

Синицын, И. В. 1960. Древние памятники в низовьях Еруслана (по раскопкам 1954—1955 гг.). *Материалы по археологии СССР*, 78, с. 10–169.

Скиба, А. В. 2016. Поясні набори геральдичного стилю у слов'ян. Київ: Інститут археології НАНУ.

Скиба, А. В. 2017. До питання про функціональне використання Т-подібних бляшок в поясних наборах «геральдичного» стилю. *Археологія і Давня історія України*, 1 (22), с. 347–356.

Скиба, А. В., Хардаєв, В. М. 2017. Поясні гарнітури з кочівницьких комплексів в колекції Музею історичних коштовностей України (філіалу Національного музею історії України). В: Скиба, А. В., Горбаненко, С. А. (ред.). *Європейська археологія I тисячоліття н. е. Збірник наукових праць на честь Ліани Василівни Вакуленко*. Київ: ІА НАН України, с. 221–236.

Трайкова, Л. А. 2017. *Коланът южно от долен Дунав — края на III — началото на VII в.* София (б. в.).

Хардаєв, В. М. 2015. Кочівницькі поховальні комплекси кінця VI—VII ст. біля с. Василівка на Херсонщині. *Археологія*, 3, с. 107–117.

Чхаїдзе, В. Н. 2020. Кочевническое погребение первой половины VII в. из степного Закубанья. В: Обломский, А. М. (ред.). *История вещей — история и вещи*. Раннеславянский мир, 20. Москва: ИА РАН, с. 267–271. <https://doi.org/10.25681/IARAS.2020.978-5-94375-325-1.267-271>.

Balogh, Csilla. 2004. Martinovka-típusú övgarnitúra Kecel-ről. A Kárpát-medencei maszkos veretek tipokronológiája. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia archaeologica*, X, p. 241–303.

Bálint, Csanád. 1992. Der Gürtel im frühmittelalterlichen Transkaukasus und das Grab von Üç tepe (Sowj. Azerbajdzan). *Awarenforschungen* (her. F. Daim), 1. Wien, p. 309–496. Studien zur Archäologie der Awaren, 4.

Gavritukhin, I. O. 2018. Belt Sets from Alanic Graves: Chronology and Cultural Links. In: Belinskij, A. B., Härke, H. *Ritual, Society and Population at Klin-Yar (North Caucasus): Excavations 1994—1996 in the Iron Age to Early Medieval Cemetery*. Bonn, p. 49–96.

Prihodnyuk, O., Fomenko, V. 2003. Early Medieval Nomads' Burials from the Vicinity of the Village of Hristoforovka, the District of Nikolaev, Ukraine. *Archaeologia Bulgarica*, 2, p. 107–116.

Yaroslav V. Volodarets-Urbanovych

PhD, Research Fellow, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, the Department of Early Slavic Archaeology, ORCID: 0000-0003-1560-3608, volodarets_urbanovych@iananu.org.ua, volodargrad@ukr.net

FINDS OF STRAP ADORNMENTS OF EARLY MEDIEVAL “HERALDIC” STYLE FROM THE COLLECTION OF KHERSON LOCAL HISTORY MUSEUM

In the paper, archaeological finds of strap adornments of early Middle Ages from the collection of Kherson Local History Museum (Novooleksivka, Novochoernomoria and Kalanchak) are analysed. This jewellery entered the museum's collection in the 1960s and early 1970s. However, these archaeological finds were not published and are unknown to the broader scientific community. In November 2022, during the robbery of the Kherson Local History Museum by the Russian occupiers, a number of finds (including jewellery from the early Middle Ages) were taken to an unidentified location. Their further fate is uncertain.

In Novooleksivka, a fragment of an iron sword and a T-shaped belt mount were discovered by chance (fig. 2). The items from Novochoernomoria were excavated in a burial in 1961 during the research of I. D. Ratner. These are a gold temple pendant (fig. 3), three buckles and three square-shaped belt mounts (fig. 4). Two buckles, a T-shaped belt mount and two shield-shaped belt mounts were discovered in Kalanchak (fig. 5). However, the author was not able to fully process a series of findings from this site. These are a fragment of a hollow strap-end, a fragment of a T-shaped belt mount (?), a horizontally symmetrical belt mount and a tongue from a buckle.

All these adornments of the belt set from the collection of the Kherson Local History Museum find analogies among the materials of the early Middle Ages, namely, the so-called “Heraldic” cultural-chronological horizon (530/570–670/700). Also, in general, they can be dated to this time. Although, the date of belt set items from Kalanchak with granulated collar can be narrowed down to the second half of the 7th century. Such products are included in type IV belts, which are becoming widespread among nomads at this time, according to O. I. Aibabin. In addition, it should be emphasised the proximity of these items (nos. 3 and 4) to finds from Rozdolne (Portove), Sary-Bulat tract and the Berthier-Delagarde Collection of Crimean Jewellery in the British Museum. Perhaps they are items of the same workshop.

All the abovementioned data should supplement the information about the distribution of various kinds of products among nomadic antiquities of the Early Middle Ages. Also, different finds from these burial sites show not the same social component. After all, products inlaid with granulated collar and semi-precious stones could belong to representatives of the wealthier strata of the nomadic community.

It should be noted that the information on archaeological finds under discussion is the only thing which is left after they were stolen by the Russian invaders.

Key words: Early Middle Ages, 6th — 7th centuries, Kherson Local History Museum, strap adornments of the “Heraldic” style, nomads.

References

Aibabin, A. I. 1985. A Burial of a Khazar Warrior. *Sovetskaia arkeologiya*, 3, p. 191–205.

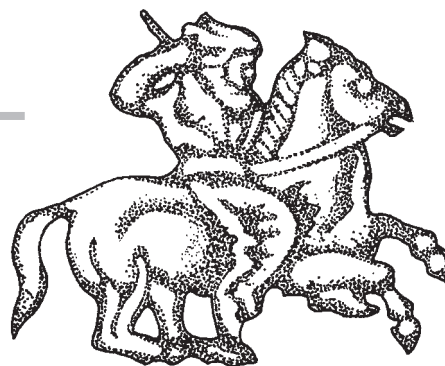
Aibabin, A. I. 1990. Khronologiya mogilnikov Kryma pozdnerimskogo i rannesrednevekovogo vremeni. *Materialy po arkeologii, istorii i etnografii Tavrii*, I, s. 3–86, 175–241.

- Aibabin, A. I., Khairedinova, E. A. 2008. *Mogilnik u sela Luchistoe. Raskopki 1977, 1982–1984 godov*, 1. Simferopol, Kerch: ADEF-Ukraina.
- Aibabin, A. I., Khairedinova, E. A. 2014. *Mogilnik u sela Luchistoe. Raskopki 1984, 1986, 1991, 1993–1995 godov*, 2. Kyiv: TOV “Mayster Knig”.
- Atavin, A. G. 1996. Pogrebeniia VII — nachalo VIII vv. iz Vostochnogo Priazovia. In: Stashenkov, D. A. (ed.). *Kultura evraziiskikh stepei vtoroi poloviny I tysiacheletiia n.e.* Samara (w. ed.), p. 208–264.
- Aulikh, V. V. 1972. *Zymnivske horodyshche — slovianska pamiatka VI–VII st. n.e. v Zakhidnii Volyni*. Kyiv: Naukova dumka.
- Afanasev, G. E., Runich, A. P. 2001. *Mokraia Balka. Dnevnik raskopok*, 1. Moscow: Nauchnyi mir.
- Baranov, I. A. 1990. *Tavrika v epokhu rannego srednevekovia*. Kyiv: Naukova dumka.
- Belikova, O. B., Pletneva, L. M. 1983. *Pamiatniki Tomskogo Priobia v V–VIII vv. n.e.* Tomsk: Tomskii universitet.
- Bezuglov, S. I. 1985. Pogrebenie kochevnika VII v. n.e. na Nizhnem Donu. *Sovetskaia arkeologiya*, 2, p. 248–252.
- Veimarn, Ye. V. 1963. Mohylnyk bilia vysoty “Sakharna holivka”. In: Braichevska, A. T. (exec. ed.). *Arkeolohichni pamiatky URSR, XIII*. Kyiv: Vydavnytstvo Akademii nauk Ukrainskoi RSR, p. 42–63.
- Veimarn, E. V., Aibabin, A. I. 1993. *Skalistinskii mogilnik*. Kyiv: Naukova dumka.
- Gavritukhin, I. O. 1996a. Detali remennoi garnitury. In: Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. *Gaponovskii klad i ego kulturno-istoricheskii kontekst. Ranneslavianskii mir*, 3. Moscow (w. ed.), p. 22–36.
- Gavritukhin, I. O. 1996b. Datirovka dneprovskikh kladov pervoi grupy metodom sinkhronizatsii s drevnostiami drugikh territorii. In: Gavritukhin, I. O., Oblomskii, A. M. (ed.). *Gaponovskii klad i ego kulturno-istoricheskii kontekst. Ranneslavianskii mir*, 3. Moscow (w. ed.), p. 58–95.
- Gavritukhin, I. O. 1999. V-obraznye priazhki, izgotovlennye vmeste s shchitovidnoi oboimoi. In: Ivanov, A. G. (ed.). *Permskii mir v rannem srednevekovie*. Archaeologia Permica, I. Izhevsk: Udmurtskii institut istorii, iazyka i literatury UrO RAN, p. 160–209.
- Gavritukhin, I. O. 2001. Evoliutsiia vostochnoevropeskikh psevdopriazhek. In: Stashenkov, D. A. (ed.). *Kulturny Evraziiskikh stepei vtoroi poloviny I tysiacheletiia n.e.*, 2. Samara (w. ed.), p. 31–86.
- Gote, Iu. V., Iakovlev, A. I. (red.). 1941. *Albom drevnostei mordovskogo naroda*. Saransk: Izdanie Mordovskogo nauchno-issledovatel'skogo instituta.
- Goldina, R. D., Vodolago, N. V. 1990. *Mogilniki nevolinskoj kultury v Priuralie*. Irkutsk: Izdatel'stvo Irkutskogo universiteta.
- Daskalov, M. 2012. *Kolani i kolanni ukrasi ot VI–VII vek (ot dнешna Bulgaria i sasednite zemi)*. Sofia: Craft House Bulgaria.
- Zasetskaia, I. P., Kazanskii, M. M., Akhmedov, I. R., Minasian, R. S. 2007. *Morskoi Chulek. Pogrebeniia znati iz Priazovia i ikh mesto v istorii plemen Severnogo Prichernomoria v postgunnskuiu epokhu*. Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo Gosudarstvennogo Ermitazha.
- Ishaev, V. I., Smolyak, A. R. 2017. Early Medieval Armour from the Matyukhin Bugor Cemetery in the Rostov Oblast. *Rossiiskaia arkeologiya*, 4, p. 160–174.
- Kazakov, E. P. 1998. Kominternovskii II mogilnik v sisteme drevnostei epokhi tiurkskikh kaganatov. In: Stashenkov, D. A. (ed.). *Kulturny evraziiskikh stepei vtoroi poloviny I tysiacheletiia n.e. (voprosy khronologii)*. Materialy II Mezhdunarodnoi arkeologicheskoi konferentsii 17–20 noiabria 1997 g. Samara (w. ed.), p. 97–150.
- Kazanskiy, M. M. 2020. The Antiquities of the Steppe Nomads of the Post-Hunnic Period (Mid-Fifth to Mid-Sixth century) in Eastern Europe. *Materialy po arkeologii, istorii i etnografii Tavrii*, XXV, p. 90–167.
- Kovalevskaia, V. B. 1979. *Poiasnye nabory Evrazii IV–IX vv. Priazhki*. Svod arkeologicheskikh istochnikov, E1-02. Moscow: Nauka.
- Kovalevskaia, V. B. 2000. *Kompiuternaia obrabotka massovogo arkeologicheskogo materiala iz rannesrednevekovykh pamiatnikov Evrazii*. Pushchino: ONTI PNTS RAN.
- Komar, A. V. 2006a. Pereshchepina Complex in the Context of the Pivotal Problems of History and Culture of the Nomads in Eastern Europe (VII — Early VIII C.). In: Evglevskii, A. V. (exec. ed.). *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 5. Donetsk: DonNU, p. 7–244, 413–432.
- Komar, A. V. 2006b. Nomad Burial of Middle VII c. Near Dmitrovka Village at South Bug Reaches. In: Evglevskii, A. V. (exec. ed.). *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 5. Donetsk: DonNU, p. 375–386.
- Komar, A. V. 2010. Detali obuvi vostochnoevropeskikh kochevnikov VI–VII vv. In: Peskova, A. A., Shcheglova, O. A., Musin, A. E. (eds.). *Slaviano-russkoe iuvetirnoe delo i ego istoki. Materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi 100-letiiu so dnia rozhdeniia Gali Fedorovny KORZUKHINOI (Sankt-Peterburg, 10–16 apreliia 2006 g.)*. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia, p. 94–115.
- Komar, A. V. 2013. Kochevniki vostochnoevropeskikh stepei vtoroi poloviny VI — pervoi poloviny VIII v. In: Dosymbaeva, A., Zholdasbekov, M. (eds.). *Zapadnyi Tiurkskii kaganat. Atlas*. Astana: “Service Press”, p. 671–821.
- Komar, A. V., Kubyshev, A. I., Orlov, R. S. 2006. Nomad Burials of VI–VII c. from North-West Azov Reaches. In: Evglevskii, A. V. (exec. ed.). *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 5. Donetsk: DonNU, p. 245–374.
- Korzukhina, G. F. 1996. Klady i sluchainye nakhodki veshchei kruga “drevnostei antov” v Srednem Podneprove. Katalog pamiatnikov. *Materialy po arkeologii, istorii i etnografii Tavrii*, V, p. 352–435, 586–705.
- Kostenko, A. 2019. *Izrail Ratner. Zhyve slovo chasovi nepidvldne*. Kherson (w. ed.).
- Kostiushko-Valiuzhinich, K. K. 1907. Otchet o raskopkakh v Khersonese Tavricheskom v 1905 godu. *Izvestiia imperatorskoi Arkeologicheskoi komissii*, 25, p. 67–171.
- Levchenko, D. I. 2001. Znakhidky VI–VII st. z okolyts Hradyzka v zibranni Poltavskoho kraieznavchoho muzeiu. *Arkeolohichni litopys Livoberezhnoi Ukrainy*, 1, p. 26–28.
- Mazhitov, N. A. 1959. Kurgannyi mogilnik v derevne Novo-Turbasly. In: Smirnova, A. P., Kuzeeva, R. G. (eds.). *Bashkirskii arkeologicheskikh sbornik*, Ufa: Akademiia nauk SSSR, p. 114–142.

- Mastykova, A. V., Kazanskii, M. M., Saprykina, I. A. 2016. *Pashkovskii mogilnik № 1*. Tom 2. Issledovanie materialov Pashkovskogo mogilnika № 1. Moscow: IA RAN; Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia.
- Musiiko, V. V. 2023. Peredmov. In: Honcharova, O. S. (ed.). *Nenaukovi zapysky: spohady spivrobitnykiv Khersonskoho oblasnoho kraieznavchoho muzeiu pro okupatsiiu mista*. Mykolaiv (w. ed.), p. 4-8.
- Oblomskiy, A. M., Shvyrev, A. D. 2018. A Byzantine Coin Weight Found in the Upper Reaches of the Voronezh River. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkeologii*, 250, p. 307-326. <http://doi.org/10.25681/IARAS.0130-2620.250.307-326>.
- Orlov, R. S., Rassamakin, I. A. 1996. Novye pamiatniki VI—VII vv. iz Priazovia. In: Prikhodniuk, O. M. (ed.). *Materialy I tys. n.e. po arkeologii i istorii Ukrainy i Vengrii*. Kyiv: Naukova dumka, p. 102-116.
- Prykhodniuk, O. M. 2001. *Stepove naselennia Ukrainy ta skhidni sloviany (druha polovyna I tys. n.e.)*. Chernivtsi: Zelena Bukovyna.
- Prikhodnyuk, O. M., Padin, V. A., Tikhonov, N. G. 1996. Trubchevskiy klad antskogo vremeni. In: Prikhodnyuk, O. M. (ed.). *Materialy I tys. n.e. po arkeologii i istorii Ukrainy i Vengrii*. Kyiv: Naukova dumka, p. 79-102.
- Ratner, I. D. 1984. *Dovidnyk z arkeolohii Ukrainy. Khersonska oblast*. Kyiv: Naukova dumka.
- Ratner, I. D., Kostyuk, L. I. 1989. *Drevnosti Khersonshchiny*. Simferopol: Tavriya.
- Rashev, R. 2000. *Prabalgariite prez V—VII vek*, V. Tarnovo: Faber.
- Repnikov, N. I. 1906. Nekotorye mogilniki oblasti krymskikh gotov. *Izvestiia Imperatorskoi Arkheologicheskoi Komissii*, 19, p. 1-80.
- Sinitsyn, I. V. 1960. Drevniye pamyatniki v nizoviakh Eruslana (po raskopkam 1954–1955 gg.). *Materialy po arkeologii SSSR*, 78, p. 10-169.
- Skyba, A. V. 2016. *Poisni nabory heraldychnoho styliu u slovan*. Kyiv: Instytut arkeolohii NANU.
- Skyba, A. V. 2017. On the Functional Use of the T-shaped Plaques in the Belt Sets “Heraldic Style”. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 1 (22), p. 347-356.
- Skyba, A. V., Khardaiev, V. M. 2017. Belt Sets from Nomadic Burial Assemblages in the Collection of the Museum of Historical Treasures of Ukraine (A Branch of the National Museum of History of Ukraine). In: Skyba, A. V., Horbanenko, S. A. (eds.). *Yevropeiska arkeolohiia I tysiacholittia n.e.: Zbirnyk naukovykh prats na chest Liany Vasylivny Vakulenko*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, p. 221-236.
- Traykova, L. A. 2017. *Kolanat yuzhno ot dolen Dunav — kraya na III — nachaloto na VII v*. Sofia (w. ed.).
- Khardaiev, V. M. 2015. Nomadic Burial Assemblages of the Late 6th and the 7th Centuries Near Vasylivka Village in Kherson Region. *Arheologia*, 3, p. 107-117.
- Chkhaidze, V. N. 2020. Nomadic Burial of the First Half of the Seventh Century from the Steppe Zakubanye (The Left Bank of Kuban River Area). In: Oblomskii, A. M. (ed.). *Istoriia veshchei — istoriia i veshchi*. Ranneslavianskii mir, 20. Moskva: IA RAN, p. 267-271. <https://doi.org/10.25681/IARAS.2020.978-5-94375-325-1.267-271>.
- Balogh, C. 2004. Martinovka-típusú övgarnitúra Kecelről. A Kárpát-medencei maszkos veretek tipokronológiája. *Móra Ferenc Múzeum Evkönyve. Studia archaeologica*, X, p. 241-303.
- Bálint, C. 1992. Der Gürtel im frühmittelalterlichen Transkaukasus und das Grab von Üç tepe (Sowj. Azerbajdzán). Studien zur Archeologie der Awaren, 4. *Awarenforschungen* (her. F. Daim), 1. Wien (w. ed.), p. 309-496.
- Gavritukhin, I. O. 2018. Belt Sets from Alanic Graves: Chronology and Cultural Links. In: Belinskij, A. B., Härke, H. (eds.). *Ritual, Society and Population at Klin-Yar (North Caucasus): Excavations 1994–1996 in the Iron Age to Early Medieval Cemetery*. Bonn: Deutsches Archäologisches Institut, p. 49-96.
- Prikhodnyuk, O., Fomenko, V. 2003. Early Medieval Nomads' Burials from the Vicinity of the Village of Hristoforovka, the District of Nikolaevo, Ukraine. *Archaeologia Bulgarica*, 2, p. 107-116.

О. О. МЕЛЬНИК, О. О. КАЛІНІЧЕНКО

ДАВНІ ЛОМКИ ГРАНІТУ БІЛЯ СЕЛА ІСКРІВКА НА КРИВОРІЖЖІ

У статті викладено результати огляду ймовірного місця розробок граніту доби бронзи, що розташоване на терасі лівого берега р. Інгулець, на південному краю с. Іскрівка Олександрійського р-ну Кіровоградської обл.

Ключові слова: Кривбас, село Іскрівка, доба бронзи, ломка граніту, стела.

Ще в другій половині XIX — на початку XX ст. деякі геологи та історики заявляли про відкриття слідів давніх розробок залізної руди, більшість із яких відносили до скіфського часу. Німецький геолог Л. Штріппельман, який на запрошення О. М. Поля досліджував Криворіжжя у 1872 р., стверджував, що виявив біля с. Покровського Верхньодніпровського повіту залишки найдавнішої у Східній Європі шахти (Штріппельман 1873, с. 3). Відомий геолог С. О. Конткевич у своїй підсумковій статті про дослідження басейну в 1875 і 1879 рр. говорив про огляд невеликого кар'єру в межах містечка Кривий Ріг, який мав дуже давнє походження (Конткевич 1880, с. 351-355). Про сліди розробок залізних руд, рештки домниць і двох шахт у Кривому Розі повідомлялось у XVII томі «Записок Одеського общества истории и древностей» (Ястребов 1894, с. 88). Із відомих істориків СРСР місця видобутку залізних руд та залишків плавильних печей у балці Велика Дубова вивчав Б. М. Граков у 1946 р. Він висловив припущення про їх скіфську приналежність (Граков 1949, с. 114).

© Мельник Олександр Олександрович, 2025 — старший науковий співробітник, Комунальний заклад культури «Міський історико-краєзнавчий музей», ORCID: 0004-9020-0934-0009, krmuzey@gmail.com

© Калініченко Ольга Олександрівна — канд. геолого-мінералогічних наук, молодший науковий співробітник, Комунальний заклад культури «Міський історико-краєзнавчий музей», ORCID -0004-9020-0934-0009, krmuzey@gmail.com

© Інститут археології НАН України, 2025

This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode/en>

Крім указаних, про давні розробки руд писали історики М. Д. Хмиров (Хмыров 1875, с. 12), М. І. Альбрут (Альбрут 1942, с. 12-13), Г. М. Романченко (Романченко 1955, с. 15-16), геологи П. Г. Рубін (Рубин 1900, с. 13), Е. К. Фукс (ред. Фукс 1930, с. 10), Р. І. Кривошлык (Кривошлык 1973, с. 29-30) та ін.

Імовірно, досвід гірничих робіт у ранньому залізному віці міг мати початок у більш давній епохи. На це вказує низка фактів видобутку корисних копалин ще в добу бронзи. Зокрема, повідомлення про знахідки проявів розробок міді в балці Велика Дубова зробив член Одеського товариства старожитностей Павло Бурачков у 1876 р. (Бурачков 1877, с. 133-134).

Першим із науковців, хто звернув увагу на використання місцевих талькових сланців для виготовлення ливарних форм в добу пізньої бронзи, був кандидат геолого-мінералогічних наук В. Ф. Петрунь (1922–2005). Він у 1956–1970 рр. працював у Криворізькому гірничорудному інституті. Геолог вказував на факт значного поширення криворізьких форм у Надчорномор'ї (Петрунь 1967, с. 192-194).

У 1984 р. науковий співробітник Інституту археології АН УРСР І. М. Шарафутдінова дослідила скарб ливарних форм, знайдених у 1975 р. біля с. Новоселівка Широківського р-ну. Вона показала, що на Криворіжжі велись розробки талькових сланців для виготовлення заготовок і ливарних форм із метою подальшого збуту. Край міг бути одним із центрів їх виробництва у Надчорномор'ї (Шарафутдінова 1985, с. 73-74). Цього ж року автор цієї статті разом з І. М. Шарафутдіною побував на найближчих виходах талькового сланцю на лівому березі Інгульця біля селища Рахманівка, розташованого за 1,5 км на північний захід від місця виявлення скарбу. Візуальний огляд не дав можливості виявити сліди давніх розробок. Повторну спробу дослідження в серпні 2023 р. здійснили кандидат геолого-мінералогічних наук,

петрограф О. О. Калініченко та й автор статті. Через суцільну задернованість та засадження деревами відслонення сланців виявити не вдалося. До речі, місцезнаходження перебуває на державному обліку як пам'ятка геології.

Про широке використання кам'яної сировини у III—I тис. до н.е. на Криворіжжі писав В. Ф. Петрунь. Він провів петрографічні дослідження артефактів, знайдених під час розкопок та розвідок у 1960-х рр., які зберігались у Криворізькому історико-краєзнавчому музеї, та матеріалу кам'яних скринь із поховальних споруд. Фахівець дійшов висновку, що більшість виробів виготовлено з місцевої сировини. Якість предметів вказувала на те, що автохтонне населення мало давню традицію обробки каменю та могло визначати його технологічні якості (Петрунь 1969, с. 78). Цікаво, що плити кам'яних скринь були доставлені за кілька кілометрів із долин річок та балок (Петрунь 1969, с. 69). Автор підкреслював, що населення басейну Інгульця ще з часів енеоліту було знайоме з будівельними можливостями місцевих гірських порід і вміло використовувати як шаруватість залістистих кварцитів, кліваж сланців, так і окремість гранітів, амфіболітів та інших порід (Петрунь 1969, с. 70).

Науковець із м. Дніпро І. С. Нікітенко у своєму дисертаційному дослідженні про використання кам'яної сировини Криворіжжя в добу бронзи довів, що з місцевих гранітів виготовляли велику кількість знарядь. Найчастіше вживались дрібнозернисті аплітоподібні та плагіоклазові їх різновиди (Нікітенко 2009, с. 77, 79-80). Дослідник зробив висновок, що в добу бронзи Криворіжжя було осередком гірничої справи в регіоні (Нікітенко 2009, с. 77).

Із наведених фактів можна припустити, що в долинах Інгульця та Саксагані у III—I тис. до н.е. вже існувала розвинута індустрія видобутку мінеральної сировини населенням краю. Імовірно, існував певний прошарок професійних гірників і ремісників з обробки каменю.

Сьогодні мало вивченою темою є дослідження залишків розробок каменю для культових і господарчих потреб. Питання технологічних прийомів майже не висвітлені в археологічній літературі. Зокрема, в колективній монографії «Ремесло епохи енеоліта-бронзи на Україні» про це згадано побіжно (Березанская и др. 1984).

Безперечно, велике значення має відкриття давніх ломок граніту на ділянці, відомій під назвою «Савине поле» (від колишнього власника, полковника Війська Запорозького Низового

Сави Цибодриги), на місцезнаходження яких указав мешканець Кривого Рогу С. О. Башняк.

У травні 2023 р. відслонення оглянула кандидат геолого-мінералогічних наук О. О. Калініченко. Завдяки цьому підготовано геологічно-морфологічний опис ділянки «Савино поля» та прилеглих територій і висновки щодо можливості їх видобутку в давнину:

Вздовж річища, на відстані 0,7 км зустрічаються відслонення (гривки) плагіогранітів і плагіомігматитів (рис. 1). Вони приурочені до схилів долини та балок (рис. 2). Згідно з геологічною картою та пояснювальною запискою до неї, породи належать до інгулецького комплексу, вік якого коливається в межах 2810–3074 млн років і відповідає неоархею (упор. Захаров, Мартинюк, Токар 2002). Більш пізні визначення віку з відслонень на р. Інгулець в с. Іскрівка дали 2945 ± 5 млн р., плагіомігматиту з Петрівського залізрудного родовища 3075 ± 5 млн р. (за даними 2008 р.) дозволили віднести вік інгулецького комплексу до мезоархею (Щербак и др. 2008, с. 341).

Плагіомігматити сірого кольору, середньозернистої, або середньо-дрібнозернистої структури. Текстура часто смугаста, плейчатая, іноді плямиста. Складені плагіоклазом, кварцом, біотитом, іноді з домішками рогової обманки. Плагіограніти світло-сірі середньозернистої породи мають масивні, часто смугасті, гнейсоподібні текстури. В них можуть зберігатися включення метаморфічних порід. Останні складені плагіоклазом, кварцом, біотитом, мікрокліном. У відслоненнях породи зазнають вивітрювання з утворенням вторинних мінералів: серициту, каолініту, хлориту, гідроксидів заліза. Набувають рожевуватого кольору. Мають різний ступінь тріщинуватості, плитоподібну окремість. Тісний зв'язок з мігматитами, метаморфічними породами свідчить про їх ультраметаморфічне походження.

Різноманітні уламки гранітів, мігматитів та інших метаморфічних порід (гнейсів, сланців) особливо плитоподібні, прямокутні брили, могли широко використовуватися давнім населенням долини р. Інгулець і навколишніх територій для облаштування курганних могильників, спорудження кромлехів, кrepid, кам'яних поховальних скринь, встановлювались у вигляді стел. Іноді з таких брил внаслідок примітивної обробки створювались антропоморфні скульптури. Наявність таких відслонень з плитоподібною окремістю, які розколюються з утворенням

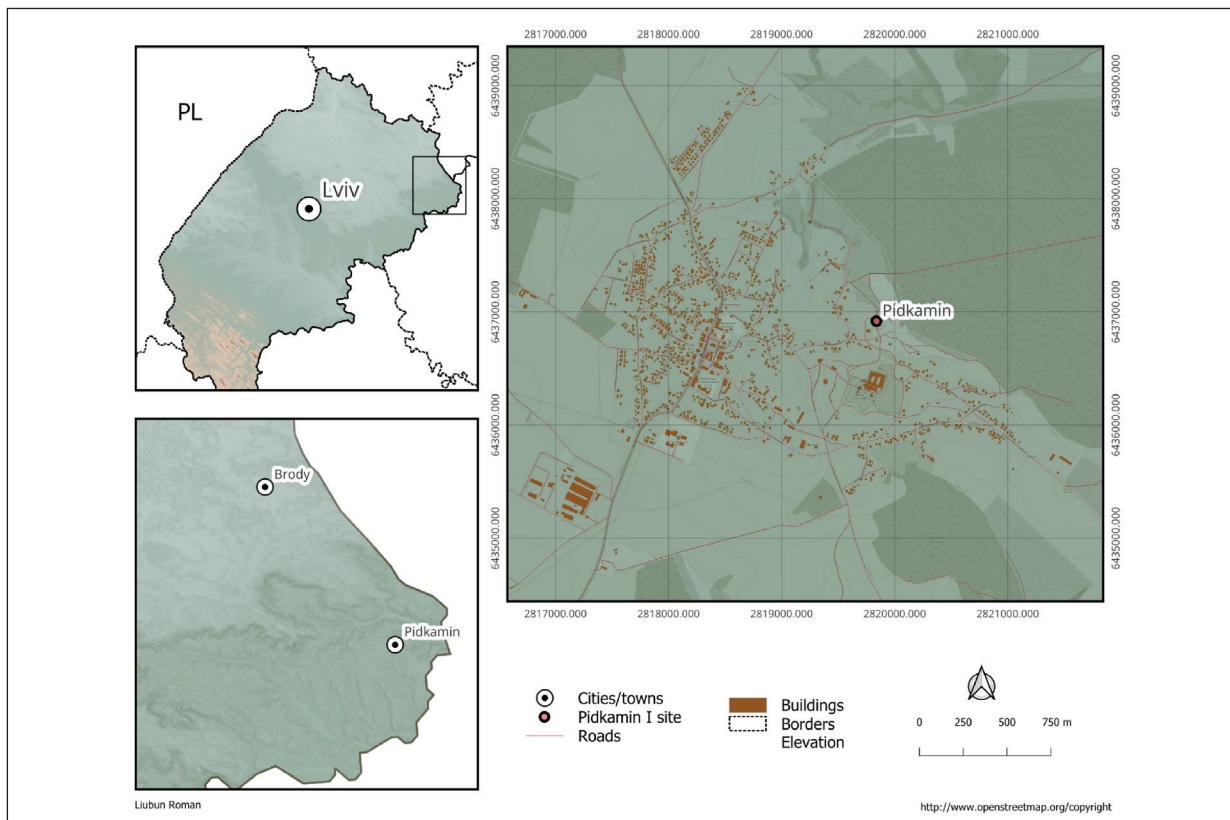

Рис. 1. Врізка з геологічної карти масштабу 1:100000. 1 — місце ломок граніту
Fig. 1. Inset from a 1:100000 scale geological map. 1 — a location of granite cracking

Рис. 2. Панорама виходів граніту на «Савиному полі», вид із півдня
Fig. 2. A panorama of granite outcrops on the “Savyn pole”, view from south

пласких прямокутних брил, і зумовило їх широке використання починаючи з енеоліту до середньовіччя.

Цілком імовірно, що виходи гранітів і мігматитів неподалік або в межах «Савиного поля» могли бути місцем видобутку мінеральної сировини для культових і господарчих потреб протягом тривалого часу. Можливо, що ці ломки гранітів могли мати не тільки місцеве, а й регіональне значення, тому це питання потребує подальших досліджень.

При огляді відслонень (гривок) під керівництвом В. В. Отрошенка 13–14 вересня 2023 р. було виявлено 15 місць із явними ознаками відколювання, виймання та переміщення брил від корінної породи.

Наводимо короткий опис найцікавіших із них:

Комплекс 2. У гранітному гребені довжиною 14 м посередині залишилось місце від вийнятого блоку прямокутної форми з розмірами по дну 1,8 м (північ), 1,5 м (схід), 1,8 м (південь), 1,9 м (захід). Максимальна висота бічних граней складала 0,70 м, 0,84 м і 0,76 м відповідно. Північна сторона звужувалась на клин, інші дві були вертикальні (рис. 3). Стінки відносно рівні, підшва має виражену ребристу поверхню,

Рис. 3. Комплекс 2, вигляд із південного заходу

Fig. 3. The Complex 2, view from the south-west

Рис. 4. Підлога комплексу 2, вигляд зверху

Fig. 4. Sole of the Complex 2, view from the top

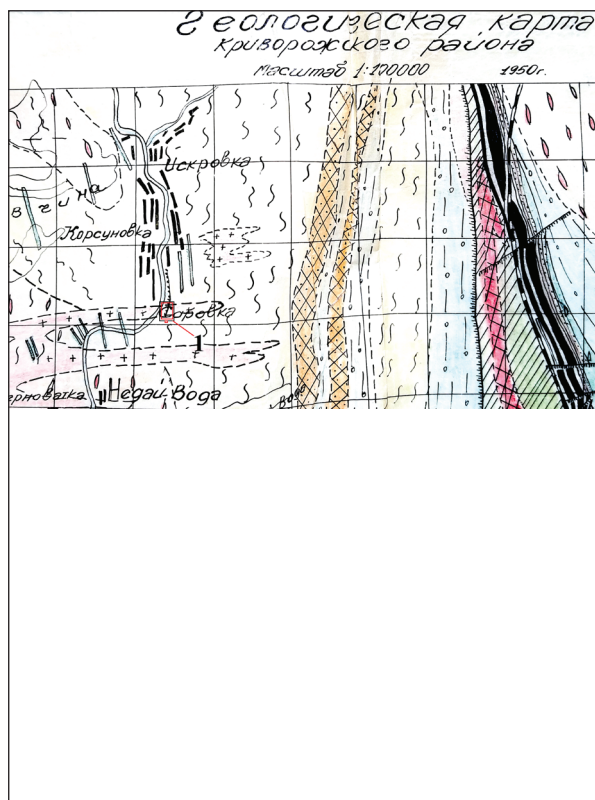

Рис. 5. Комплекс 3, вид із заходу

Fig. 5. Complex 3, view from the west

утворену жилами більш твердих порід аплітів (рис. 4). Впадини глибиною 3–7 см вказують на тривалий час (тисячоліття) вивітрювання менш стійких мінералів (рис. 4). Під південною стіною на дні лежав клиноподібний камінь розмірами $0,27 \times 0,16 \times 0,12$ м, гострим кінцем вставлений у тріщину, — можливо, його використовували для розклинювання (рис. 4).

Комплекс 3. Розташований у 56 м на південний захід від комплексу 2, на береговому схилі. Відірвана плита розмірами $1,07 \times 0,91 \times 0,15$ – $0,30$ м була нахилена на розташоване поряд відслонення корінної породи. Про штучне переміщення говорить її первинне положення — вона мала нахил 56° у протилежному напрямку падіння пласта та не могла переміститись силою гравітації (рис. 5).

Комплекс 5. Місце відколу плити прямокутних обрисів від корінної породи. Розміри виїмки: довжина дна $0,45$ м, висота східної стінки $0,34$ м, ширина дна $0,31$ – $0,2$ м (рис. 6).

Комплекс 8. Розташований на південному краї оголень, у невеличкому безіменному яру. Виїмка від блоку розмірами близько $1,8 \times 1,1 \times 0,30$ – $0,45$ м. Збереглися дві площини ковзання — східна та південна (рис. 7).

Комплекс 12. Відкритий на південному боці гряди. Збереглися північна та східна сторони відколювання. Розміри виїмки $1,2 \times 1,2 \times 0,8$ – $0,4$ м.

Комплекс 15. Розташований на південному боці оголень. Збереглися північна та західна сторони відколювання. Імовірний розмір виїмного блоку $0,9 \times 0,75$ – $0,50$ м.

Комплекс 16. Виявлений на північному краї гривок, у гирлі балки Водяна (південний схил). Збереглися дві площини відколювання з півночі та сходу. Можливий розмір відколотої брили складав $1,3 \times 1,0$ – $0,3 \times 0,7$ – $0,5$ м. Пошуки металу за допомогою детектора виявились безрезультатними.

Огляд місць розробок плит показав, що давні гірники використовували вже сформовані вертикальні та горизонтальні тріщини в перспективних блоках.

Для кращого розуміння можливої технології видобутку граніту залучимо матеріали статті В. Ф. Петруня (Петрунь 1963, с. 118–123). У 1960 р. в межах земельного відводу рудника ім. Кірова було зруйновано курган, де, крім інших, виявлено два поховання в кам'яних скринях. Знахідки вилучили сторонні особи, крім ліпного біконічного горщика. Судячи з глибини залягання та скорченого положення кістяка, його віднесли до доби пізньої бронзи. Уціліла циста зроблена з п'яти й перекрита трьома плитами сланцю. На деяких зафіксовано сліди відриву від моноліту породи. В. Ф. Петрунь встановив, що брили походять із Покровського сланцевого родовища на правому березі річки Саксагань, за $2,5$ км по прямій від кургану. Ломки сланцю тут існували ще у XVIII—XIX ст. Через великі маси відвалів XIX ст. виявити сліди давніх розробок не вдалося (Петрунь 1963, с. 118–119).

Камінь відколювали за допомогою дерев'яних кілків, які поливали водою із р. Саксагані, де були виходи сланцю на поверхню. Клини підводились із двох-трьох сторін до щілин кліважу, що забезпечувало отримання плит значних розмірів. Подібні способи розколювання, згідно з В. Ф. Петрунем, могли застосовуватися з часів пізнього палеоліту.

Реконструкція процесу розробок зводилась до таких операцій:

1. Затесування кілків із міцного дерева (неподалік у Дубовій Балці росли дуби).

2. Вбивання клинів у наявні щілини кліважу або в заздалегідь пророблені отвори-лунки. Для цього могли використовувати знаряддя типу тесел, долот, сокир як кам'яних, так і бронзових.

Рис. 6. Комплекс 5, вид із заходу

Fig. 6. The Complex 5, view from the west

3. Поливання кілків водою та заганняння їх через якийсь час углиб вздовж обраного напрямку.

4. Остаточне відколювання плит за допомогою дерев'яних важелів і оббивання їх до потрібних розмірів і форми (Петрунь 1963, с. 121-122).

Автор статті вважав, що для відколювання блоків, можливо, використовувалась знайдена в селищі Веселі Терни (м. Кривий Ріг) вислобушна бронзова сокира вагою 1,5 кг, довжиною 24 см та ударні прив'язні молоти субциліндричної форми, знайдені на території міста (рис. 8). Такими молотами могли загнати клини вглиб і робити оббивку плит для надання їм потрібної форми. Вони виготовлялись із місцевого плагіоклазового роговообманкового амфіболіту криворізької серії (Петрунь 1963, с. 122-123).

Незважаючи на те що в амфіболітах відсутній кварц, як найбільш твердий і стійкий до вивітрювання мінерал, дрібнозерниста структура породи зумовлює її більшу в'язкість і стійкість до ударів порівняно з крупнозернистим гранітом. Тобто знаряддя з амфіболітів можна застосовувати для розколювання гранітів, якщо враховувати ще й

тріщинуватість останніх. Як відомо, міцність граніту за шкалою Мооса дорівнює 6, а амфіболіту 7–8, тобто ним можливо обробляти граніти.

Майстерня з виготовлення знарядь з амфіболіту була виявлена у 1960 р. на колишньому руднику ім. Леніна в 10,5 км по прямій від ломок граніту поблизу с. Іскрівка.

Реконструкцію технології розщеплення кам'яних плит ми можемо уточнити спостереженнями за місцями розробок на «Савиному полі». Найбільше інформації дає комплекс 2. Гривка має зручну вертикальну тріщинуватість і горизонтальне розшарування масиву з нахилом на південь. Для отримання щілини, достатньої для вбивання кілків, у тріщини могли заливати воду, особливо взимку, замазавши глиною отвори по підшві. На це вказує замулена земля з домішкою глини в щілинах. Імовірно, обробка відколотих плит та виготовлення стел відбувались на місці.

Не до кінця ясно, як проходило транспортування. Так, єгиптяни у XIV—XII ст. до н.е. перевозили блоки на санчатах із брусів дере-

Рис. 7. Комплекс 8, місце розробок; зліва плита зі слідами сколювання, вигляд із заходу
 Fig. 7. The Complex 8, development site; slab with chipping marks on the left, view from the west

Рис. 8. Підв'язний молот з амфіболіту (с. Карачуни)
 Fig. 8. A gartered amphibolite hammer (Karachuny village)

Рис. 9. Стели в огорожах дачних ділянок

Fig. 9. Steles in the fences of country houses

ва, які тягли биками (Монже 1989, с. 136-137). Аналогічний спосіб могли застосовувати і в нашому випадку.

За висновками О. О. Калініченко, на правому березі внаслідок динамометаморфізму породи втратили шаруватість, плитоподібну окремість, зменшилась дрібна тріщинуватість. Тут породи розколюються з утворенням великих брил різноманітної форми, незручних для обробки.

Розвідки показали, що всі відколоти плити та виготовлені з них стели розміщені вздовж правого берега Інгульця на ділянці довжиною до 1 км. Тобто необхідно було розв'язувати питання перевезення через річку, яка в місці найближчого броду має ширину до 20 м. Можливо, це робили саме тут.

На сьогодні чисельні плити та стели, включаючи антропоморфні, місцеве населення використовує як загородки на земельних ділянках правого берега Інгульця.

Альбрут, М. И. 1942. *Развитие Криворожского железорудного бассейна. (Дореволюционный Кривбасс, его история и экономика)*. Диссертация к.и.н. Магнитогорский индустриальный институт.

Березанская, С. С., Цвек, Е. В., Ключко, В. Н., Ляшко, С. Н. 1984. *Ремесло эпохи энеолита-бронзы на Украине*. Киев: Наукова думка.

Бурачков, П. О. 1877. Опыт исследования о куманах или половцах. *Записки Одесского общества истории и древностей*, 10, с. 111-136.

Граков, Б. М. 1949. Інформаційний звіт Нікопольської археологічної експедиції за 1946 рік. В: Єфименко, П., Славін, Л., Рудинський, М. (ред.) *Археологічні пам'ятки УРСР*, 2. Київ: Видавництво Академії наук Української РСР, с. 112-115.

Захаров, В. В. Мартинюк, А. В. Токар, Ю. М. (упор.). 2002. *Державна геологічна карта України*. Масштаб 1:200000. Серія Центральнокраїнська. Аркуш М-36-

Нерозв'язаним залишається питання часу існування ломок через відсутність на сьогодні датованого матеріалу. Єдиним опосередкованим джерелом можуть бути антропоморфні стели, розташовані на території садівничого товариства «Козацьке» та біля мосту через р. Інгулець, на південному краю с. Іскрівка (рис. 9). Судячи з їх морфології, вони схожі на стели ямної культури Криворіжжя (Мельник, Стеблина 2013, с. 87-92).

У подальшому необхідно провести ретельне дослідження пам'ятки, яка зараз є єдиною в регіоні, та здійснити її музеїфікацію.

Подяки

Автори вдячні за сприяння появи цієї статті В. В. Отрощенкові, С. О. Башняку, І. О. Стеблині.

Надійшла 12.04.2024

XXXIV (Жовті Води. L-36-IV (Кривий Ріг). Пояснювальна записка. Київ: Геоінформ.

Конткевич, С. О. 1880. Геологическое описание окрестностей Кривого Рога Херсонской губернии. *Горный журнал*, 1, с. 341-375.

Кривошлык, И. Р. 1973. *Краткая история добычи руды в Криворожском бассейне*. Рукопис. Архів Криворізького історико-краєзнавчого музею. КИМ, КВФ-6600 (15).

Мельник, О. О., Стеблина, І. О. 2013. *Ямна культура середньої течії Інгульця*. Кривий Ріг: Видавничий дім.

Монже, П. 1989. *Египет Рамсесов*. Москва: Наука.

Нікітенко, І. С. 2009. Кам'яна сировина Криворіжжя доби бронзи. *Археологія*, 2, с. 75-83.

Петрунь, В. Ф. 1963. З історії використання викопних багатств Криворіжжя. В: Хренов, К. К. (відп. ред.). *Нариси з історії техніки і природознавства*, 3. Київ: Видавництво АН УРСР, с. 117-125.

Петрунь, В. Ф. 1967. Петрография и некоторые проблемы материала каменных литейных форм эпохи поздней бронзы из Северного Причерноморья. В: Лесков, А. М., Мерперт, Н. Я. (ред.). *Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР*. Киев: Наукова думка, с. 191-197.

Петрунь, В. Ф. 1969. До походження мінеральної сировини пам'яток III—I тисячоліття до н.е. з басейну річки Інгулець. *Археологія*, XXII, с. 79-88.

Романченко, Г. Н. 1955. *Некоторые вопросы технического развития Криворожского железорудного бассейна в дореволюционное время*. Диссертация к.и.н. Сталингорский политехнический институт.

Рубин, П. 1900. *Криворожский бассейн и его железные руды*. Санкт-Петербург: Общество горных инженеров.

Фукус, Е. К. (ред.). 1930. *Про залізні руди Криворіжжя*. Кривий Ріг: Червоний гірник.

Хмыров, М. Д. 1878. *Металлы, металлические изделия и минералы в древней России*. Санкт-Петербург: Типография Суворина.

Шарафутдинова, І. М. 1985. Про використання ливарних форм епохи бронзи в Північному Причорномор'ї. *Археологія*, 49, с. 63-75.

Штриппельман, Л. 1873. *Южнорусские месторождения магнитных железных руд и железного блеска в Екатеринославской (Верхнеднепровского уезда) и Херсонской губернии. С предисловием Б. фон Котта. Издано переводом с немецкого А. Поль*. Санкт-Петербург (б. и.).

Щербак, Н. П., Артеменко, Г. В., Лесная, А. Н., Пономаренко, А. Н., Шумлянский, Л. В. 2008. *Геология раннего докембрия Украинского щита (Протерозой)*. Киев: Наукова думка.

Ястребов, В. 1894. Опыт топографического обозрения древностей Херсонской губернии. *Записки Одесского общества истории и древностей*, 17, с. 63-176.

Oleksandr O. Melnyk¹, Olha O. Kalinichenko²

¹Senior Researcher, Municipal Cultural Institution "City History and Local Lore Museum" of the Kryvyi Rih City Council, ORCID: 0009-0004-9020-0934, omdop53@gmail.com

²PhD in Geology and Mineralogy, Junior Researcher, the Museum of Regional History Kryvyi Rih, ORCID: 0000-0002-7057-2675, olgakalinichenko6@gmail.com.

ANCIENT GRANITE FRACTURINGS NEAR ISKRIVKA VILLAGE IN KRYVYI RIH REGION

In the summer of 2023, the staff of the City History and Local Lore Museum in Kryvyi Rih observed scraps of granite on the left bank of the Inhulets River near the southern outskirts of Iskrivka village, Oleksandriia district, Kirovohrad Oblast. Archaeologists and geologists inspected the rock outcrop up to 0.7 km. They've noticed places of ancient, possibly of Bronze Age period, granite mining in the area known as "Savyne pole". As defined by O. O. Kalinichenko, PhD in Petrography, the rocks of the Inhulets dome belong to the Mesoarchaean granitoids of the Inhulets complex. Due to long-term weathering, these rocks had sharp notches of cracking and are split into flat rectangular blocks. The presence of such structures determined their use from the Eneolithic to the Medieval period. In September 2023 the folds of granite were discovered under the direction of V. V. Otroshchenko, DSc in History. There are 15 locations that were studied showing signs of chipping, notching and movement of blocks from the bedrock.

The usage of mineral resources in Kryvyi Rih region has attracted the attention of many historians and geologists since the beginning of the second half of the 19th century. German geologist L. Shtrippelman was the first to express an opinion about the ancient development of aspid slates for economic purposes. During observation in 1872, he examined the remains of an ancient mine, which he believed was the oldest in Eastern Europe. S. O. Kontkevych, a famous geologist, reported in his article, published in 1880, that he had revealed traces of ancient open-pit iron ore mining. As suggested by B. M. Hrakov, DSc in History, the Scythians may have developed local iron ores.

It is likely that the practice of developing the deposits of iron ore was based on the use of mineral wealth from earlier periods. The evidence of the widespread use of local talc shale is recognised in the production of casting molds, amphibolites for axes-rods, and other tools noted by modern scientists. I. S. Nikitenko, DSc in Geology, in his dissertation, demonstrated that during the bronze age, the Kryvyi Rih region and its outskirts were a centre of mining.

The discovery of ancient granite developments in 2023 is important for future research. This site appears to be the only one preserved in satisfactory condition in the area. The most interesting site is the Complex 2, where a long granite ridge (14 m in length) had a rectangular artificial niche (size: 1.8 × 1.8 × 0.75 m). The base had a distinct ridged surface formed by veins of harder aplite rocks. Depressions 3–7 cm deep indicated many thousands of years of weathering of less stable minerals at the site. Another slab of interest (size: 1.07 × 0.91 × 0.15–0.30 m) was found in the Complex 3. The slab was removed from its natural position and in modern research was found to be leaning against the protruding block opposite to the falling layer. Other chipped blocks at the site were sub-rectangular. Their dimensions were: 0.45 × 0.31 × 0.34 m; 1.8 × 1.1 × 0.30–0.45 m; 1.2 × 1.2 × 0.4–0.8 m; and 1.3 × 1.0 × 0.5 m. As the survey of developments showed, the ancient miners used horizontal and vertical cracks in perspective monoliths. Petrographer V. F. Petrun studied rocks in and around Kryvyi Rih in 1960s. He believed that the stone had been chipped by using wooden pegs and water along the perimeter of slabs in order to produce significantly sized plates. Massive hammers from the local hornblende amphibolite appear to have been used to drive wedges into the stone to process it for use. Today, numerous slabs and stele, including anthropomorphic ones, from probably Early Bronze Age, have been used by locals in their yards' fences. Such a unique site needs careful further research.

Key words: Kryvyi Rih Iron Ore Basin, Iskrivka village, Bronze Age, granite fracturing, stele.

References

- Albrut, M. I. 1942. *Razvitie Krivorozhskogo zhelezorudnogo basseina. (Dorevoliutsionnyi Krivbass, ego istoriia i ekonomika)*. Dissertatsiia k.i.n. Magnitogorskii industrialnyi institut.
- Berezanskaja, S. S., Tsvek, E. V., Klochko, V. N., Liashko, S. N. 1984. *Remeslo eneolita-bronzy na Ukraine*. Kyiv: Naukova dumka.
- Burachkov, P. O. 1877. Opyt issledovanija o kumanah ili polovtsah. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei*, 10, p. 111-136.
- Hrakov, B. M. 1949. Informatsiinyi zvit Nikopolskoi arkeolohichnoi ekspeditsii za 1946 rik. V: Yefymenko, P., Slavin, L., Rudynskiy, M. (red.) *Arkheolohichni pamiatky URSR*, 2. Kyiv: Vydavnytstvo Akademii nauk Ukrainy RSR, p. 112-115.
- Zakharov, V. V. Martyniuk, A. V. Tokar, Yu. M. (comp.). 2002. *Derzhavna heolohichna karta Ukrainy*. Masshtab 1:200000. Seriia Tsentralnoukrainska. Arkush M-36-XXXIV (Zhovti Vody. L-36-IV (Kryvyi Rih). Poiasniuvalna zapyska. Kyiv: Heoinform.
- Kontkevich, S. O. 1880. Geologicheskoe opisanie okrestnostei Krivogo Roga Hersonskoj gubernii. *Gornyi zhurnal*, 1, p. 341-375.
- Krivoshlyk, I. R. 1973. Kratkaia istoriia dobychi rudy v Krivorozhskom basseine. *Archives of the Kryvyi Rih Local Lore Museum*. KYM, KVF-6600 (15).
- Melnyk, O. O., Steblyna, I. O. 2013. *Yamna kultura serednoi techii Inhultsia*. Kryvyi Rih: Vydavnychiy dim.
- Monzhe, P. 1989. *Egipet Ramsesov*. Moscow: Nauka.
- Nikitenko, I. S. 2009. Kamiana syrovyna Kryvorizhzhia doby bronzy. *Arheologia*, 2, p. 75-83.
- Petrin, V. F. 1963. Z istorii vykorystannia vykopnykh bahatstv Kryvorizhzhia. In: Khrienov, K. K. (exec. ed.). *Narysy z istorii tekhniki i pryrodoznavstva*, 3. Kyiv: Vydavnytstvo AN URSR, p. 117-125.
- Petrin, V. F. 1967. Petrografia i nekotorye problemy materiala kamennykh liteinykh form epokhi pozdnii bronzy iz Severnogo Prichernomoria. In: Leskov, A. M., Merpert, N. Ia. (eds.). *Pamiatniki epokhi bronzy iuga Evropeiskoi chasti SSSR*. Kyiv: Naukova dumka, p. 191-197.
- Petrin, V. F. 1969. Do pokhodzhennia mineralnoi syrovyny pamiatnykiv III—I tysiacholittia do n.e. z baseinu richky Inhulets. *Arheologia*, XXII, p. 79-88.
- Romanchenko, G. N. 1955. *Nekotorye voprosy tekhnicheskogo razvitiia Krivorozhskogo zhelezorudnogo basseina v dorevoliutsionnoe vremia*. Dissertatsiia k.i.n. Stalinogorskii politekhnicheskii institut.
- Rubin, P. 1900. *Krivorozhskii bassein i ego zheleznye rudy*. Sankt-Peterburg: Obshchestvo gornykh inzhenerov.
- Fuks, E. K. (ed.). 1930. *Pro zalizni rudy Kryvorizhzhia*. Kryvyi Rih: Chervonyi hirnyk.
- Khmyrov, M. D. 1878. *Metally, metallicheskie izdeliia i mineraly v drevnei Rossii*. Sankt-Peterburg: Tipografiia Suvorina.
- Sharafutdynova, I. M. 1985. Pro vykorystannia lyvanykh form epokhy bronzy v Pivnichnomu Prychornomori. *Arheologia*, 49, p. 63-75.
- Shtrippelman, L. 1873. *Iuzhnorusskie mestorozhdeniia magnitnykh zheleznykh rud i zhelezного bleska v Ekaterinoslavskoi (Verkhnedneprovskogo uezda) i Khersonskoi gubernii. S predislaviem B. fon Kotta. Izdano perevodom s nemetskogo A. Pol*. Sankt-Peterburg (w. ed.).
- Shcherbak, N. P., Artemenko, G. V., Lesnaia, A. N., Ponomarenko, A. N., Shumlianskii, L. V. 2008. *Geologiya rannego dokembriia Ukrainy (Proterozoi)*. Kyiv: Naukova dumka.
- Iastrebov, V. 1894. Opyt topograficheskogo obozreniia drevnostei Khersonskoi gubernii. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostei*, 17, p. 63-176.

Р. І. ЛЮБУНЬ, О. А. ДІДИК

РЕЗУЛЬТАТИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ 2020–2021 РОКІВ В УРОЧИЩІ КАМІНЬ В ПІДКАМЕНІ (ЛЬВІВСЬКА ОБЛ.)

У статті підсумовано результати археологічних досліджень багатощарової пам'ятки Підкамінь І, розташованої в урочищі Камінь у Підкамені. Описано та проаналізовано рухомий матеріал і ситуацію в траншеях. Також встановлено хронологічні межі використання пам'ятки та висунуто припущення щодо функції й датування досліджуваних об'єктів.

Ключові слова: с. Підкамінь, висоцька культура, середньовіччя, скельна архітектура, кладовище.

Селище Підкамінь розташоване у східній частині Золочівського р-ну Львівської обл. на межі Вороняцького та Кременецького низькогірного пасма (рис. 1) і займає північну частину Волино-Подільської височини (Лоза 2010, с. 9). Вороняцьке пасмо є частиною Гологоро-Кременецького кряжу, який простягається із заходу Золочівського р-ну Львівської обл. до Кременецького р-ну Тернопільської обл. Середня висота Гологоро-Кременецького хребта становить 400 м над р. м. і не перевищує 470 м над р. м. (Кравчук, Зінько 2018, с. 62). Із північного заходу на південний схід через Підкамінь простягаються хребти Медоборів, що складаються з окремих скелястих гряд і конусоподібних останців, які часто піднімаються над рельєфом на висоту 50–60 м (Лоза 2010, с. 9). Гідрографічна сітка Підкаміньщини досить густа. Пам'ятка розташована в зоні витоків Серету (притока Дністра) та Ікви (притока Західного Бугу) й оточена низкою менших безіменних потоків і джерел.

©ЛЮБУНЬ Роман Ігорович, 2025 — студент докторант, кафедра археології та музеєзнавства, Університет ім. Т. Г. Масарика в Брно, ORCID: 0009-0004-9968-8665, liubunroman@gmail.com

©ДІДИК Олександр Андрійович, 2025 — магістр, завідувач науково-дослідницького відділу, комунальний заклад Львівської обласної ради Адміністрація Історико-культурного заповідника «Давній Пліснеськ», ORCID: 0009-0001-8006-5108, didykolexandr@gmail.com

© Інститут археології НАН України, 2025

Ця стаття відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

Пам'ятка Підкамінь І розміщена на висоті 376 м над р. м. у межах конусоподібної гори Рожаниця або Баба, у центрі якої розташована скеля-останець (рис. 2). Північна частина пагорба має крутий схил, причому південна, унаслідок впливів ерозії та зсувів, є пологою. Пагорб оточений невисоким валом (1,60 м заввишки і 2 м завширшки) і ровом, які збереглися лише в північній і північно-західній частинах пам'ятки. У західній частині комплексу розташоване кладовище XVII—XVIII ст., на якому збереглися 20 кам'яних хрестів і 16 надгробних плит. Займає всю західну й північно-західну частину комплексу та частково порушує вал. У південній частині пам'ятки розташовані два менші кам'яні валуни зі слідами опрацювання (ямки, вруби). Сама скеля являє собою пісковиковий останець епохи кайнозою. Має ширину 10,0–11,5 м і висоту 10,0–12,7 м. Як на поверхні, так і біля підніжжя скелі розташовані антропогенні структури, які можна класифікувати як сходи, ніші, гробниці тощо.

У південній частині підніжжя пагорба розташована каплиця Святого Юди Тадея із XVII ст. На сусідньому пагорбі (270 м на південь від пам'ятки) розміщений колишній домініканський монастир (сьогодні — Монастир Походження дерева хреста Господнього), датований XVI—XVIII ст. (рис. 3). У долині між монастирем і скелею є печери, утворені в XVIII ст. унаслідок добування каменю для будівництва оборонних укріплень монастиря (Онищук 2010, с. 243).

Коротка історія досліджень

Дослідження валуна-останця та прилеглого комплексу розпочалося в другій половині XIX ст. Цей період в історії досліджень Підкаменя можна характеризувати як романтичний. Оскільки йшлося про збір етнографічних джерел та легенд, які нібито засвідчували присутність дохристиянських язичницьких святилищ в ареалі та околицях пам'ятки. Основними дослідниками в той час були Т. Злотницький, Т. Кунчек, Я. Морачевський, Г. Ступницький, Т. Липинський та

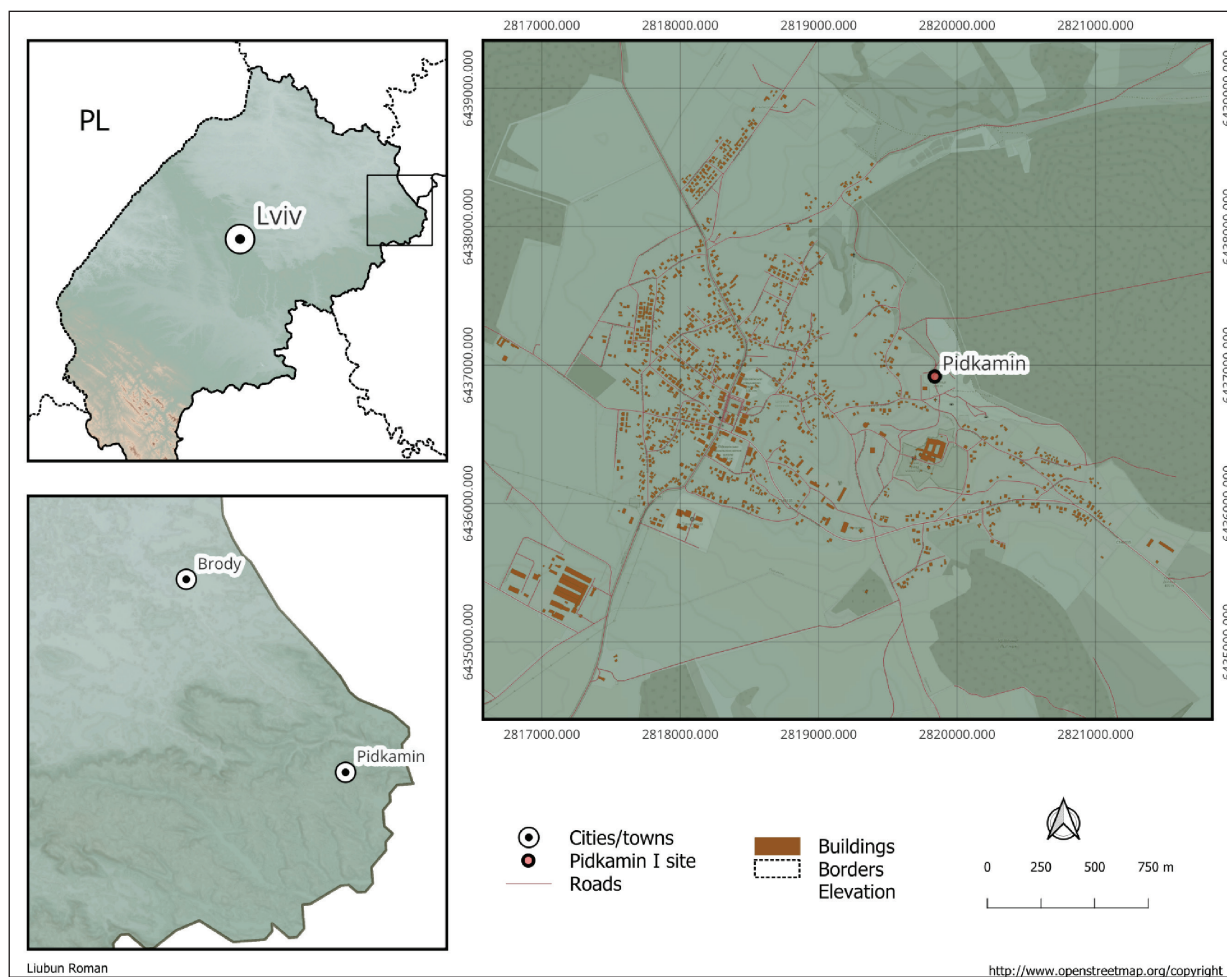

Рис. 1. Розташування пам'ятки Підкамінь I, урочище Камінь (Р. І. Любунь)

Fig. 1. A localisation of the Pidkamin I site, Kamin tract (R. I. Liubun)

Рис. 2. Вид із південної сторони на пам'ятку Підкамінь I в урочищі Камінь (Р. І. Любунь)

Fig. 2. A view of the Pidkamin I site from the southern side, Kamin tract (R. I. Liubun)

Рис. 3. Урочище Камінь, вид на каменолом, каплицю св. Юди Тадея та домініканський монастир (Р. І. Любунь)
 Fig. 3. Kamin tract, view of the quarry, the chapel of St. Jude Thaddeus, and the Dominican monastery (R. I. Liubun)

ін. (Рожко 1998, с. 115). Найбільш ґрунтовні відомості про Підкамінь зібрав та упорядкував домініканський монах С. Баронч (Barącz 1870).

Перші наукові обстеження пам'ятки здійснювали М. Ф. Рожко (1981 р.), М. С. Бандрівський (1987 р.) та Я. І. Онищук (1991 р.). У 1997 р. під керівництвом М. Ф. Рожка та за участю Я. І. Онищука були проведені основні роботи в урочищі Камінь (Підкамінь І). За підсумками досліджень було датовано цвинтар та висунуто гіпотезу про існування оборонної церкви на скелі (Рожко 1998, с. 115). У 2005 р. під керівництвом Р. Я. Береста були проведені незначні за обсягом роботи з метою вивчення цвинтаря (Берест 2008, с. 363). Також у 2008 р. польська організація «Magurysz» проводила на кладовищі реставраційні роботи (Онищук 2011, с. 37). Під час розкопок 1997 та 2005 рр. було виявлено керамічний матеріал кінця бронзового — початку раннього залізного віку (XII—VII ст. до н.е.), Київської Русі (XI—XIII ст.) та нового часу (XVII—XVIII ст.) (Берест 2008, с. 363; Онищук 2011, с. 36).

Методика та результати досліджень

У 2020 р. на пам'ятці Підкамінь І учасники розвідкового загону (О. А. Дідик, Р. І. Любунь) Пліснеської археологічної експедиції

здійснили геодезично-топографічні роботи для отримання цифрової моделі рельєфу місцевості (рис. 4). Тахеометрична зйомка здійснювалася за допомогою приладу Trimble 3305DR. Пікети розташовувались на відстані 5–7 м у верхній частині пагорба (гора Рожаниця). У середній і нижній частинах відстань між точками становила 10–30 м. Зйомкою було охоплено 60306,5 м² (423,5 × 295 м) і відзнято 216 точок (Дідик 2020, с. 11). У результаті обмірів складено початковий план пам'ятки (рис. 5).

Далі було обстежено скелю-останець. Проводилася фотодокументація скельних ніш, врубів, гробниць тощо, після чого із використанням фотограмметрії вдалося створити 3D-моделі окремих структур (див. додаток). На кінцевому етапі було проведено обстеження підніжжя скелі. Відзначимо, що на схилах пагорба та біля скелі-останця виявлено дрібні фрагменти кераміки невизначеного культурно-хронологічного діапазону (придатних для відбору зразків денця, вінець, ручки не виявлено).

У 2020 р. з'ясовано, що пам'ятку оточує невисокий вал та рів, частково порушений цвинтарем. Оскільки попередні дослідження цих об'єктів не проводилися, 2021 р. було вирішено закласти дві розвідкові траншеї в північній та південній частинах рову й валу для вивчення їх

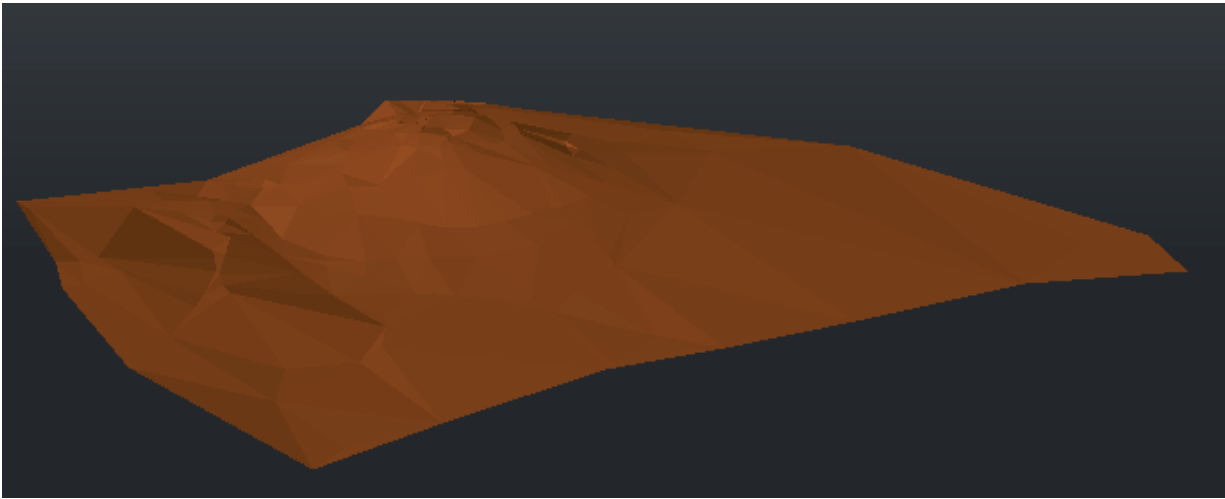

Рис. 4. Цифрова модель рельєфу урочища Камінь (О. А. Дідик)

Fig. 4. A digital relief model of the Kamin tract (O. A. Didyk)

стратиграфії. У західній частині підніжжя скелі було закладено третю траншею для вивчення культурних нашарувань у підніжжі останця (Дідик, Любунь 2021, с. 27-30).

Траншея I (4 × 0,5 м).

Локалізована в південній частині пагорба, у місці, де вал візуально закінчується (рис. 6). Орієнтована довгою віссю за експозицією схилу. Стратиграфія нашарувань (рис. 7) представлена чорними та перевідкладеними сірими суглинками, в яких удалось віднайти фрагменти керамічних посудин XII—VII ст. до н.е (висоцька культура), давньоруського періоду (XI—XIII ст.) та нового часу (XVIII—XIX ст.). На дні траншеї був виявлений невеликий рів шириною 0,4 та глибиною 0,32 м. Заповнення одноактне із сірих перевідкладених суглинків, у якому були два фрагменти керамічних посудин бронзового/ранньозалізного віку (висоцька культура).

Траншея II (4 × 1 м).

Розташована в північно-східній частині пагорба, у місці, де вал майже відсутній, але рів ще проглядається. Орієнтована довгою віссю за експозицією схилу, короткою за напрямком північ—південь (рис. 8). Стратиграфія нашарувань представлена здебільшого чорними та сірими перевідкладеними супісками (рис. 9), у яких був виявлений різночасовий матеріал репрезентований керамікою (бронзового/ранньозалізного віку, середньовіччя, нового часу), фрагментами долівкової плитки, глиняної мазанки тощо. У траншеї було досліджено три об'єкти (поховання), що, ймовірно, належать до старожит-

ностей XVII—XVIII ст. Крім того, у заповненні рову між об'єктами № 1 та № 2 виявлено невістріляні патрони калібру 7,62 зі стрічки кулемета «Максим» із маркуванням 43-540 та 37-3В.

Об'єкт № 1 — частина дитячого поховання (орієнтація захід—схід), розташована в місці, де починається вал, на рівні скупчення каменів (кв. А1; гл. 0,4–0,45 м). Було виявлено розплющений череп та кілька дрібних кісток. Решта поховання заходила в профіль Б, контури поховальної камери простежувались слабо. Супровідний інвентар був відсутній.

Об'єкт № 2 — частина поховання орієнтацією захід—схід, виявлена в центральній частині траншеї (заповнення рову), у квадраті А2–А3 на глибині 0,85–0,88 м. Череп, ребра та хребет лежали в правильному анатомічному порядку, решта кісток були розміщені хаотично або ж відсутні. Частина поховання заходила в профіль Б. Супровідний інвентар був відсутній.

Об'єкт № 3 — сліди поховальної камери виявлені в заповненні рову в південній частині траншеї (квадрат А3; глибина 0,76 м). Сама структура та колір ґрунту відрізняється від заповнення попередніх об'єктів. Оскільки більша частина об'єкту заходила в профіль Г, поховання та інвентаря в заповненні не було виявлено.

Траншея III (2 × 1 м).

Розміщена в західній частині пагорба, у підніжжі скелі-останця. Орієнтована довгою віссю за напрямком північ—південь (рис. 10). Стратиграфія нашарувань представлена чорними та сірими перевідкладеними супісками (рис. 11). У нашару-

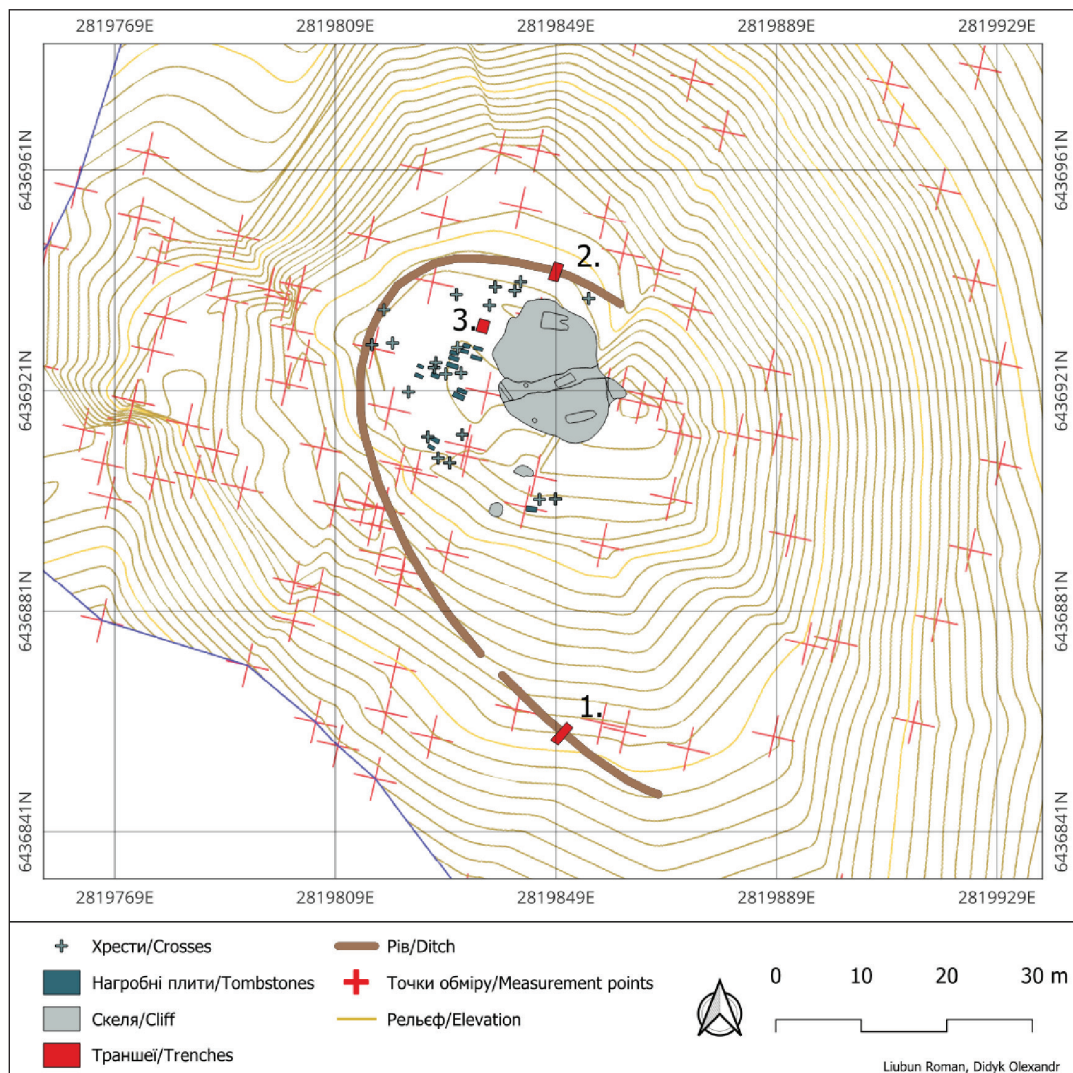

Рис. 5. План пам'ятки Підкамінь І. Цифрами позначена нумерація траншей: 1 — траншея І; 2 — траншея ІІ; 3 — траншея ІІІ (Р. І. Любунь, О. А. Дідик)

Fig. 5. A plan of Pidkamin I site. Numbers indicate the numbering of trenches: 1 — trench I; 2 — trench II; 3 — trench III (R. I. Liubun, O. A. Didyk)

ваннях було виявлено велику кількість різночасового рухомого матеріалу, представленого здебільшого керамікою (бронзового / ранньозалізного віку, середньовіччя, нового часу), фрагментами долівкової плитки, гутним склом та ін. предметами (див. нижче). У траншеї були відкриті чотири об'єкти:

Об'єкт № 1 — виявлено в центральній частині траншеї (на межі квадратів А1–А2; глибина 0,14 м) відразу після зняття дерну й тонкого шару чорних супісків. Являв собою рештки дерев'яного бруса, розміщеного за напрямком захід–схід, параметрами $0,63 \times 0,18 \times 0,17$ м. Нижче було простежено скупчення каменів, переважно середніх розмірів, можливо, кладку. Їх перекривав тонкий обвуглений шар.

Об'єкт № 2 — частина поховання орієнтацією захід–схід виявлена у квадраті А2 на глибині 0,6 м від сучасного рівня поверхні у шарі сірих перевідкладених супісків. Сліди поховальної камери нечіткі. Вдалось виявити лише значно пошкоджену черепну коробку. Імовірно, належить до поховань XVII–XVIII ст.

Об'єкт № 3 — частина поховання та поховальної камери, виявлена в квадраті А1 на глибині 0,56–0,6 м від рівня сучасної поверхні. Об'єкт заходив у профіль В, поховальна камера неправильних обрисів, зафіксовано чіткий край, що полого спускався. Від кістяка вдалось виявити лише фрагмент ребра в профілі траншеї. Заповнення поховальної камери представлене перехідним перевідкладеним горизонтом. За стратиграфічним розташуванням, імовірно,

Рис. 6. Траншея І. Орієнтація захід–схід (О. А. Дідик)

Fig. 6. Trench I. West–eastern orientation (O. A. Didyk)

но, може належати до давньоруського періоду XI—XIII ст. або пізнього періоду бронзи / раннього залізного віку (висоцька культура).

Об'єкт № 4 — поховання орієнтацією захід–схід, виявлене в південній частині траншеї (квадрат А2) на глибині 0,65 м від сучасного рівня поверхні у шарі сірих перевідкладених супісків. Контури поховальної камери слабо простежувались. Було зафіксовано рештки дерев'яної труни (окремі дошки хвойних порід шириною до 0,15–0,2 м і товщиною до 0,02 м). Від поховання вдалося виявити лише череп, фрагментарно ребра й трубчасті кістки рук. Супровідний інвентар був відсутній. Поховання, імовірно, належить до старожитностей XVII—XVIII ст.

Аналіз матеріалу

Матеріал був представлений в основному фрагментами керамічного посуду, незначною кількістю крем'яних відщепів, долівковою плиткою, глиняною мазанкою, металевими предметами та гутним склом (рис. 12).

Кераміка.

Кераміка складає 89,33 % (201 од.) від усіх знахідок. Серед найстарших виділяються фрагменти посуду пізнього бронзового та раннього залізного віків, які можна віднести до висоцької культури (хронологічний діапазон XII—VII ст. до н.е.). Складає 21,89 % (44 од.) від усієї кераміки (рис. 13, 14). Значна кількість була виявлена

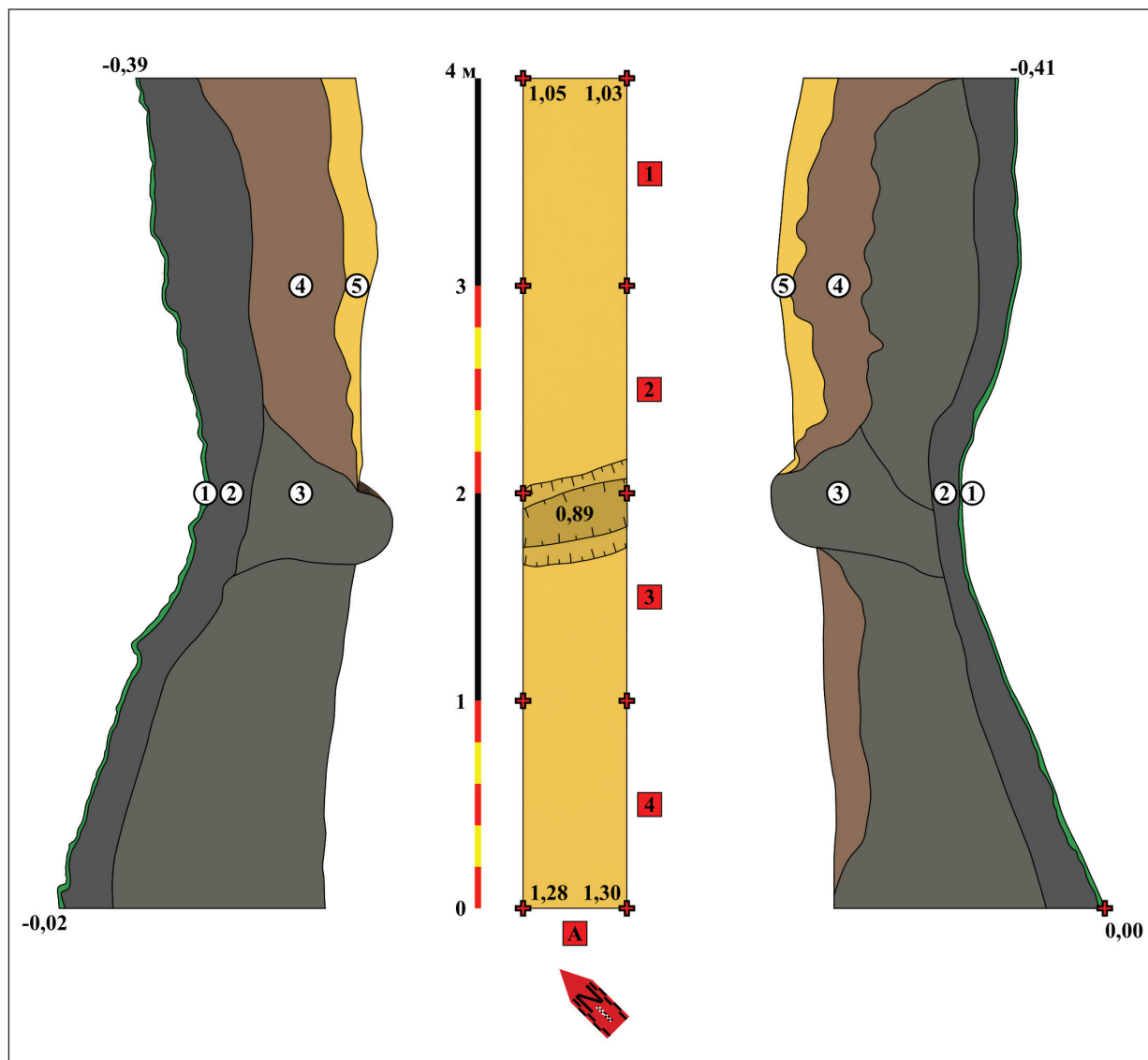

Рис. 7. Векторний план траншеї І. Цифрами позначено: 1 — дерен; 2 — чорні супіски; 3 — сірі перевідкладені супіски; 4 — передматериковий горизонт; 5 — жовті суглинки (материк) (О. А. Дідик)

Fig. 7. A vector plan of the trench I. Numbers indicate: 1 — sod; 2 — black sandy soil; 3 — gray redeposited sandy soils; 4 — pre-mainland horizon; 5 — yellow loams (mainland) (O. A. Didyk)

в заповненні рову (траншея І, ІІ) та біля підніжжя останця (траншея ІІІ). Фрагменти в основному представлені стінками (36 од.), вінцями (4 од.) та денцем (1 од.). Кераміка ліплена — сірого, чорного, помаранчевого й охрового кольорів (рис. 15: 1–4). Наявні сліди загладжувannya поверхні й декорування проколами та наліпними валиками. Фактура зламу стінок нерівномірна, наявні зарубки й слабка пористість. У тісті присутні домішки дрібного піску, шамоту та незначна кількість вапняку / черепашок. Випал вогнищевий нерівномірний із довільним поєднанням окислювального й відновлювального режиму.

Наступний хронологічний горизонт представлений керамікою кінця VII—VIII ст. (райковецька культура). Складає лише 1,49 %

(3 од.) від усієї кераміки. Фрагменти боковинки та вінця були виявлені в заповненні рову (траншея І, ІІ). Кераміка ліплена — сірого, попелястого, сіро-чорного кольорів. Спостерігаються сліди загладжувannya поверхні (рис. 15: 5, 7). Фактура зламу стінок нерівномірна, наявна чітка пористість й зарубки. У тісті присутні домішки дрібного та середнього піску і незначна кількість вапняку / черепашок. Випал вогнищевий, відновлювальний, нерівномірний по всій товщині.

Значну кількість (42,79 %) складає кераміка періоду Київської Русі (фрагменти датовані X—XI ст. та кінцем XII—XIII ст.). Кераміка X ст. а також X—XI ст. разом складає 9,46 % (19 од.). Фрагменти посуду X ст. були виявлені

Рис. 8. Траншея II. Орієнтація південь-північ (О. А. Дідик)
 Fig. 8. Trench II. South-northern orientation (O. A. Didyk)

тільки в заповнені рову (траншея I, II). Здебільшого представлені стінками (13 од.), вінцями (3 од.) та денцями (2 од.). У підніжжі останця (траншея III) був виявлений фрагмент боковинки з кінця X—XI ст. Кераміка кружальна — помаранчевого, сірого, чорного кольорів, з обробленою перед випалом поверхнею (шліфування,

усунення дефектів та непотрібних залишків). Фактура зламу стінок переважно рівномірна, наявна помірна пористість. У тісті є домішки дрібного піску, шамоту, дрібних зерен кварцу. Випал пічний (в горні), переважно відновлювальний на всю товщину. Трапляються фрагменти з нестійкими режимами випалу.

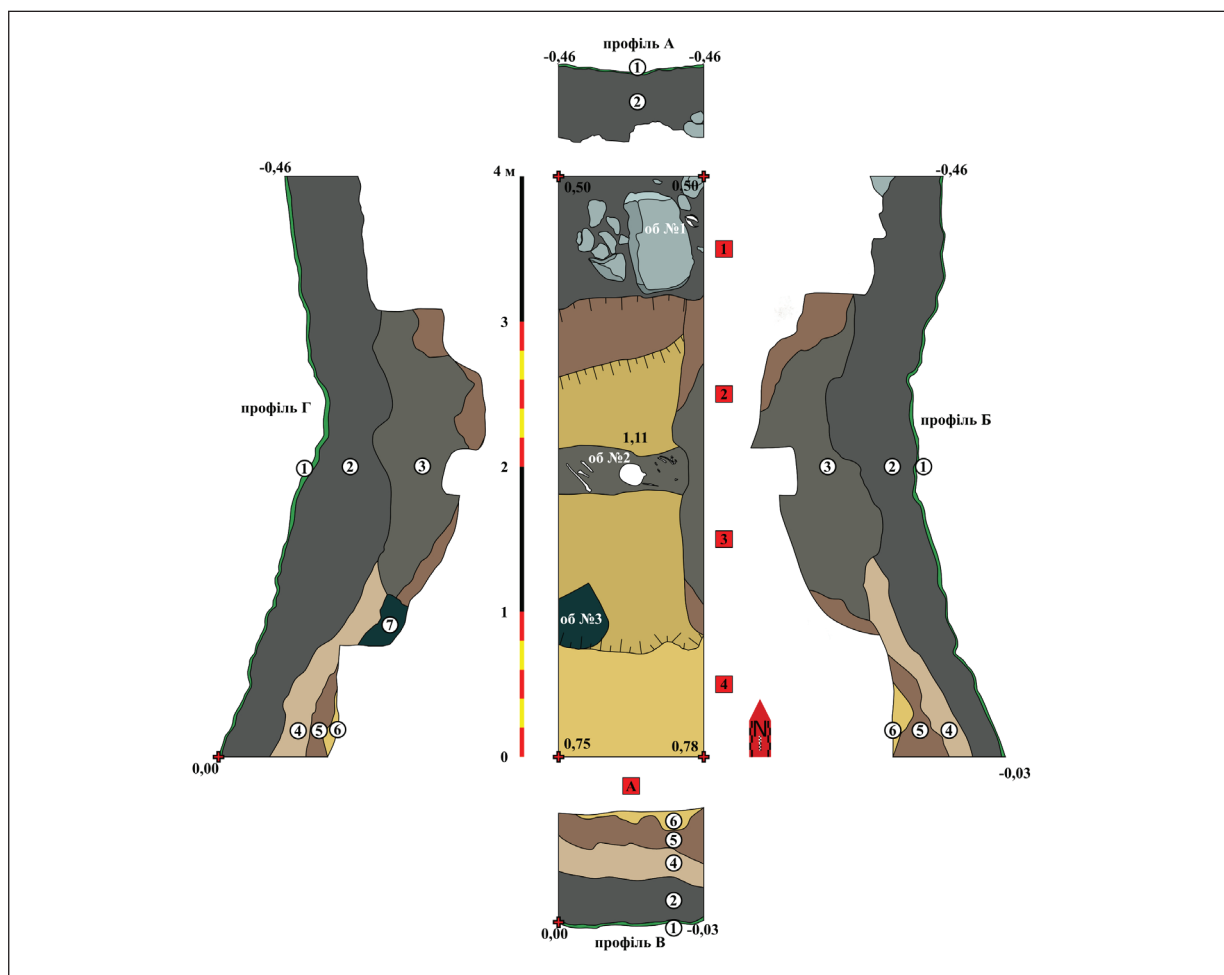

Рис. 9. Векторний план траншеї II. Цифрами позначено: 1 — дерен; 2 — чорні супіски; 3 — сірі перевідкладені супіски; 4 — перевідкладений перехідний горизонт; 5 — перехідний горизонт; 6 — корінна порода / відслонення вапняків та пісковиків; 7 — об'єкт № 3 (сліди поховальної камери) (О. А. Дідик)

Fig. 9. A vector plan of the trench II. Numbers indicate: 1 — sod; 2 — black sandy soil; 3 — gray redeposited sandy soils; 4 — redeposited transitional horizon; 5 — transitional horizon; 6 — bedrock / outcrop of limestone and sandstone; 7 — object no. 3 (traces of a burial chamber) (O. A. Didyk)

Рис. 10. Траншея III. Орієнтація схід-захід (О. А. Дідик)

Fig. 10. Trench III. East-western orientation (O. A. Didyk)

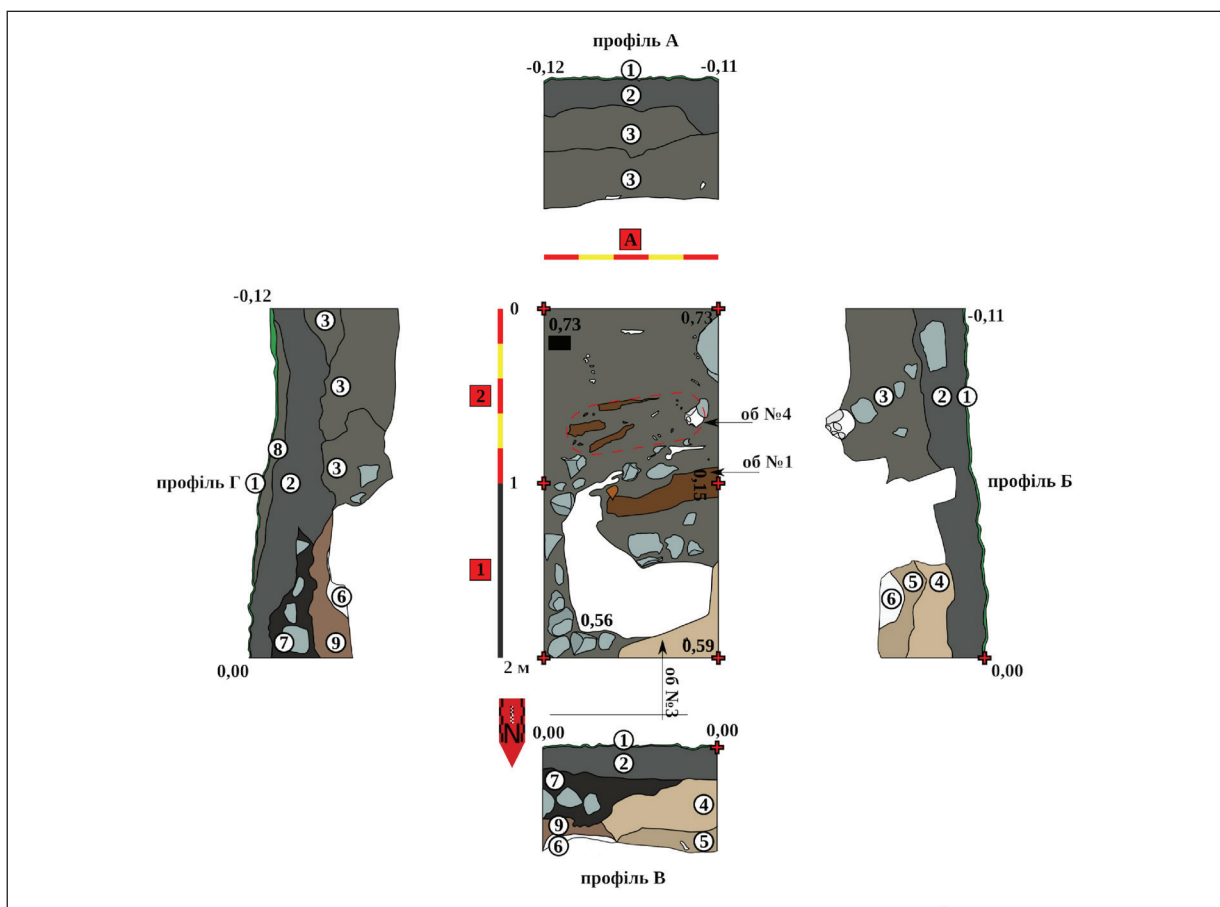

Рис. 11. Векторний план траншеї III. Цифрами позначено: 1 — дерен; 2 — чорні супіски; 3 — сірі перевідкладені супіски; 4 — перевідкладений перехідний горизонт; 5 — перевідкладений перехідний горизонт (заповнення об'єкту № 3); 6 — корінна порода / відшарування вапняків та пісковиків; 7 — горілий прошарок, що перекривав камені; 8 — перевідкладені сірі супіски (О. А. Дідик.)

Fig. 11. A vector plan of the trench III. Numbers indicate: 1 — sod; 2 — black sandy soil; 3 — gray redeposited sandy soil; 4 — redeposited transitional horizon; 5 — redeposited transitional horizon (filling of the object no. 3); 6 — bedrock / limestone and sandstone outcrops; 7 — burnt layer that covered the stones; 8 — redeposited gray sandy soil (O. A. Didyk)

Фрагменти посуду кінця XII—XIII ст. складають 33,33 %. Виявлені в заповненні рову (траншея I, II) та в підніжжі останця (траншея III) (рис. 15: 6, 8). Загалом було знайдено 68 од., серед яких стінки (51 од.), вінця (11 од.) та денця (5 од.) (рис. 16, 17). Являє собою характерну кружалну кераміку помаранчевого, охрового, коричневого й сірого кольорів з обробленою перед випалом поверхнею (шліфування, тонке доведення петлями по сирій масі, усунення дефектів та непотрібних залишків). Фактура зламу стінок рівномірною, слабка пористість. У тісті мало домішок, переважно незначна кількість дрібного піску. Випал пічний (у горні), окислювальний та відновлювальний (два шари в зламі).

Останній часовий горизонт представлений керамікою XVII ст., а також XVIII—XIX ст., які разом складають 33,83 % (68 од.). Виявлена як у заповненні рову (траншея I, II), так і в підніжжі скелі (траншея III). Представлена в основному

стінками (55 од.), вінцями (8 од.), денцями (3 од.) та ручками (4 од.). Кружална кераміка — темно-сірого, чорного, графітного кольорів. Поверхня оброблена перед випалом (шліфування, лощення, обробка петлями). Фактура зламу стінок рівномірною, зі слабкою пористістю. У тісті мала кількість домішок. Випал пічний, окислювальний із фінішним димленням (відновлювальний випал). У зламі стінок проглядаються два шари, що маркують технологію випалу (рис. 18).

Плитка.

Плитка складає 2,22 % (5 од.) від усіх знахідок (рис. 19). Була виявлена як у південній, так і в північній частинах рову (траншея I, II), а також у підніжжі скелі (траншея III). Віднайдені фрагменти — квадратної форми із похилими фасками в долішню сторону. Тісто містить значну кількість піску та кварцю, що пояснюється опрісненням глини та наданням механічної міцності при експлуатації (насамперед до вагового наван-

Рис. 12. Розподіл типів виявлених артефактів. Літерами позначено: *a* — кераміка; *b* — крем'яні відщепи; *c* — плитка; *d* — мазанка; *e* — гутне скло; *f* — металеві вироби (Р. І. Любунь)

Fig. 12. A distribution of discovered artefacts' types. Letters indicate: *a* — ceramics; *b* — flint chips; *c* — tiles; *d* — clay plaster; *e* — blown glass; *f* — iron artefacts (R. I. Liubun)

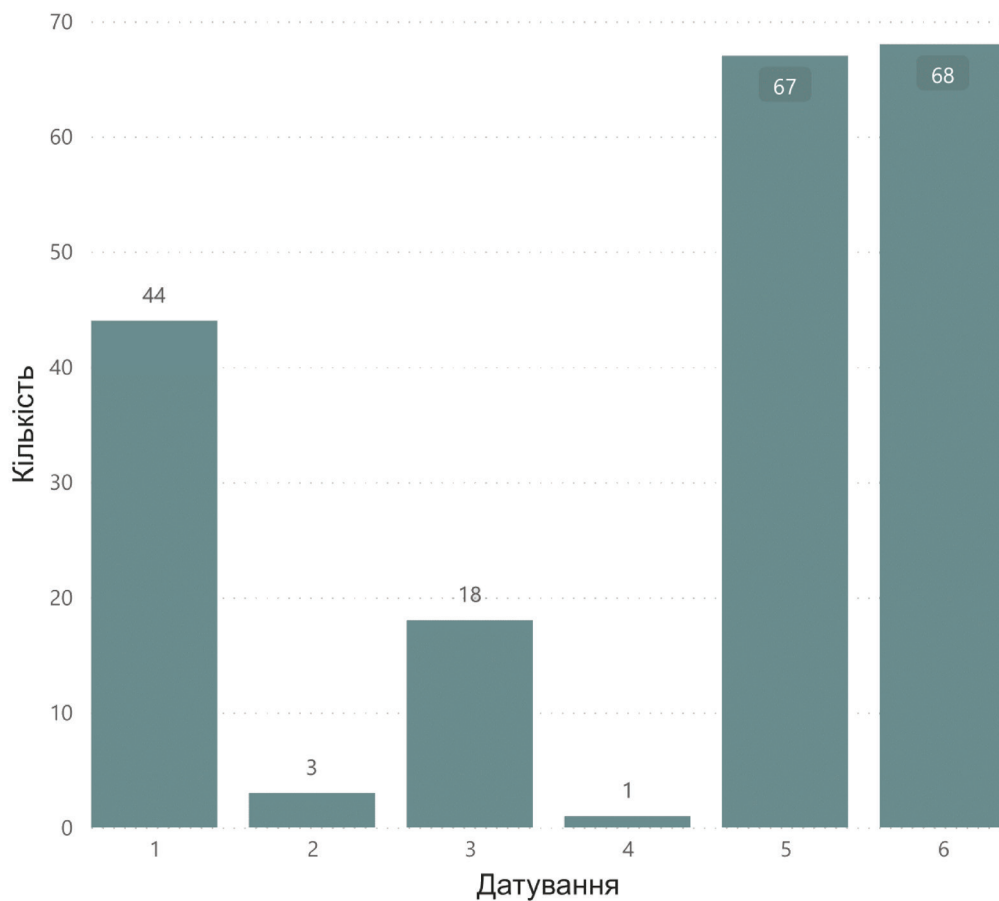
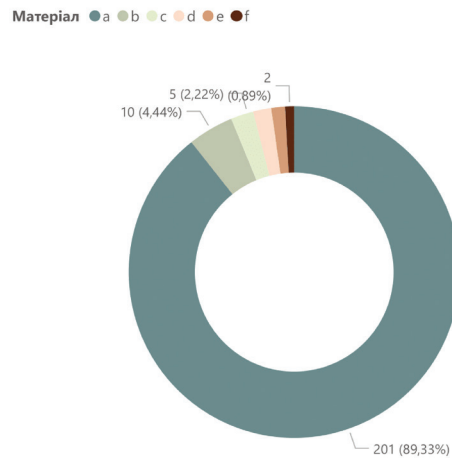

Рис. 13. Кількість виявлених фрагментів кераміки за хронологічними періодами. Цифрами на осі x позначено періоди: 1 — XI—VIII ст. до н. е. (висоцька культура); 2 — VII—VIII ст. (райковецька культура); 3 — X ст.; 4 — X—XI ст.; 5 — XII—XIII ст. (Київська Русь); 6 — XVII—XVIII ст. (новий час) (Р. І. Любунь)

Fig. 13. Tumber of pottery fragments by chronological periods. Numbers on the x-axis indicate periods: 1 — 11th–8th centuries BC (Vysotska culture); 2 — 7th–8th centuries (Raiky culture); 3 — 10th century; 4 — 10th–11th centuries; 5 — 12th–13th centuries (Kyivan Rus); 6 — 17th–18th centuries (Modern times) (R. I. Liubun)

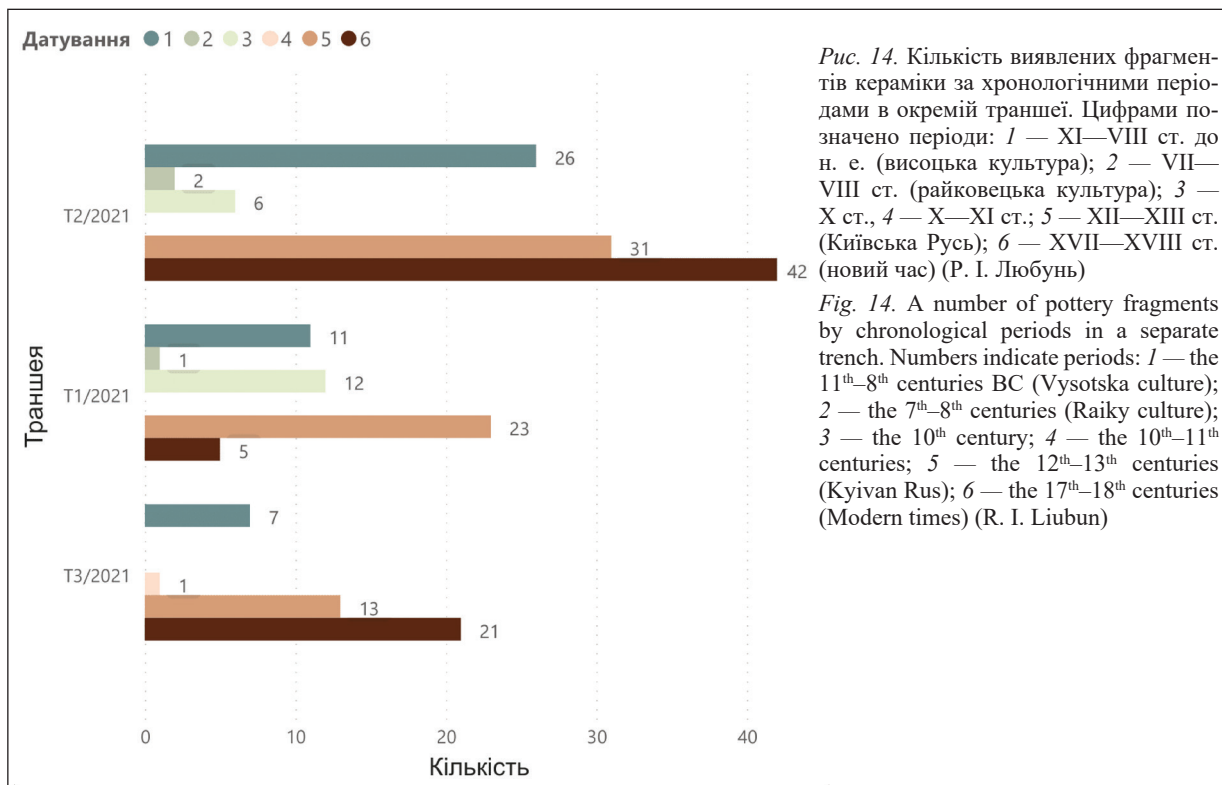

Рис. 14. Кількість виявлених фрагментів кераміки за хронологічними періодами в окремій траншеї. Цифрами позначено періоди: 1 — XI—VIII ст. до н. е. (висоцька культура); 2 — VII—VIII ст. (райковецька культура); 3 — X ст., 4 — X—XI ст.; 5 — XII—XIII ст. (Київська Русь); 6 — XVII—XVIII ст. (новий час) (Р. І. Любунь)

Fig. 14. A number of pottery fragments by chronological periods in a separate trench. Numbers indicate periods: 1 — the 11th–8th centuries BC (Vysotska culture); 2 — the 7th–8th centuries (Raiky culture); 3 — the 10th century; 4 — the 10th–11th centuries; 5 — the 12th–13th centuries (Kyivan Rus); 6 — the 17th–18th centuries (Modern times) (R. I. Liubun)

таження й стирання). Фрагменти з наявністю полив'яного покриття (полива прозора, глянцева, без домішок). Серед пігментів фігурує зелений, світло-коричневий та жовтий кольори. Деякі дефекти поверхні (відшаровування, грубість обробки) були спричинені помилками, які можна пояснити дешевим та водночас масовим виробництвом із використанням доступних компонентів і сировини. На основі аналогій такий тип долівкових плиток може бути датований XVII—XVIII ст.

Мазанка.

У траншеї II було виявлено 4 од. глиняної мазанки розмірами 4 × 4 см. Три зразки із відбитками зерен жовто-помаранчевого кольору, що вказує на дію високих температур при достатній кількості повітря (окислювальний випал). Один зразок із каналом, незначною кількістю піску жовто-коричневого кольору, що свідчить про нестабільний випал зі слабкими слідами редукції.

Крем'яна індустрія.

Було виявлено 11 од. крем'яної індустрії, із яких 8 од. в траншеї I та решта в траншеї II. Переважно представлена відщепами та уламками крем'яного виробництва розмірами до 5 × 5 см. Більшість зразків мають сірий, чорний, непрозорий колір, іноді з плямами. Кремій однорідний, дрібнозернистий, має сліди сколювання. На деяких зразках спостерігається слабка ретуш. Кірка гладка, помірно пориста. Кремій

належить до т. зв. «туронського» типу, який залягає в основному на території Волині (Крижів 2011). Знайдені відщепи доцільно віднести до висоцької культури (XI—VII ст. до н. е.).

Металеві предмети.

У результаті досліджень було виявлено 2 од. металевих виробів, виконаних шляхом вільного кування. Ідеться про ніж (траншея II, розміри: 93 × 12 × 3 мм, заклепки діаметром 3 мм), датований XII — першою половиною XIII ст., і дверну клямку (траншея III, розміри: 73,0 × 24,0 × 6,3 мм), датовану XVIII ст. На предметах є помірна суцільна корозія.

Археоботаніка.

Внаслідок археологічних досліджень 2021 р. були відібрані проби землі з метою археоботанічного аналізу. Зразки відбиралися методом випадкової вибірки (random sampling) (Hajnalová 2022, с. 66), об'єм кожної становив 5 л. Було відібрано 13 проб із профілів траншеї I, II та з дерев'яної конструкції (об'єкт № 1) в траншеї III (Любунь, Новосадкова 2022, с. 36–44). Далі здійснено ручне промивання зразків, або флотація (wash-over) (Hajnalová 2022, с. 51), із яких вісім було промито, а решта залишено як контрольні. Аналіз зразків провели Р. І. Любунь та К. Новосадкова в археоботанічній лабораторії кафедри археології Університету Костянтина Філософа в Нїтрі (Словаччина).

Рис. 15. Вибрані знахідки. Кераміка висоцької культури (1–4); кераміка VII–VIII ст. (5, 7); кераміка (6, 8) і фрагмент леза ножа XII–XIII ст. (9) (О. А. Дідик)

Fig. 15. Selected finds. Pottery of the Vysotska culture (1–4); pottery of the 7th–8th centuries (5, 7); pottery (6, 8) and a fragment of knife blade of the 12th–13th centuries (9) (O. A. Didyk)

Окрім мінімальної частки осаду, відсортовані зразки переважно містили пісок, коріння рослин, також дрібний гравій та уламками листя. Органічний компонент складався з дрібних комах, раковин молюсків і у випадку зраз-

ка № 6 (траншея II) — луски риб та яєчних шкаралуп. Зразки №№ 6, 7 і 8 містили дрібні фрагменти, імовірно, людських кісток. Зразки № 4 (траншея I) і № 6 — дрібні фрагменти глиняної обмазки (мазанки). Досліджений бо-

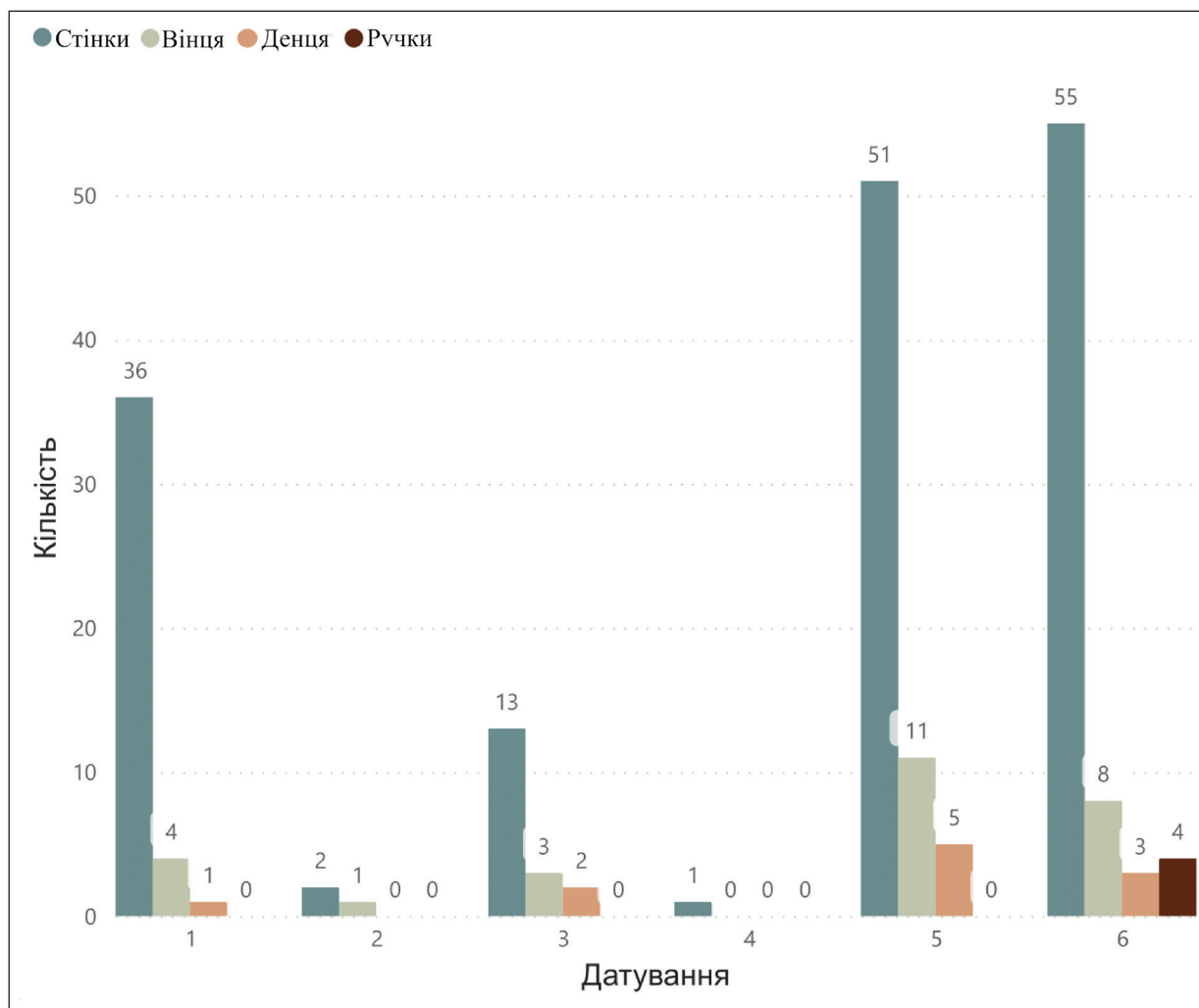

Рис. 16. Кількість виявлених фрагментів кераміки за частинами посудин. Згруповано за часовими горизонтами. Цифра на осі x позначено періоди: 1 — XI—VIII ст. до н.е. (висоцька культура); 2 — VII—VIII ст. (райковецька культура); 3 — X ст.; 4 — X—XI ст.; 5 — XII—XIII ст. (Київська Русь); 6 — XVII—XVIII ст. (новий час) (Р. І. Любунь)

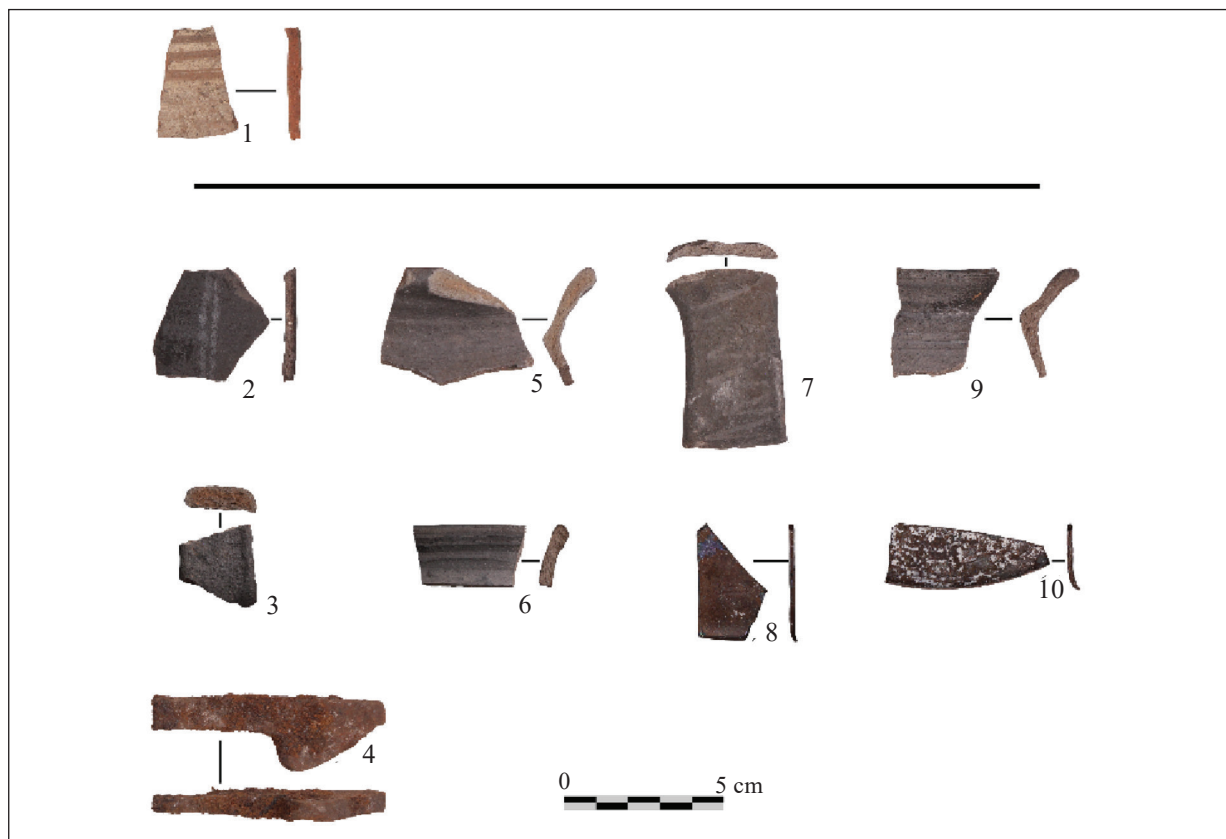
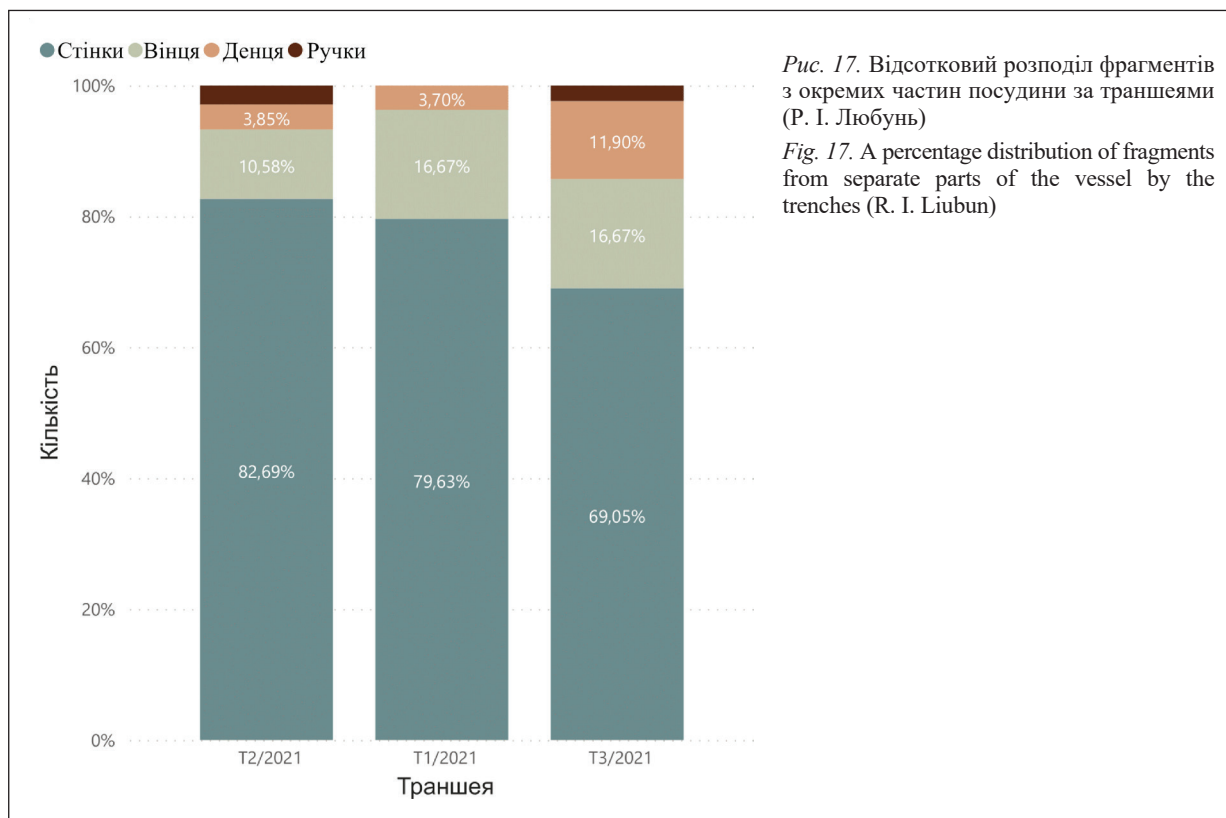
Fig. 16. A number of pottery fragments by the parts of vessels. Grouped according to chronological horizons. The numbers on the x-axis indicate the periods: 1 — the 11th–8th centuries BC (Vysotska culture); 2 — the 7th–8th centuries (Raiky culture); 3 — the 10th century; 4 — the 10th–11th centuries; 5 — the 12th–13th centuries (Kyivan Rus); 6 — the 17th–18th centuries (Modern times) (R. I. Liubun)

танічний матеріал з урочища Камінь складався переважно із макрозалишків насіння рослин. У чотирьох пробах (№№ 3, 4, 5, 6) були виявлені зерна вільно рослих рослин, таких як подорожник (*Plantago major*), Жарнівець вінковий (*Cytisus scoparius*) тощо, які представляють поширену флору регіону (табл.1). При цьому у двох пробах (№№ 6, 7) виявлено обуглені та сильно пошкоджені зерна невизначених злакових (*Cerealia indet.*), а також зерно пшениці спельти (*Triticum sp.*). Крім обуглених зерен, один із зразків містив невизначений органічний матеріал, імовірно, рослинного походження. Чи не найцікавішим виявився зразок № 7 (траншея II), у якому, крім обуглених злаків, було виявлено залишки гороху посівного.

З погляду контамінації цікавим є відсутність рецентних польових рослин в органічному матеріалі зразків із траншеї II. У порівнянні із траншеєю I, де зерна польових рослин творять весь органічний матеріал, у зразку № 6 було виявлене лише одне необуглене зерно дугтя ягідного (*Silene baccifera*). З точки зору археоботаніки стерильним виявився зразок № 8, відібраний з того самого перевідкладеного перехідного горизонту, що й зразок № 6.

Дискусія

Спираючись на результати археологічних досліджень, найстарший горизонт заселення пам'ятки можна датувати пізнім бронзовим та

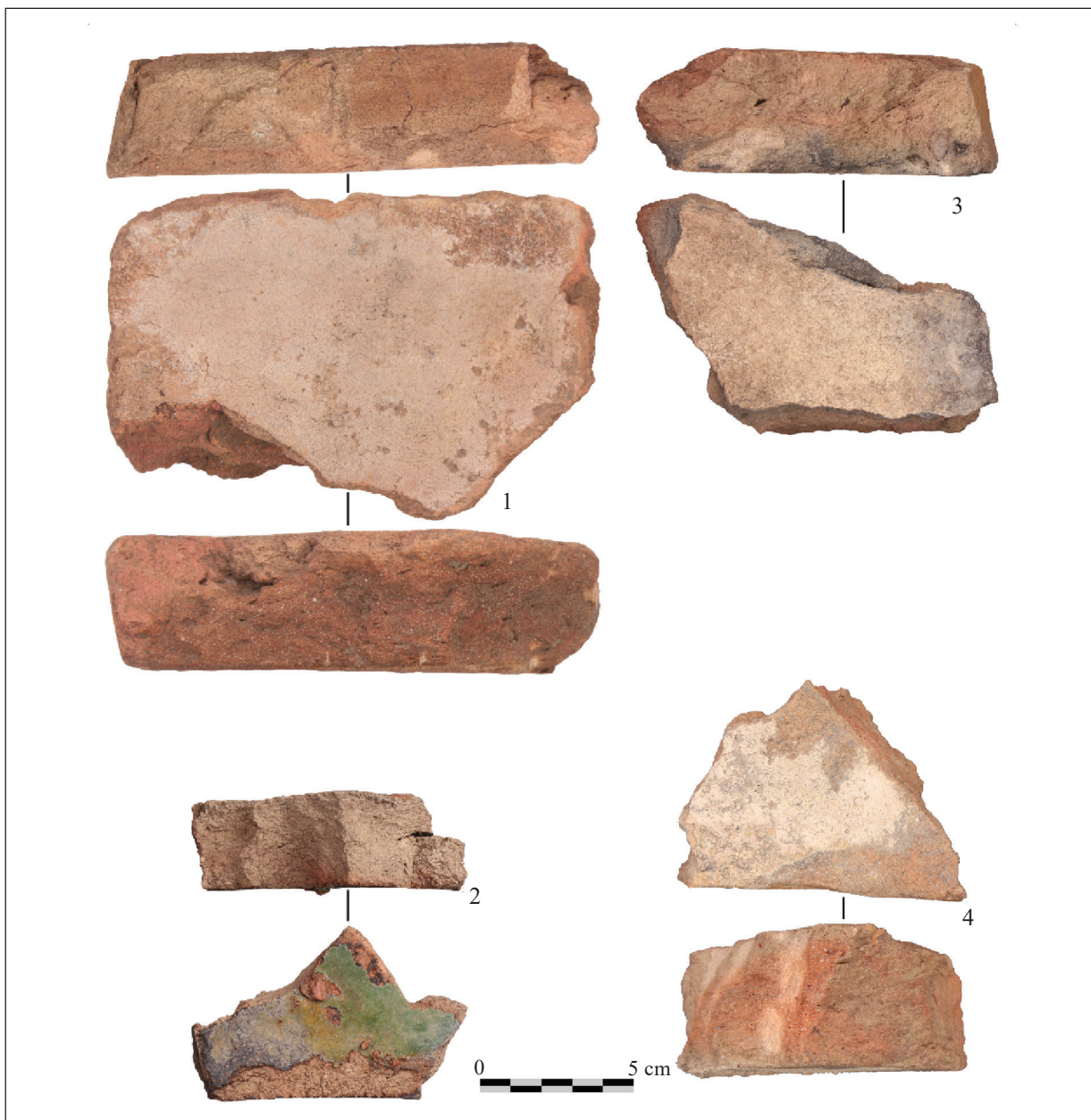

Рис. 19. Долівкова плитка з XVII—XVIII ст. (О. А. Дідик)

Fig. 19. Floor tiles of the 17th–18th centuries (O. A. Didyk)

раннім залізним віком. Представлений в основному рухомими об'єктами, а саме керамікою висоцької культури та, імовірно, крем'яними відщепами. На основі окремих фрагментів кераміку можна датувати середнім або ж пізнім періодом розвитку висоцької культури (XI—VII ст. до н.е.), які синхронізовані із ступнем HaA2–HaC2 за хронологією П. Г. А. Райнеке (Czopek 2010, р. 364; Бандрівський 2014, с. 156). Наступний хронологічний горизонт представлений знахідками епохи середньовіччя, а саме керамікою райковецької культури (кінець VI—VIII ст.), а також Київської Русі

(X—XI ст., XII—XIII ст.). Велика кількість кераміки в першу чергу свідчить про інтенсивність заселення пам'ятки. Оскільки фрагменти не були виявлені в об'єктах, але в заповненні рову та порушених цвинтарем культурних шарах, досі не можемо встановити масштаби заселення та функцію пам'ятки в період згаданих часових меж. Також у 2022 р. біля підніжжя скелі В. В. Ільчишин випадково знайшов срібну монету князя Вітовта 1411 р. (рис. 20). Це непрямо свідчить про наступний горизонт, виявлений на пам'ятці (Ільчишин 2022, с. 24–25).

Рис. 20. Срібна монета князя Вітовта 1411 р., виявлена В. В. Ільчишином в підніжжі скелі (за: Ільчишин 2022, с. 25)
 Fig. 20. A silver coin of Prince Vytautas of 1411, discovered by V. V. Ilchyshyn at the foot of the cliff (after: Ільчишин 2022, p. 25)

Таблиця 1. Результати флотації та археоботанічного аналізу (Р. І. Любунь, К. Новосадкова)
 Table 1. The results of flotation and archaeobotanical analysis (R. I. Liubun, K. Novoszadková)

ЗРАЗОК/SAMPLE	1	2	3	4	5	6	7	8
Осад/Sediment (ml)	<0,1	8,5	1	<0,1	1,5	10	6	0,5
Камени/Stones(ml)	14,5			0,5		0,5	2	15
Пісок/Sand (ml)			25	13	25	45	25	10
Корені/Roots (ml)	7	0,5	20	<0,1	1	0,5		0,5
Листя/Leaves (ml)	<0,1						<0,1	
Microsporangium (ml)	<0,1							
Орг. невизн./Organic indet. (ml)								<0,1
Вугілля/Charcoal (ml)	5,5	5	0,5	1	3	3,5	5	4
Комахи/Insect (ml)	<0,1	<0,1		<0,1	<0,1	<0,1		
Молюски/Molluscs (ml)						0,5	<0,1	
Луска риб./Fish scale (ml)						<0,1		
Кіст. необвугл./Bones uncharred (ml)						2	2	<0,1
Кераміка/Pottery (ml)				1		<0,1		
Обвуглені/Charred								
<i>Cerealia indet.</i>							4	
<i>Triticum cf. diccocus/spelta</i>						1		
<i>Triticum sp.</i>							1	
<i>Pisum sativum</i>							1	
<i>Vicia sp.</i>				1				
<i>Galium rotundifolium</i>	1							
Необвуглені/Uncharred								
<i>Cytisus scoparius</i>			1					
<i>Medicago falcata</i>				1				
<i>Plantago major</i>			1	4	2			
<i>Silene baccifera</i>						1		

Останній часовий горизонт представлений як рухомим матеріалом, так і цвинтарем. Згаданий цвинтар дослідники датують серединою XVII—XVIII ст. Про це свідчать срібні польські монети (1663 і 1667), виявлені в жіночому похованні 1997 р. Також окремі хрести та надгробні плити, на одній із яких зберігся напис (рис. 21) старослов'янськими літерами з іменем похованого, його родом занять і роком смерті — 1703 р. (Онишук 2011, с. 37). Крім цього, М. Ф. Рожко припускав, що функціонування цвинтаря тут розпочалося ще в XII—XIII ст., пов'язуючи його з дерев'яною оборонною церквою на скелі (Рожко 1998, с. 122). У свою чергу Р. Я. Берест констатував що під час досліджень біля підніжжя скелі виявив хаотичне скупчення поодиноких остеологічних залишків, які відрізнялися значнішим ступенем розкладу кісткової тканини (більшою архаїчністю) в порівнянні з основними похованнями (Берест 2008, с. 363–364).

Спираючись на власні дослідження, можемо констатувати, що старші поховання були порушені молодшими. Це спостерігаємо на прикладі траншеї III, де в південному куті виявлено два поховання, одне із яких було пошкоджене. При цьому в траншеї траплялись поодинокі людські кістки, імовірно, зі старших поховань. Також у профілі траншеї були виявлені чіткі сліди поховальної камери, яка за стратиграфічним розташуванням, імовірно, належить до XII—XIII ст. чи старшого періоду. Припускаємо, що цвинтар із XVII—XVIII ст. порушував могильник із попередніх часових горизонтів (проте досі конкретних доказів не знайдено), при цьому вже в кінці XVII — на початку XVIII ст., переповнюючись, поховання тісно скупчувались та заходили на межі сусідніх, пошкоджуючи їх.

Аналіз стратиграфії з траншеї II показує, що цвинтар займав також північну частину пам'ятки. Поховання розміщували в тоді ще існуючому рові, який унаслідок розширення цвинтаря почав втрачати свою функцію та занепадав. Тому можемо констатувати, що виникнення огорожі (валу та рову) може припадати на старший часовий горизонт, а саме на період середньовіччя або ж бронзовий/ранній залізний вік. Окрім поховань і фрагментів матеріальної культури, у зразках ґрунту над похованням (об'єкт № 2) був виявлений органічний матеріал, представлений обугленими зернами злакових, залишками каші (?), кістками риб та шкаралупами яєць. Імовірно, йдеться

Рис. 21. Кам'яний хрест із написом старослов'янським письмом (Р. І. Любунь)

Fig. 21. A stone cross with an inscription in old slavonic script (R. I. Liubun)

про традицію принесення їжі на могилу в період певних свят або ж інші досі невідомі причини.

Дискусійним було питання про існування Спасо-Преображенської церкви на території пам'ятки. М. Ф. Рожко стверджував, що в XII—XIII ст. на скелі-останці була зведена дерев'яна оборонна церква, після якої залишилися численні пази та вруби. Свою гіпотезу дослідник підкріплював аналогіями скельних пам'яток в Криму та на Поділлі, а також знахідками церковної долівкової плитки нібито з XII—XIII ст. Оскільки місцезнаходження артефактів невідоме, спростувати або ж підтвердити здогадки не можемо. Проте, спираючись на власні дослідження, можемо підтвердити існування тут споруди релігійного призначення в період XVII—XVIII ст.

Цікавим виявився об'єкт № 1 в траншеї III, що являв собою рештки дерев'яного бруса, розміщеного над кам'яною кладкою. З огляду на малу площу траншеї невідомо, чи слугувала кладка основою під колоду (що доводить наявність надземної споруди) чи була основою для кам'яних надгробних плит (рис. 22). Попри те, в траншеї було виявлено металеву клямку від дверної руч-

Рис. 22. Надгробні плити, сперті на кам'яну підстилку (Р. І. Любунь)

Fig. 22. Tombstones placed on a stone bedding (R. I. Liubun)

ки, гутне скло (віконне?), а також уламки церковної долівкової плитки, що непрямо доводить існування тут споруди в XVII—XVIII ст. З роботи домініканського монаха С. Баронча відомо, що в підніжжі останця існувала дерев'яна церква Спаса, яку за наказом австрійської влади 1788 р. було розібрано (Barącz 1870, р. 319). Як кам'яна споруда вона позначена на картах Фрідріха фон Міга з 1779–1783 рр. (рис. 23), а також на картині австрійського картографа та інженера Й. Г. Мюнца 1783 р. (рис. 24). Імовірно, після розібрання церкви 1788 р. пошкоджені фрагменти плитки, вікон, мазанки тощо були засипані в рів (до того використаний під цвинтар) або ж розкидані по території, про що свідчить локалізація знахідок. Слід припустити, що з цією подією урочище Камінь перестало використовуватися як релігійне місце та занепало.

Аналіз стратегії розташування сусідніх пам'яток засвідчує, що вибір урочища Камінь ніяк не був пов'язаний із господарською чи ремісничою діяльністю в період праісторії чи се-

редньовіччя. До прикладу, пам'ятки періоду бронзового та раннього залізного віку мали тенденцію розташування на мисах та перших надзаплавних терасах і були наближені до водних плес (Онищук 2022, с. 13). Серед пам'яток є відкриті поселення, розташовані на східних і південних схилах пагорбів зі зручним доступом до джерельної питної води. Основна концентрація пам'яток спостерігається за 5 км на північ від Підкаменя вздовж річки Ікви (рис. 25). У межах Підкаменя також починає використовуватися північно-західна частина підніжжя урочища Камінь (Підкамін' IV) і південно-західний схил т. зв. Підкамінської гори (Підкамін' II) (Онищук 2008, с. 185). Понад 1000 од. крем'яних знарядь (датовані палеолітом та періодом палеометалів) було виявлено під час досліджень Рятівної археологічної служби (РАС) цвинтаря на подвір'ї Домініканського монастиря в 2019 р. (Сілаєв, Ільчишин 2021, с. 355). Це непрямо свідчить про використання гори в давньоісторичну добу. Також у рамках експедиції 2021 р. розвідки

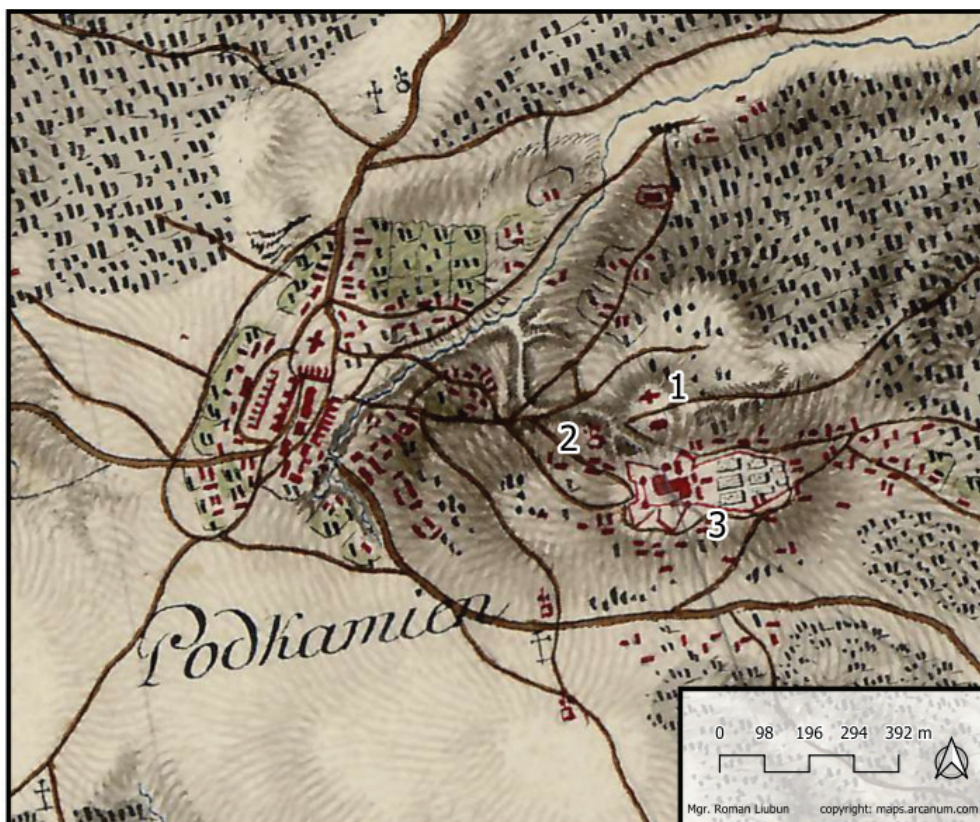

Рис. 23. Селище Підкамінь на карті Фрідріха фон Міга з 1779–1783 рр. Цифрами позначено: 1 — розібрана церква Спаса в урочищі Камінь; 2 — церква святої Параскеви; 3 — Домініканський монастир (maps.arc anum.com)

Fig. 23. Pidkamin village on Friedrich von Mieg's map from 1779–1783. Numbers indicate: 1 — dismantled Church of the Savior in Kamin tract; 2 — the Church of St. Paraskeva; 3 — the Dominican Monastery (maps.arc anum.com)

Рис. 24. Зображення домініканського монастиря та околиць, виконане картографом та інженером Йоганом Генріхом Мюнцом в 1783 р. (за: упор. Чухліб 2022, с. 169)

Fig. 24. An image of the Dominican Monastery and its surroundings by the cartographer and engineer Johann Heinrich Münz in 1783 (after: comp. Чухліб 2022, p. 169)

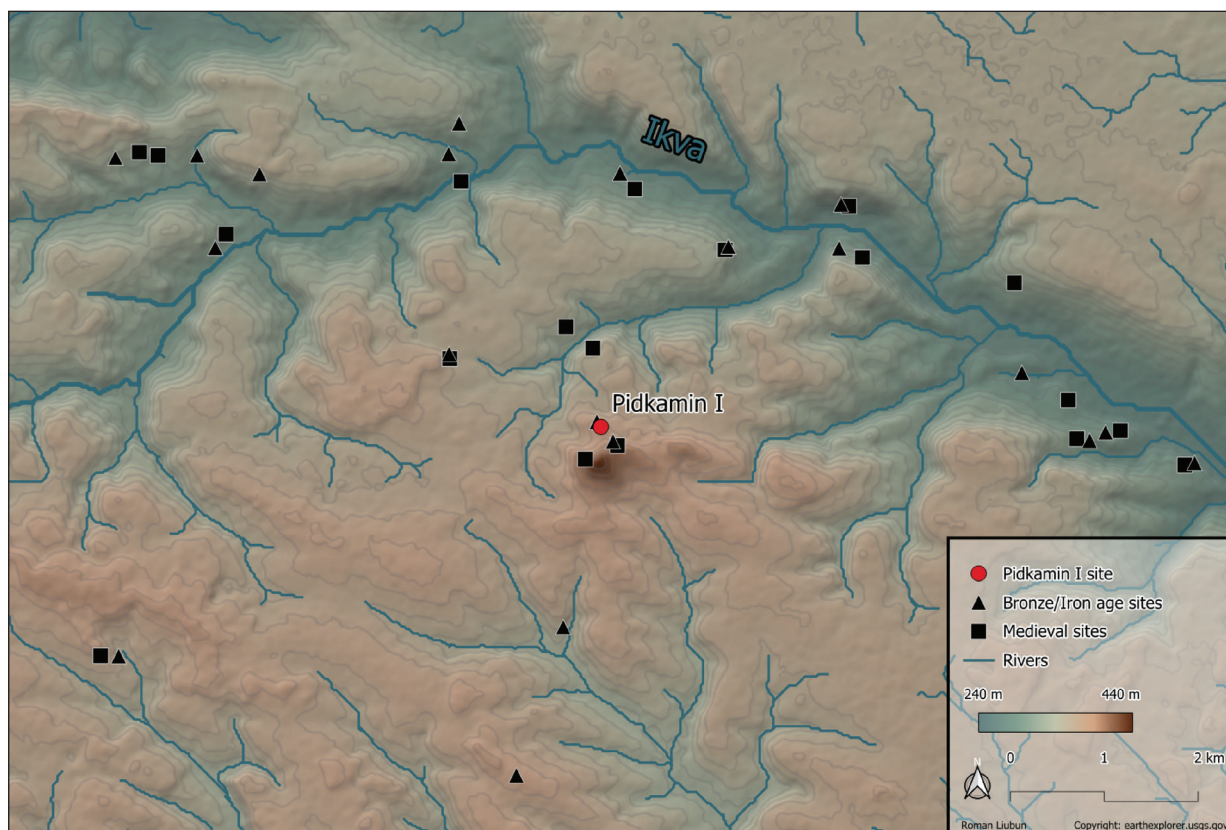

Рис. 25. Локалізація поселень на околицях с. Підкамінь (Р. І. Любунь)

Fig. 25. A localisation of settlements in the suburbs of Pidkamin village (R. I. Liubun)

О. А. Дідика виявили нові поселення висоцької культури, а саме Підкамінь VI та Підкамінь X (Дідик, Любунь 2021, с. 31-35).

У період середньовіччя поселення починають займати не лише південні та східні схили пагорбів, але й північні та західні (Онищук 2022, с. 15). Найбільша концентрація поселень все ще спостерігається вздовж Ікви та на берегах менших рік чи потоків. У цей час з'являються нові типи пам'яток, а саме укріплені земляними валами й ровами городища. Роботами Плісеського археологічного загону експедиції в 2021 р. О. А. Дідикові вдалося відкрити нове городище, розташоване в північно-східній околиці Підкаменя на підвищеному правому березі р. Синька (Підкамінь XI) за 800 м на північ від урочища Камінь. Його форма становить витягнутий еліпс у напрямку північ-південь, а розміри 72×59 м. У центрі городища був простежений слід добре вираженої западини розмірами 3×4 м. У південній частині деструкції було закладено розвідкову траншею (траншея IV) та виявлено частину заглибленої споруди. На основі керамічного матеріалу попередньо об'єкт датується X—XI ст.

(Дідик, Любунь 2021, с. 34). За 600 м на північний схід від городища, в ур. Холод Я. І. Онищук виявив та обстежив поселення Підкамінь V (Онищук 2008, с. 186), датоване XI—XII ст. Також на вершині Підкаміньської гори були виявлені поселення XI—XIII ст., а саме пам'ятки Підкамінь II (південно-західний схил) та Підкамінь III (присадибні ділянки по вул. Нагірній). Розвідки О. А. Дідика в 2021 р. у північно-західній частині смт. Підкамінь виявили поселення X ст. Підкамінь VI (рис. 26).

На фоні розміщення сусідніх пам'яток урочище Камінь все-таки доволі вирізняється. Враховуючи, що в період XVII—XVIII ст. пам'ятка виконувала функцію цвинтаря та християнського культового місця, імовірно, таку саму функцію урочище виконувало і в більш ранні часи, що може бути доведено наявністю старших поховань. Отже, можемо припустити, що з бронзового віку до XVIII ст. урочище Камінь виконувало функцію певного культового місця (імовірно, могильника/цвинтаря). Однак це не ствердження, а тільки припущення, яке буде підтверджене або спростоване результатами подальших досліджень.

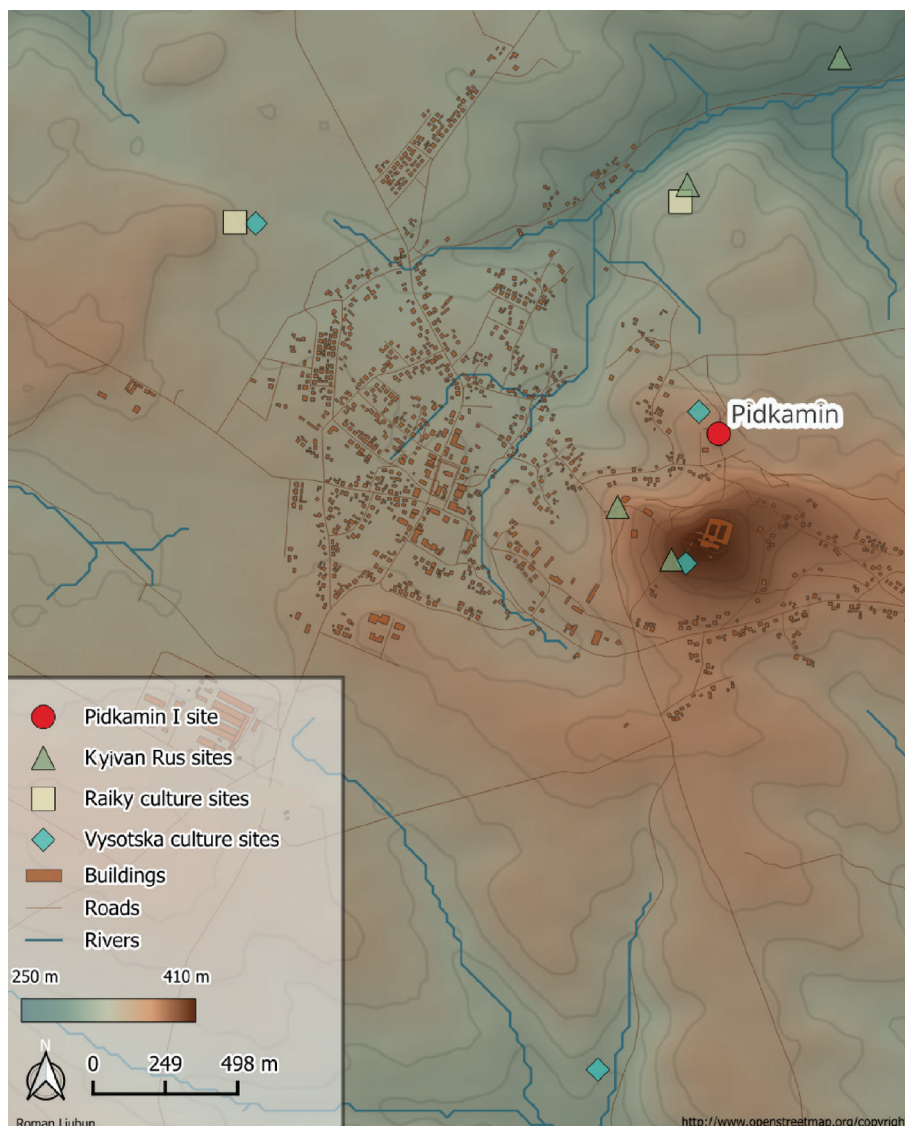

Рис. 26. Локалізація поселень в межах с. Підкамінь (Р. І. Любунь)

Fig. 26. A localisation of settlements within Pidkamin village (R. I. Liubun)

Висновки

У рамках археологічних досліджень пам'ятки Підкамінь I (урочище Камінь) в 2020–2021 рр. здійснено геодезично-топографічні обміри, фотофіксація цвинтаря, скелі та її окремих елементів, а також закладені три розвідкові траншеї. У результаті досліджень 2020 р. вдалося створити цифрову модель рельєфу, початковий план пам'ятки і 3D-моделі окремих кам'яних хрестів і скельних структур (кам'яних гробниць тощо). Причому в 2021 р. завдяки превентивним дослідженням вдалося вивчити структуру й стратиграфію північної та південної частини рову, а також стратиграфію нашарувань у підніжжі скелі.

Отож найстарший горизонт заселення пам'ятки представлений керамікою висоцької культури з XI—VII ст. до н.е. та, імовірно, крем'яними відщепами. Наступний — рухомими пам'ятками періоду середньовіччя, а саме керамікою райковецької культури з кінця VII—VIII ст., а також артефактами періоду Київської Русі X—XI ст. й кінця XII—XIII ст. Останній хронологічний горизонт пов'язаний із цвинтарем та знахідками XVII—XIX ст., зокрема керамікою, фрагментами долівкових плиток, гутним склом тощо.

Завдяки дослідженням рову стало відомо, що в XVII—XVIII ст. він втратив свою функцію, оскільки використовувався як місце під поховання і був засипаний. Тому, імовірно, період створення рову та валу може припадати на один

із попередніх часових горизонтів. Також дослідження в підніжжі скелі підтвердили припущення вчених про наявність тут давніших поховань. Проте досі невідомо, чи йдеться лише про поховання нового часу, пошкоджені внаслідок розширення цвинтаря, чи також і могили доби се-

редньовіччя або ж бронзового / раннього залізного віків. Крім цвинтаря, біля підніжжя скелі в XVII—XVIII ст. існувала церква Спаса, що можуть підтвердити як писемні та візуальні історичні джерела, так і безпосередньо знахідки фрагментів долівкової плитки тощо.

Додаток 1. 3D-моделі кам'яних структур

Скельна гробниця №2: <https://p3d.in/1poZf?fbclid=IwAR0MTGAtvAKFuxZYe3jjToj5BkPwoDu5JR5Db8XW1ixCl4S4XGQXF46-6B8>

Скельна гробниця № 3/4: <https://p3d.in/aGIIU?fbclid=IwAR2LFNw24Pk2elsGKfZqatcGT1V93DKL0si5R6KxjGAF2siCgPjpDz96E4>

Менший камінь із слідами опрацювання: https://p3d.in/3lQxj?fbclid=IwAR3ZQ7QtQLbI_aR8tqjjucnYKpTRwppAJATdotBfaoyHCfOqzy0IxU5uKU

Кам'яний хрест XVII–XVIII ст.: <https://skfb.ly/oUBQr>

Траншея II: <https://skfb.ly/pwDLZ>

Траншея III: <https://skfb.ly/pwDMr>

Модель пам'ятки Підкамін'я I виконана за результатом фотограметрії в 2024 році: <https://skfb.ly/rqO6M>

Бандрівський, М. С. 2014. *Культурно-історичні процеси на Прикарпатті і Західному Поділлі в пізній період епохи бронзи на початку доби раннього заліза*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

Берест, Р. Я. 2008. Дослідження монастиря в селищі Підкамін'я на Львівщині. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 12, с. 360–367.

Дідик, О. А. 2020. *Звіт про проведення археологічних обстежень та розвідок на території Золочівського (сс. Бір, Руда-Колтівська) та Бродівського (с. Підгірці, смт. Підкамін'я) районів Львівської області у 2020 році*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. 64, 2020/36.

Дідик, О. А., Любунь, Р. І. 2021. *Звіт про проведення археологічних обстежень та розвідок на території (сс. Підгірці, Ясенів Заболотцівської отг, сс. Зарваниця, Руда-Колтівська, Колтів, Опаки, Верхобуж Золочівської міської ради, смт. Підкамін'я Підкамінської отг) Золочівського району Львівської області у 2021 році*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. 64, 2021/б.н.

Льчишин, В. В. 2022. Випадкові Археологічні знахідки з Підкаменя у фондах Залозецького краєзнавчого музею. В: Букало, І. та ін. (ред.). *Матеріали третьої міжнародної конференції «Історія Підкаменя в контексті політичних, соціально-економічних та культурних процесів на західноукраїнських землях»*. Підкамін'я, Україна, жовтень 2022 р. Підкамін'я: Левада, с. 22–26.

Кравчук, Я. С., Зінко, Ю. В. 2018. Рельєф Львівської області. В: Назарук, М. М. (ред.). *Львівська область: природні умови та ресурси*. Львів: Видавництво Старого Лева, с. 55–85.

Крижевич, С. С. 2011. Особливості внутрішньої будови та генезису овоїдних конкрецій туронського кременю району м. Кременець (Волино-Подільська плита). *Вісник львівського університету. Серія геологія*, 25, с. 169–173.

Лоза, Б. О. 2010. *Природа Бродівщини*. Броди: Просвіта.

Любунь, Р., Новосадкова, К. 2022. Археоботанічний аналіз рослинних макрозалишків з урочища «Камінь» в Підкамені. В: Букало, І. та ін. (ред.). *Матеріали третьої*

міжнародної конференції «Історія Підкаменя в контексті політичних, соціально-економічних та культурних процесів на західноукраїнських землях». Підкамін'я, Україна, жовтень 2022 р. Підкамін'я: Левада, с. 36–44.

Онишук, Я. І. 2008. Археологічні пам'ятки Бродівського району Львівської області (за матеріалами Бродівського історико-краєзнавчого музею). *Археологічні дослідження Львівського університету*, 11, с. 172–194.

Онишук, Я. І. 2010. Підкамінські печери: спроба історичної інтерпретації. В: Булига, О. С. (ред.). *Наукові записки*, 8, Рівне: Видавець Олег Зень, с. 240–243.

Онишук, Я. І. 2011. До питання хронології християнських поховань в урочищі «Камінь» у Підкамені. В: Стрільчук, В. та ін. (ред.). *Бродівщина край на межі Галичини та Волині*, 4. Матеріали п'ятої краєзнавчої конференції, присвяченої дню пам'яток історії та культури. Броди, Україна, 8 квітня 2011 р. Броди: Просвіта, с. 35–38.

Онишук, Я. І. 2022. Водне середовище у процесах заселення Підкамінщини в давньоісторичну добу. В: Букало, І. та ін. (ред.). *Матеріали третьої міжнародної конференції «Історія Підкаменя в контексті політичних, соціально-економічних та культурних процесів на західноукраїнських землях»*. Підкамін'я, Україна, жовтень 2022 р. Підкамін'я: Левада, с. 8–21.

Рожко, М. Ф. 1998. Скельні групи Медоборів та використання їх у минулому. В: Забашта, Р., Яців, Р. (ред.). *Медобори і духовна культура давніх, середньовічних слов'ян*. Матеріали наукової конференції до 150-річчя виявлення Збруцького Святівита. Гримайлів, Україна, 8–9 жовтня 1998 р. Львів (б. в.), с. 113–124.

Сілаєв, О. М., Льчишин, З. А. 2021. Рятівні дослідження пізньосередньовічного кладовища домініканського монастиря в Підкамені (Львівська область). В: Плавлінські, М. А., Сідаровіч, В. М. (ред.). *Експедиція прагматична до життя. Збірник наукових артикаулів пам'яті Аляксандра Плавінського*. Мінск: Колорград, с. 341–357.

Чухліб, Т. (упор.). 2022. *Україна XVIII століття у малюнках Йогана Генріха Мюнца*. Київ: Мистецтво.

Barącz, S. 1870. *Dzieje klasztoru WW. OO. Dominikanów w Podkamieniu*. Tarnopol: Drukiem Józefa Pawłowskiego.

Czopek, S. 2010. Naddniestrzańskie rubieże kulturowe w epoce brązu i wczesnej epoce żelaza. In: Czopek, S., Kadrow, S. (eds.). *Mente et Rutro. Studia archeologica*

Johanni Machnik viro doctissimo octogesimo vitae anno ab amicis, collegis et discipulis oblata. Rzeszów: Mitel, s. 357-368.

Hajnalová, M. 2022. *Archeobotanika*. Nitra: VEDA SAV.

Roman I. Liubun¹, Oleksandr A. Didyk²

¹PhD Student, the Department of Archaeology and Museum Studies, Faculty of Philosophy, the Masaryk University in Brno, Czech Republic, ORCID: 0009-0004-9968-8665, liubunroman@gmail.com

²Head of the Research Department of the Municipal Institution of the Lviv Regional Council Administration of the Historical and Cultural Reserve "Davnii Plisnesk", ORCID: 0009-0001-8006-5108, didykolexandr@gmail.com

THE RESULTS OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCH IN 2020–2021 ON THE KAMIN SITE IN PIDKAMIN (LVIV OBLAST)

The focus of the article is to summarise the results of archaeological research in 2020–2021 at the Pidkamin I site (Kamin tract), which is in Pidkamin village, Lviv Oblast. The site is located on a conical hill surrounded by a line of walls and ditches, on the top of which there is a 12-meter-high cliff. During the research, there were carried out geodetic and topographical measurements, photographic recording of the cemetery, the cliff, and its individual elements, as well as three exploration trenches. According to the 2020 research, it was possible to create a digital terrain model, an elementary plan of the site, and 3D models of individual stone crosses, rock tombs, etc. Even in 2021, due to preventive research, it was possible to study the structure and stratigraphy of the northern and southern parts of the ditch, as well as the stratigraphy of the layers at the foot of the cliff.

As a result, it was verified that the oldest horizon of the site's settlement can be associated with the Vysotska culture of the 11th–7th centuries BC, as evidenced by a large number of pottery fragments found. The next horizon is represented by artefacts of the Middle Ages, including pottery of the Raiky culture of the late 7th–8th centuries, and items of the Kyivan Rus period, of the 10th–11th centuries, and late 12th–13th centuries. The final period was associated with the cemetery and artefacts of the 17th–19th centuries, including pottery, tile fragments, blown glass, etc.

Due to the research at the foot of the cliff, it was possible to confirm the assumption of scholars regarding the presence of older burials here. Probably, in the late 17th–18th centuries, because of overflow and widening, neighboring or older burials of the Middle Ages or Bronze / Early Iron Age were damaged. Due to the research of the ditch, it became known that in the 17th–18th centuries it lost its primary function, as it was used as a burial place and was filled in. Therefore, the time of the ditch's construction was probably dated to the Middle Ages. In addition to the cemetery, in the 17th–18th centuries at the foot of the cliff, the Church of the Savior existed, which can be confirmed by both written and visual historical sources and by the presence of tile fragments, etc. This directly indicates the important religious significance of the site and the tradition of burying in the 17th–18th centuries, which probably preserved from earlier times.

Key words: Pidkamin village, Vysotska culture, Middle Ages, cut-rock architecture, cemetery.

References

- Bandrivsky, M. S. 2014. *Kulturno-istorychni protsesy na Prykarpatti i Zakhidnomu Podilli v piznii period epokhy bronzy na pochatku doby rannioho zaliza*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy.
- Berest, R. Ya. 2008. Doslidzhennia monastyria v selyshchi Pidkamin na Lvivshchyni. *Materialy i doslidzhennia z arkeolohii Prykarpattia i Volyni*, 12, p. 360-367.
- Didyk, O. A. 2020. *Zvit pro provedennia arkeolohichnykh obstezhen ta rozvidok na terytorii Zolochivskoho (ss. Bir, Ruda-Koltivska) ta Brodivskoho (s. Pidhirtsi, smt. Pidkamin) raioniv Lvivskoi oblasti u 2020 rotsi*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 2020/36.
- Didyk, O. A., Liubun, R. I. 2021. *Zvit pro provedennia arkeolohichnykh obstezhen ta rozvidok na terytorii (ss. Pidhirtsi, Yaseniv Zabolochivskoi oth, ss. Zarvanytsia, Ruda-Koltivska, Koltiv, Opaky, Verkhobuzh Zolochivskoi miskoi rady, smt. Pidkamin Pidkaminskoi oth) Zolochivskoho raionu Lvivskoi oblasti u 2021 rotsi*. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 64, 2021/w.n.
- Ilchysyn, V. V. 2022. Vypadkovi arkeolohichni znakhidky z Pidkamenia u fondakh Zalozetskoho kraieznavchogho muzeiu. In: Bukalo, I. et al. (eds.). *Materialy tretioi mizhnarodnoi konferentsii "Istoriia Pidkamenia v konteksti politychnykh, sotsialno-ekonomichnykh ta kulturnykh protsesiv na zakhidnoukrainskykh zemliakh"*. Pidkamin, Ukraina, zhovten 2022 r. Pidkamin: Levada, p. 22-26.
- Kravchuk, Ya. S., Zinko, Yu. V. 2018. Relief Lvivskoi oblasti. In: Nazaruk, M. M. (ed.). *Lvivska oblast: pryrodni umovy ta resursy*. Lviv: Vydavnytstvo Staroho Leva, p. 55-85.
- Kryzhevych, S. S. 2011. Osoblyvosti vnutrishnoi budovy ta genezysu ovoidnykh konkrecii turonskoho kremeniu raionu m. Kremenech (Volyno-Podilska plyta). *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seria heolohia*, 25, p. 169-173.
- Liubun, R., Novosadkova, K. 2022. Arkheobotanichni analiz roslynnykh makrozalyshkiv z urochyscha "Kamin" v Pidkameni. In: Bukalo, I. et al. (eds.). *Materialy tretioi mizhnarodnoi konferentsii "Istoriia Pidkamenia v konteksti politychnykh, sotsialno-ekonomichnykh ta kulturnykh protsesiv na zakhidnoukrainskykh zemliakh"*. Pidkamin, Ukraina, zhovten 2022 r. Pidkamin: Levada, p. 36-44.
- Loza, B. O. 2010. *Pryroda Bridshchyny*. Brody: Prosvita.

- Onyshchuk, Ya. I. 2008. Arkheolohichni pamiatky Brodivskoho raionu Lvivskoi oblasti (za materialamy Brodivskoho istoryko-kraeznavchoho muzeiu). *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 11, p. 172-194.
- Onyshchuk, Ya. I. 2010. Pidkaminski pechery: sprobha istorychnoi interpretatsii. In: Bulyha, O. S. (ed.). *Naukovi zapysky*, 8, Rivne: Vydavets Oleh Zen, p. 240-243.
- Onyshchuk, Ya. I. 2011. Do pytannia khronolohii khrystyianskykh pokhovan v urochyshti "Kamin" u Pidkameni. In: Strilchuk, V. et al. (eds.). *Bridshchyna kraï na mezhi Halychyny ta Volyni*, 4. Materialy piatoi kraieznavchoi konferentsii, prysviachenoï dniu pamiatok istorii ta kultury. Brody, Ukraina, 8 kvitnia 2011 r. Brody: Prosvita, p. 35-38.
- Onyshchuk, Ya. I. 2022. Vodne seredovyshe u procesakh zaselennia Pidkaminshchyny v davnioistorychnu dobu. In: Bukalo, I. et al. (eds.). *Materialy tretioi mizhnarodnoi konferentsii "Istorija Pidkamenia v konteksti politychnykh, socialno-ekonomichnykh ta kulturnykh protsesiv na zakhidnoukrainskykh zemliakh"*. Pidkamin, Ukraina, zhovten 2022 r. Pidkamin: Levada, p. 8-21.
- Rozhko, M. F. 1998. Skelni ghrupy Medoboriv ta vykorystania ikh u mynulomu. In: Zabashta, R., Yatsiv, R. (eds.). *Medobory i dukhovna kultura davnykh seredniovichnykh slovian*. Materialy naukovoï konferentsii do 150-richia vyivlennia Zbruchskoho Sviatovyta. Hrymailiv, Ukraina, 8-9 zhovtnia 1998 r. Lviv (w. ed.), p. 113-124.
- Silaev, O. M., Ilchysyn, Z. A. 2021. Riativni doslidzhennia piznioseredniovichnoho kladovyshcha dominikanskoho monastyria v Pidkameni (Lvivska oblast). In: Pavlinski, M. A., Sidarovich, V. M. (eds.). *Ekspedicia praciashlasciu u zhycie. Zbornik naukovykh artykulau pamiaci Aliaxandra Plavinskaha*. Minsk: Kolograd, p. 341-357.
- Chukhlib, T. (comp.). *Ukraina XVIII stolittia u maliunkakh Johanna Heinricha Münza*. 2022. Kyiv: Mystetstvo.
- Barącz, S. 1870. *Dzieje klasztoru WW. OO. Dominikanów w Podkamieniu*. Tarnopol: Drukiem Józefa Pawłowskiego.
- Czopek, S. 2010. Naddniestrzańskie rubieże kulturowe w epoce brązu i wczesnej epoce żelaza. In: Czopek, S., Kadrow, S. (eds.). *Mente et Rutro. Studia archeologica Johanni Machnik viro doctissimo octogesimo vitae anno ab amicis, collegis et discipulis oblata*. Rzeszów: Mitel, s. 357-368.
- Hajnalová, M. 2022. *Archeobotanika*. Nitra: VEDA SAV.

С. О. БІЛЯЄВА, О. Є. ФІАЛКО

ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИЧНОГО ЦЕНТРУ ОЧАКОВА (ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ РОБІТ 2021 р.)

У статті розглянуто результати останніх охоронних археологічних досліджень центрального району історичного міста Очакова. Схарактеризовано культурний шар та артефакти XV—XVIII ст., фіксується наявність виробів центрів художньої кераміки Туреччини — Ізніка і Кютах'ї та української кераміки як одного з компонентів етнокультурного розвитку Південної України.

Ключові слова: Очаків, доба середньовіччя та раннього модерну, охоронні археологічні дослідження, типологічна характеристика, етнокультурний розвиток, артефакти.

Очаків належить до історичних міст України, бере початок в античності та отримує статус міста-фортеці за часів середньовіччя та раннього модерну. Його дослідження є надзвичайно актуальним для вирішення багатьох питань історії та археології Південної України, і набуває особливої гостроти питань зараз, коли за часів російської агресії ворог намагається докорінно змінити історію українського Півдня, української нації. Послідовно досліджуючи Очаків у Миколаївській обл., Південна середньовічна експедиція Інституту археології НАН України отримала останні результати восени 2021 р. Їх осмислення та аналіз дали якісно нову інформацію щодо литовського та кримськотатарського періодів, додаткові докази присутності українського етнокультурного елемента за османських часів. Введення до наукового обі-

гу новітніх матеріалів має як теоретичне, так і практичне значення, зокрема доповнює експозицію Археологічного музею Інституту археології НАН України. Результати досліджень є певним реквіємом тому славетному місту, яке ми знали і вивчали багато років і яке сподіваємось продовжувати вивчати надалі.

З історії археологічних досліджень Очакова

Стаціонарні археологічні розкопки історичного міста Очаків були розпочаті у 1989 р. на прохання міської влади спочатку загоном, а згодом експедицією Інституту археології НАН України (керівник С. О. Біляєва). У 1997–1998 рр. завдяки співпраці та спільному проєкту з Турецькою історичною асоціацією вона набула статусу міжнародної українсько-турецької експедиції, а результати робіт стали відомі широкому науковому загалу в Україні та за її межами. Розгорнута польова діяльність широко висвітлювалась на міжнародних конгресах і конференціях, у серії наукових публікацій (Біляєва 1994, с. 57–65; Біляєва, Ерсой 1998, с. 176–178; Biliaieva, Ersoy 1999, р. 263–269 та ін.). У міжнародному складі експедиції брали участь вчені Туреччини, насамперед професор Бозкурт Ерсой, який очолював експедицію з турецького боку, а також турецькі дослідники-консультанти Нуртен та Гюльтен Чамаш.

З певними перервами розкопки в Очакові тривали близько 30 років. Незважаючи на щільну сучасну забудову, були проведені обстеження та стаціонарні дослідження багатьох ділянок саме історичного міста. У перші роки особлива увага була приділена вивченню території колишньої османської фортеці Озю (Озі). Тут виявлено залишки різних культурно-хронологічних періодів кінця XIV—XVIII ст. Надзвичайно важливим фактом історії Очакова стало відкриття будівельних конструкцій та артефактів, які належали більш ранньому етапу історії міста — фортеці Дашів, яка входила до оборон-

© БІЛЯЄВА Світлана Олександрівна — доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та методик навчання, Уманський державний педагогічний університет ім. Павла Тичини, ORCID: 0000-0003-3113-7619, svitbil@ukr.net

© ФІАЛКО Олена Євгенівна — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку, Інституту археології НАН України, ORCID: 0000-0002-4976-3266, ofialka@ukr.net

© Інститут археології НАН України, 2025

Ця стаття відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

Рис. 1. План фортеці Очаків 1770 р.

Fig. 1. A plan of the Ochakiv fortress in 1770

ної лінії кінця XIV—XV ст. Великого литовського князя Вітовта (Русина 1998, с. 88-89). За планом XVII ст. вони розташовані на ділянці Старої фортеці, до якої в османський період були добудовані ще дві частини, що в цілому склали територію фортеці Озю (Красножон 2018, с. 118). Були відкриті потужні нашарування османського періоду XVI—XVIII ст. На жаль, будівельні конструкції на її території зазнали важких ударів російської артилерії під час російського штурму Очакова, про що свідчать шар сильної пожежі та велика кількість куль, ядер і бомб на її території.

Багаторічні дослідження тривали й на ділянці уроч. Левада, де відкрито міську сирцевокам'яну забудову XVII—XVIII ст., зокрема водостік (Біляєва, Болтрик, Фіалко 2022b, с. 57). Тут також були розкриті сліди штурму Очакова, фрагменти зброї та останки турецьких воїнів, про що свідчать знахідки османських монет і люльки, які були на кістках воїнів — в одязі або під ним. Розташування скелетів не в анатомічному порядку, за місцем загибелі в процесі розкопок та подальшого палеоантропологічного вивчення визначила к.і.н. Т. В. Назарова. Це

свідчить про відсутність належного поховання загиблих російською окупаційною владою (Біляєва, Назаров, Якубов 1993, с. 12).

Будівельні залишки, які збереглися на декілька рядків кладки з вапняку, пісковика та ракушняка на нижньому рівні та доповнені найчастіше кладкою з сирцевої цегли. Вони були законсервовані й засипані річковим піском для відкриття музейної експозиції просто неба в майбутньому. Декілька розкопів було закладено також у центральній частині міста, на східному напрямку від колишніх стін фортеці Озі. Тут були знайдені залишки однієї з юртоподібних споруд, що відповідає їх локалізації за планом 1770 р. (рис. 1), на якому саме у цьому районі позначено численні будівлі аналогічної конструкції. Крім того, із західного боку Очаківського мису, в Портівній частині, на високому березі Чорного моря під керівництвом та за консультативною підтримкою членкореспондента НАН України С. Д. Крижицького були проведені охоронні розкопки залишків античного поселення, яким загрожувала руйнація через зсув до моря. Серед найцікавіших знахідок тут варто відзначити кераміку VI ст.

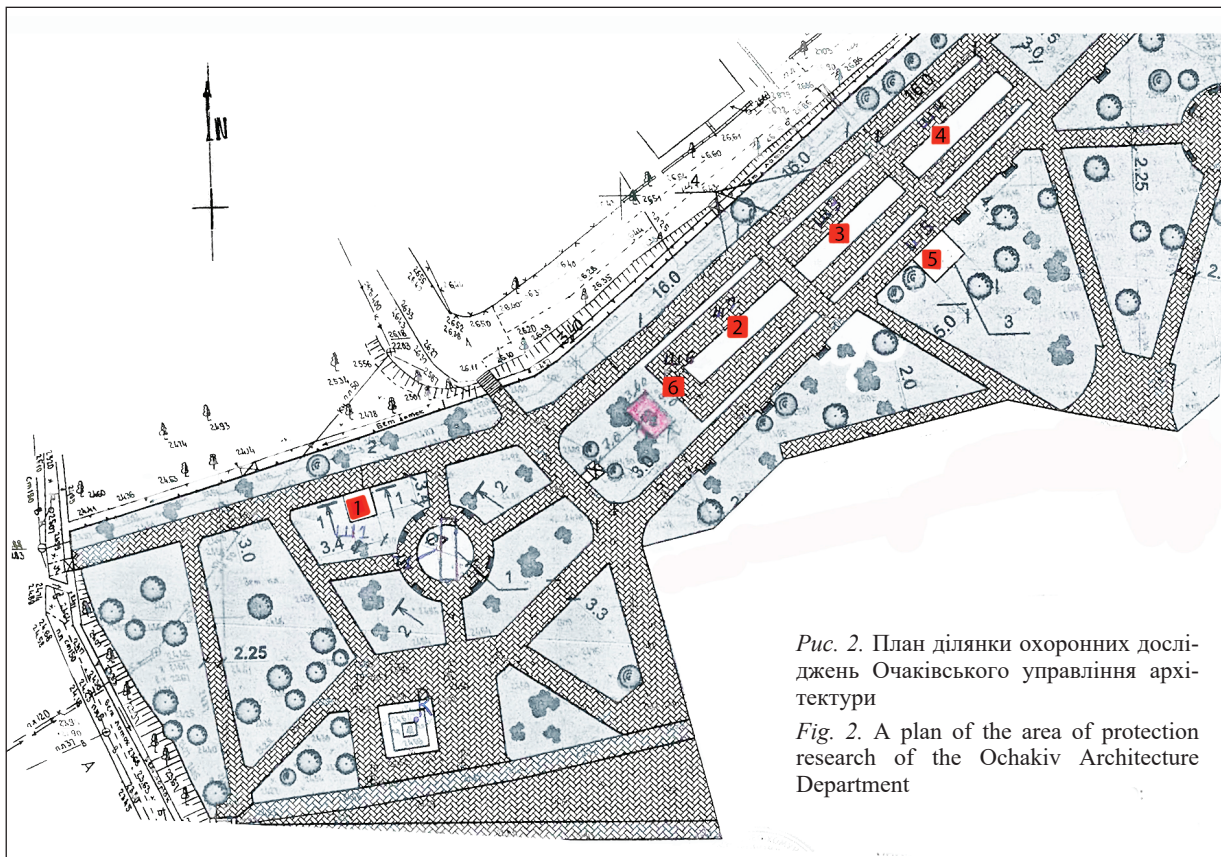

Рис. 2. План ділянки охоронних досліджень Очаківського управління архітектури

Fig. 2. A plan of the area of protection research of the Ochakiv Architecture Department

до н.е. та протому, яка зберігається в експозиції Археологічного музею НАН України. Слід відзначити, що залишки античного часу (кераміка та монети) зафіксовані майже на всіх розкопках, зокрема в ямах (що відображено у звітах Очаківської експедиції Інституту археології НАН України 1990–1998 рр.).

Спелеоархеологічні роботи на теренах міста та його околицях, уздовж Чорноморського узбережжя здійснив Т. А. Бобровський, який запропонував хронологічну періодизацію підземних споруд, описав їх типологічні особливості та створив карту їх місцезнаходжень (ред. Томілович 2020, с. 205-207). Відзначимо, що й влада міста і депутатський корпус на початку 1990-х років всіляко підтримували дослідження Очакова. Задля його збереження та подальшої музеєфікації було прийнято рішення про створення історико-культурного заповідника місцевого значення, визначені його територіальні межі.

Результати досліджень були неодноразово представлені на виставках в Києві, Миколаєві, Очакові, вони є частиною експозиції Археологічного музею Інституту археології НАН України, Миколаївського історико-краєзнавчого музею та його філії в Очакові, де зберігається основна частина колекції артефактів.

В археологічних дослідженнях різних років брали участь співробітники Інституту, зокрема д.і.н. А. Т. Сміленко, д.і.н. О. В. Сухобоков, к.і.н. В. М. Корпусова, к.і.н. Ю. В. Болтрик, д.і.н. О. Є. Фіалко, к.і.н. К. М. Капустін, к.і.н. М. М. Ієвлев, К. С. Гуленко, В. В. Назаров, І. В. Карашевич та ін. Вивчення антропологічного матеріалу проводила к.і.н. Т. В. Назарова, їх залишків — д.б.н. Г. О. Пашкевич, палеоостеологічних матеріалів — к.б.н. О. П. Журавльов. Зауважимо, що Очаків став місцем археологічної практики студентів багатьох українських вишів, зокрема: Київського Національного університету ім. Т. Г. Шевченка під керівництвом д.і.н. М. І. Гладких, Переяславського державного педагогічного університету на чолі з к.і.н. О. В. Колибенком, Чернігівського національного педагогічного університету на чолі з к.і.н. О. Є. Черненко. Як волонтери брали участь студенти Київського національного педагогічного університету ім. В. Драгоманова, викладачі та студенти Національного університету харчових технологій та інших вишів України.

Останній сезон відбувся восени 2021 р., коли на прохання міської ради Очакова, за сприяння мера міста С. М. Бичкова та на звернення до Інституту археології НАН України

були проведені охоронні роботи на визначеній ділянці історичного міста. Приводом стали заплановані роботи з благоустрою, зокрема побудова фонтанів поблизу собору Св. Миколая, який є єдиною найдавнішою спорудою міста — мечеттю османського часу. Ділянка охоронних досліджень була розташована поблизу ур. Левада, де наприкінці 90-х рр. XX ст. О. С. Біляєв законсервував залишки середньовічного міста XV—XVIII ст., відкриті під час наших попередніх розкопок.

Охоронні розкопки 2021 р. стали важливим доповненням до попередніх досліджень із встановлення специфіки розташування культурних нашарувань різних часів історії міста від литовського Дашова до міської забудови османського періоду XVI—XVIII ст. Разом із кварталом в уроч. Левада вони могли скласти єдиний туристичний комплекс. Були заплановані й подальші дослідження підземної ділянки міста. Тому і в плані здійснення охоронних робіт на теренах історичного міста, і в перспективі музеєфікації розкопки 2021 р. були цілком логічним та необхідним кроком вивчення Очакова. Передбачалися також подальші археологічні дослідження історичної частини міста.

Заплановане на 2022 р. продовження охоронних досліджень та обстеження підземного міста зокрема стали неможливими з початком широкомасштабної агресії Росії, постійними обстрілами Очакова з Кінбурнського п-ова, на території якого є чимало археологічних пам'яток різного часу. У 2009–2013 рр. ми проводили там розкопки фортеці османського часу. Доля пам'ятки та інших місцезнаходжень культурної спадщини Кінбурнського п-ова наразі невідома.

Хід робіт 2021 р. і методика досліджень

Охоронні роботи проводились на ділянці площею 214 м² згідно з планом, наданим Очаківським управлінням архітектури (рис. 2), коштом міської ради. На плані були нанесені місця розташування майбутніх фонтанів, на яких було потрібно провести археологічні дослідження. Методика проведення робіт полягала у закладенні та дослідженні невеликих шурфів у місцях спорудження фонтанів, щоб запобігти руйнації культурного шару або залишків забудови. Тому були здійснені польові роботи для виявлення культурного шару і, відповідно, його вибірки або залишків історичних споруд із подаль-

шою консервацією будівельних конструкцій. У разі відкриття останніх передбачалось внесення корективів до плану і розбудови певного фонтана на іншому місці з попереднім обстеженням ділянки його спорудження. Саме такий випадок стався в процесі досліджень у зв'язку із відкриттям залишків водостоку, конструктивні особливості якого були аналогічні водостоку XVIII ст., відкритому і законсервованому під час попередніх розкопок в уроч. Левада. Разом із ділянкою музею просто неба вони могли б скласти цікаву туристичну промоцію.

Загальна ділянка під будівництво фонтанів локалізована на території від початків вул. Миру до собору Св. Миколая, місце репера позначено на плані ділянки. За загальними спостереженнями, ґрунт ділянки гумусний від сіро-коричневого кольору, з включенням про шарків попелу та вугілля у деяких шурфах, до світло-жовтого материка. Найбільше насичення культурного шару відзначається в заповненні господарських ям та котлованів, що залишилися від колишньої забудови. Проте кладку стін або чітко виражених руїн будівельних конструкцій не виявлено.

Отже, на ділянці передбачалось дослідження п'яти місцерозташувань майбутніх фонтанів, проте, у зв'язку із відкриттям залишків водостоку у шурфі № 5, із архітекторами та проєктантами було узгоджено інше місце розташування фонтана. Під час запланованих робіт були закладені та досліджені до материка траншея і шість шурфів, які дали інформацію щодо особливостей культурних нашарувань центральної частини історичного міста поблизу фундаментальної будівлі османського періоду — мечеті.

Особливості культурного шару на ділянці досліджень.

У процесі досліджень ділянки були простежені характерні особливості культурних нашарувань у різних шурфах, що дозволяє встановити певні тенденції у засвоєнні центральної частини історичного міста та отримати додаткову інформацію щодо заселення та культурного розвитку Очакова загалом.

Траншея I розмірами 7,5 м по осі північ-південь та 2,0 м по осі схід-захід. Материк був зафіксований на глибині 1,4 м. Ґрунт мішаний, можливо, через прокладку сучасних мереж благоустрою міста, будівельні залишки відсутні. З речових знахідок певний інтерес становили: фрагменти миски та глека із зеленою поливою, уламок каліану із червоної глини, вкритий зеленою поли-

Рис. 3. Траншея 1. Фрагменти керамічних виробів: 1 — кальяну; 2 — свічника; 3 — кахлі
Fig. 3. Trench 1. Fragments of ceramic products: 1 — a hookah; 2 — a candlestick; 3 — a tiles

Рис. 4. Фігурка у вигляді птаха, бронза
Fig. 4. A bronze figurine in the shape of a bird

вою, фрагмент свічника із зеленою поливою та уламок кахлі (рис. 3). Слід окремо згадати знахідку бронзового литого виробу у вигляді птаха з розкритими крилами та розпущеним хвостом (рис. 4). Зображення об'ємне, крила і хвіст прикрашені горизонтальними заглибленими лініями, що імітували оперення. Невеличка голова птаха не деталізована. Знизу на тулубі невелике округле заглиблення, призначене, очевидно, для кріплення до якоїсь основи. Розміри фігурки: довжина — 3,4 см, ширина — 5,0 см. Зовні поверхня вкрита позолотою. На жаль, аналогії поки не знайдено. Крім того, тут відзначено фрагмент залізної шпори та уламки чавунних казанів.

Шурф № 1 розмірами 2,0 × 2,0 м. Насиченість культурними залишками слабка, ґрунт світло-жовтого кольору, перекладений. Пруж-

ність ґрунту на рівні 1,0 м дає можливість висловити припущення про існування підземної порожнини під материковим шаром, можливо підземного проходу, що є характерним явищем для Очакова.

Шурф № 2, розмірами 2,0 × 2,0 м, залишків насиченого культурного шару до глибини 0,5 м не простежувалося. Проте під час вибірки ґрунту на глибині 0,5 м на південній межі закладеного шурфу зафіксована пляма сірого кольору з попелястим ґрунтом. Вибірка заповнення засвідчила наявність заглиблення до рівня 1,7 м. Материк зафіксований на глибині 2,2 м від рівня денної поверхні. Культурний шар насичений різними знахідками, серед них уламки керамічного та скляного посуду, будівельний реманент із заліза (переважно цвяхи), уламки зброї тощо.

Для більшої інформативності заповнення вибрано послідовно з відповідною фіксацією, що дало можливість встановити локалізацію більш ранніх матеріалів із глибини 0,8–1,0 м. З неглазованих посудин цього горизонту знайдено горловину глека з багаторядним рифленням та місцем кріплення ручки, який типологічно належить до глеків кінця XV—XVI ст. (Тесленко 2011, с. 62–63, рис. 3: 1; Алядінова 2012, с. 254, рис. 5: 9). Глазурована кераміка репрезентована фрагментами вінець миски сграфіто з двоколірним забарвленням (рис. 5: 1), яка датується кінцем XV — початком XVI ст. і має аналогії в пам'ятках Північного Причорномор'я: Білгороді-Дністровському, Тягині (Беляева, Фіалко 2008, рис. 6, 8; Алядінова та ін. 2021, іл. 84), Криму (Алядінова, Теслен-

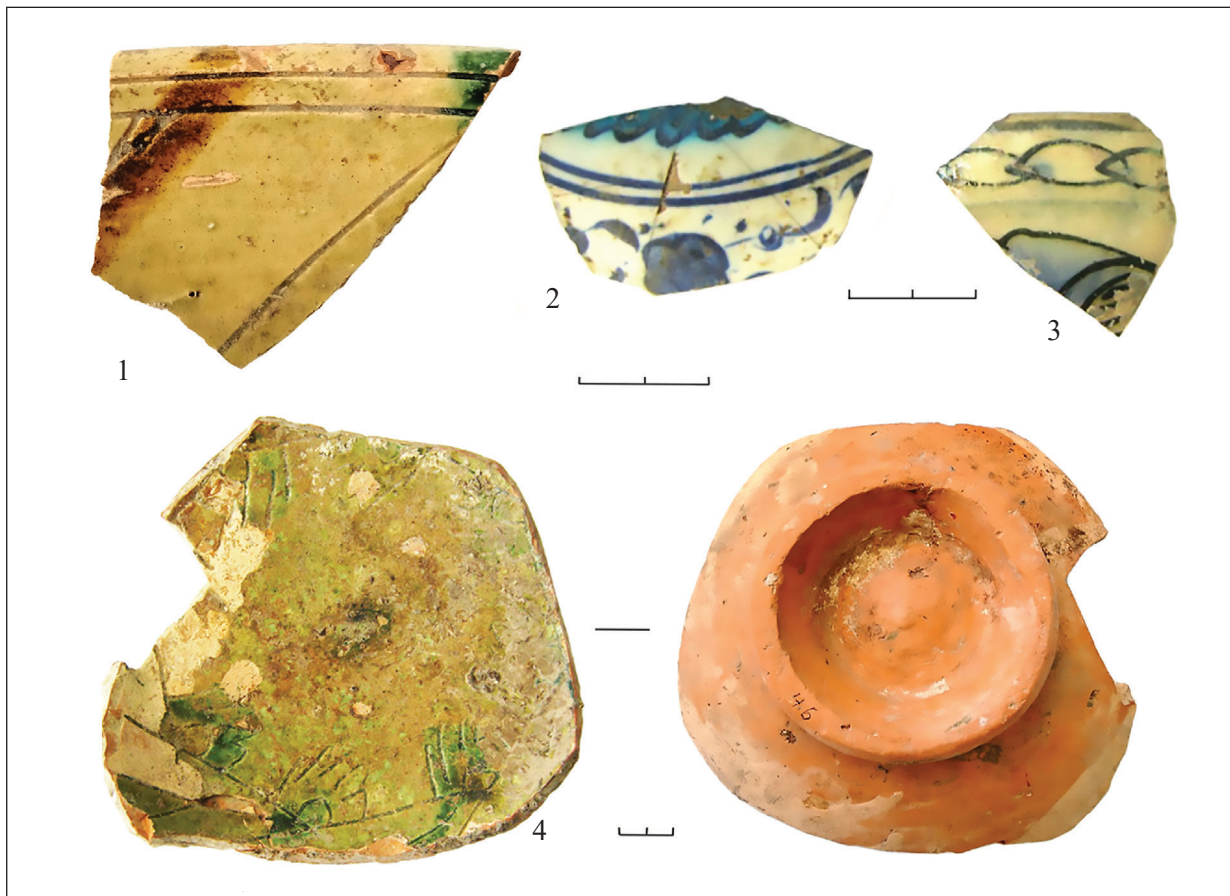

Рис. 5. Шурф № 2. Керамічний посуд кінця XIV—XVI ст.: 1, 4 — фрагменти кераміки сграфіто; 2 — фрагмент посуду, Ізнік; 3 — фрагмент чашки, Кютахья

Fig. 5. Trench no. 2. Ceramic pottery from the late 14th to 16th centuries: 1, 4 — fragments of sgraffito ceramics; 2 — a fragment of a vessel, İznik; 3 — a fragment of a cup, Kütahya

ко 2015, с. 175; Тесленко 2021), Егейського регіону (Vroom 2005, с. 144-145). Зауважимо, що саме на тому рівні знайдені уламки миски з напівфаянсу (рис. 5: 2) турецького центру художньої кераміки Ізнік блакитно-бірюзово-білого періоду 1500—1520 рр. (Akar 1988, с. VIII), близькі аналогії яких є в колекції Аккерманської фортеці Білгорода-Дністровського.

На глибині 1,2–1,4 м знайдено донну частину червоноглиняної миски сграфіто на кільцевому піддоні розмірами 17,0 × 16,0 см зі слідами ангобу на зовнішньому боці та поливою зеленого кольору різних відтінків, нерівномірно пофарбованою поверхнею з вкрапленнями нерозчинної фарби на внутрішньому боці, із геометричним та рослинним декором у вигляді половинок квітки, розташованих вздовж прокресленої лінії, яка йшла по колу центральної частини миски (рис. 5: 4). Наявність посудин зі схожим нерівномірним покриттям моноколірною глазур'ю трапляється в кераміці групи Південно-Східний Крим XV ст. (Тесленко 2021, с. 83), проте повної

аналогії очаківському зразку за орнаментальною композицією та декоративними елементами поки що не знайдено ні серед матеріалів Криму, ні в інших центрах Північного Причорномор'я.

На глибині 1,6–1,8 м був знайдений фрагмент чашки виробництва турецького центру художньої кераміки Кютахья (рис. 5: 3), який не випадає із загального датування шару ділянки, оскільки аналогічні вироби, за висновком відомого дослідника кераміки Кютахья Дж. Карсвела, датуються першою чвертю XVI ст., що практично збігається з існуванням періоду блакитно-бірюзово-білого періоду, фрагмент посуду якого згаданий вище (Carswell 1991, р. 50-51, рис. 1). Крім того, біло-блакитний колір зразка навіть у більш пізньому датуванні відповідає ранньому періоду розвитку Кютахійської кераміки, не пізніше XVII ст.

Наступний **шурф № 3**, закладений за 17 м на схід від попереднього згідно з плану будівництва, характеризується слабо насиченим культурним шаром, жовтий глинистий материк фіксується на глибині 1,1 м.

Рис. 6. Шурф № 4. Фрагмент османської «мармурової» кераміки
Fig. 6. Trench no. 4. A fragment of Ottoman “marble” pottery

Рис. 7. Шурф № 4. Афтоба (водолій), кераміка
Fig. 7. Trench no. 4. Aftabeh (Aquarius), ceramics

Шурф № 4 закладений по осі північ-південь на відстані 16 м від шурфу № 3. Він характеризується надзвичайною насиченістю культурного шару артефактами, які мають широке датування XV—XVIII ст. На відміну від заповнення культурного шару шурфу № 2, тут є мішаний культурний шар, який охоплює і більш широкий хронологічний період, і різноманітнішу етнокультурну належність. Його характер-

ною особливістю є чимала кількість знахідок решток керамічного посуду, що належить як до османського, так і до українського культурного кола. Крім того, тут були представлені імпорти китайського і, можливо, перського (?) походження. Проте шурф № 4 також має певні особливості щодо характеру культурного шару. За співвідношенням знахідок в культурному шарі тут спостерігається, що зі 130 знахідок близько 90 % їх фіксується з глибини 0,8 м.

На глибині 0,2–0,8 м представлені матеріали XVI—XVII ст. Це переважно уламки мисок із жовтувато-зеленуватою поливою, посудин із зеленою поливою, фрагмент дна миски із так званим мармуроподібним декором зеленого кольору на внутрішньому боці (рис. 6) XVII ст. Такий посуд має численні аналогії в кераміці Туреччини, Егейського узбережжя і веде своє походження з Італії, де з'являється у XVI ст. і поширюється в Туреччині як імітація італійського стилю в XVII—XIX ст. (Barişta 1999, p. 323; Vroom 2005, p. 164-165). У невеликій кількості виявлено тут залізні вироби (цвяхи, фрагмент штиря).

Певний інтерес становить знахідка розвалу афтоби (водолія) на глибині 0,6–0,8 м (рис. 7). Посудина червоноглиняна, вкрита ангобом сірого кольору. Типологічно вона близька османським водоліям XVI—XVII ст. Наприклад, серед османської кераміки Белграду (Сербія), за типологією В. Бикич, очаківський водолій (корчага) близький деяким підтипам типу III (Bikic 2003, p. 46-49).

Особливості формування культурного шару спостерігалися з глибини 0,8 м, на якій у південній стінці шурфу простежуються контури

Рис. 8. Шурф № 4, 0,8–1,6 м. Українська кераміка, миски
 Fig. 8. Trench no. 4, 0.8–1.6 m. Ukrainian pottery, bowls

господарської ями до глибини 1,6 м, де починається материк. Розміри дослідженої частини ями $0,8 \times 0,8$ м. Заповнення ями фіксується у шурфі № 4 гумусованим ґрунтом із надзвичайно великою кількістю артефактів XVII—

XVIII ст., серед яких до 54 % складають фрагменти посуду. Уже із самого початку в її заповненні виявлено зразки української кераміки із зовсім незначними пошкодженнями, які дозволили після реставрації отримати майже

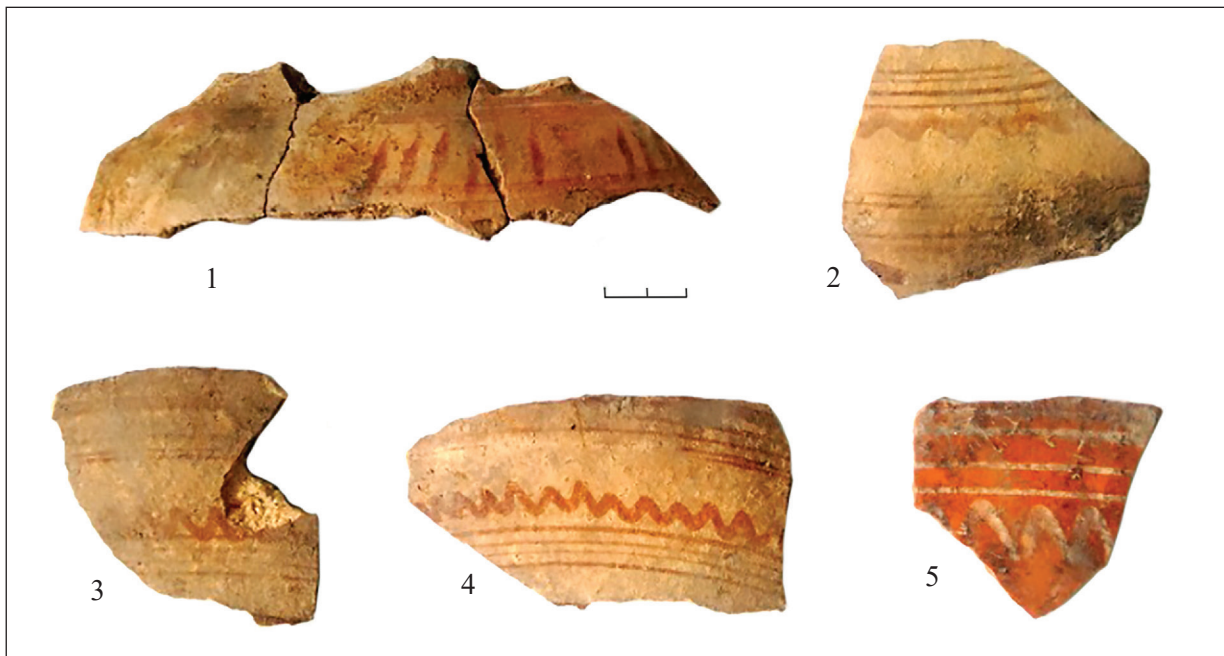

Рис. 9. Шурф № 4, яма, 1,0–1,2 м. Фрагменти української кераміки з розписом
Fig. 9. Trench no. 4, pit, 1.0–1.2 m. Fragments of Ukrainian ceramics with painting

цілі форми. Дві плоскодонні миски декоровані фляндрівкою. Одна діаметром 27,0 см (рис. 8: 1), друга трохи більша за розміром, діаметром 28,0 см (рис. 8: 2). Ще одна миска на низькому кільцевому піддоні з мармуроподібною поверхнею зеленого кольору та чорними цятками (рис. 8: 3). Наступною численною групою української кераміки є посуд без поливи, але з розписом червоною або коричневою фарбою. За формальними ознаками це уламки горщиків; переважають такі елементи декору, як хвиля, багаторядний лінійний орнамент та їх сполучення (рис. 9). Фрагменти української кераміки виявлено на всіх рівнях заповнення ями і вони складають до 60 % посуду (Біляєва, Фіалко 2023, с. 236–246).

Другою за кількістю (до 25 % знахідок) категорією знахідок українського походження є уламки скляного посуду XVII—XVIII ст. Серед них вирізняються такі форми: штофи, пляшки, бокали (рис. 10). Ці зразки керамічного посуду і скляних виробів мають численні аналогії в масиві української матеріальної культури на території Правобережжя та Лівобережжя, у Південній Україні, зокрема в Аккермані (Біляєва, Фіалко 2018, с. 133–148). Вони є серед старожитностей містечка Самар та Богородицької фортеці (Ковальова, Шалобудов, Харитонова 2013), Полтавської фортеці (Пуголов, Калашник 2009), Києва (Чміль 2001а, с. 32–51),

у матеріалах козацьких фортець і містечок. Ці артефакти доповнюють етнокультурну багатоманітність Очакова.

Викликає інтерес фрагмент невеличкої тарілки з напівфаянсу з густою бірюзовою поливою з обох боків. Округле дно ззовні має округле заглиблення. Усередині в медальйоні чорне контурне зображення павича чи індики (рис. 11: 1) в оточенні елементів флористичного (листя та пелюстки) й геометричного (прямокутники) декору. Розміри збереженої частини 9,0 × 4,4 см, товщина — 0,5–0,6 см, D¹ денця — 3,7 см. Близьких аналогій, незважаючи на поширення зображення птахів в османській кераміці та суміжних територій, поки ще не знайдено.

Найбільш ранньою знахідкою виробів Ізнікського центру художньої кераміки Туреччини є фрагмент дна посудини на кільцевому піддоні з білим рослинним декором на блакитному тлі внутрішньої поверхні дна та подвійною блакитною стрічкою на білому фоні ззовні (рис. 11: 2). Він належить до групи виробів кінця XV — початку XVI ст. біло-блакитного періоду (1475–1510 рр.) за класифікацією А. Акар (Акар 1988, р. VIII). Розміри фрагмента: 7,0 × 4,0 см, товщина — 0,5 см; піддон:

¹ Тут і далі літерами D, H, L позначаються діаметр, висота і довжина.

Рис. 10. Шурф № 4, яма, 0,8–1,6 м. Фрагменти скляних посудин різних форм
Fig. 10. Trench no. 4, a pit, 0.8–1.6 m. Fragments of glass vessels of various shapes

Н — 1,8 см, D $\approx$ 8,0 см, ширина — 0,4 см. Аналогії таким елементам декору є серед матеріалів біло-блакитного періоду, зокрема в Аккермані (Біляєва, Болтрик, Фіалко 2022b, с. 86).

Типовими для кераміки XVI—XVIII ст. з поливою є уламки мисок і тарілок групи т. зв. «розписного» посуду (*slip painted ware*), вкритих коричневою поливою та смужками поливи світло-зеленого кольору, жовтою поливою та смужками коричневої поливи (рис. 11: 5, 6), які відомі й на інших османських пам'ятках в Україні, наприклад в Аккерманській фортеці, широко відомі у Криму, а також були поширені в Причорноморському, Егейському та Середземноморському регіонах. У Белграді вони цей посуд трапляється серед османської кераміки XVI—XVII ст. (Bikić 2003, p. 132).

Наступною невеличкою (5 од.) групою кераміки є напівфаянси та хроноіндикатори турецького центру художньої кераміки Кютах'я. Це фрагмент верхньої частини чаші з поліхромним розписом усередині та подвійними

стрічками блакитного кольору на зовнішньому боці XVIII ст. (рис. 11: 3), деякі дрібні уламки чаш цього ж часу та особливо фрагментована (відсутня 1/3 форми) напівсферична чашка для кави на низькому кільцевому піддоні, яка має такі розміри: Н — 4,7 см, D вінця $\approx$ 7,0 см, D піддона — 3,1 см, ширина піддона — 0,4 см, Н піддона — 0,6 см. Під вінцями чашки ззовні йде декоративна стрічка із двох смужок синього кольору, між якими вписаний зигзагоподібний орнамент чорною фарбою. Нижче зображений лаконічний малюнок у вигляді подвійного овала з рослинними елементами (можливо, плід граната), виконаний чорною фарбою. Не включено, що цей малюнок був парним. Оди-нарна синя стрічка прикрашає перехід до кільцевого піддона. З внутрішнього боку центральну частину дна чашки прикрашає такий самий, але зменшений малюнок граната (?). Під вінцями нанесено синю стрічку (рис. 12: 1). За формальними ознаками, традиційними зонами і характером художнього оздоблення та виглядом

Рис. 11. Шурф № 4, яма, 0,8–1,6 м. Посуд різних форм і дизайну: 1 — фрагмент тарілки (?) із зображенням індика (?); 2 — дно посудини, Ізнік; 3 — фрагмент вінець чашки, Кютахья; 4 — фрагмент вінець тарілки, Чанаккале; 5, 6 — фрагменти посуду типу “Slipware”

Fig. 11. Trench no. 4, a pit, 0.8–1.6 m. Dishes of various shapes and designs: 1 — a fragment of a plate (?) with the image of a turkey (?); 2 — a bottom of the vessel, İznik; 3 — a fragment of the calyx rims, Kütahya; 4 — a fragment of a plate rim, Çanakkale; 5, 6 — fragments of “Slipware”

її формувальної маси, чашку можна розглядати у колі Кютахійських старожитностей XVIII ст. Певна аналогія декоративному фризу по колу вінця із широкою смугою зигзагоподібних еле-

ментів між двома стрічками синього кольору є серед фрагментів чашок XVII—XVIII ст. у матеріалах Богородицької фортеці. Подібними є і кольорове вирішення, й архітектоніка розташу-

Рис. 12. Шурф № 4, яма. Філіжанки фрагментовані: 1 — керамічний центр Кютахья; 2 — перське (?) походження
 Fig. 12. Trench no. 4, a pit. The cups are fragmented: 1 — Kütahya ceramic centre; 2 — Persian (?) origin

вання декору. У центрі донець обох чашок є зображення, виконане чорним кольором: в Очаківського екземпляра це геометрична фігура або стилізована квітка, у Богородицького — квітка із гілочкою (Ковальова, Шалобудов, Харитонов 2013, с. 99, табл. 8, 16).

Поки що відкритим залишається питання щодо культурної належності філіжанки з фаянсу, знайденої поряд із вищезгаданою посудиною. Чашка напівсферична на кільцевому піддоні (рис. 12: 2). Край вінець чорний, нижче всередині — синій широкий пояс із трикутників. У центрі на дні синя квітка з листям, яку облямовує коло з трикутниками вершинами догори. Ззовні в середній частині тулуба розташовано рельєфне горизонтальне ребро, яке ніби обмежує яскравий декоративний фриз — на яскраво-зеленому фоні намальовані великі квіти двох видів, які чергуються по колу, зни-

зу обмежені вишневою плетінкою та синьою стрічкою. Її розміри: Н — 4,4 см, D вінця $\approx$ 6,0 см, D дна $\approx$ 3,3 см, Н піддона — 0,3 см, ширина піддона — 0,2 см. Аналогії декоративному оформленню серед посуду керамічного центру Кютахья поки що знайти не вдалося, можливо, вона має перське (?) походження.

Одна посудина турецького походження належить до виробництва керамічного центру Чанаккале. Це закраїна миски-тарілки із заокругленим краєм. З обох боків вкрита білою глазур'ю. Всередині на закраїні синій орнамент із двох стрічок, між якими перехрещені вертикальні смужки (рис. 11: 4). Розміри: $5,4 \times 16,8$ см, товщина — 0,6–0,7 см, товщина вінця — 0,6 см, D вінця $\approx$ 28,0 см. Повні аналогії відомі серед посуду XVII ст. в колекціях музею Садберг Ханім у Стамбулі та інших зібрань Туреччини (Öney 1991, p. 116).

Рис. 13. Шурф № 4, яма. Люльки глиняні

Fig. 13. Trench no. 4, a pit. Clay pipes

У цьому ж шурфі представлена й інша категорія керамічних виробів Туреччини. Це шість червоноглиняних фрагментованих люльок. Одна з них, знайдена у верхній частині (на глибині 0,4 м), належить до відомого типу люльок «тахта-чубук» XVIII—XIX ст. Втулка люльки з рифленим краєм, восьмигранна, чашечка з виділеними гранями й слабо позначеним кілем (рис. 13: 4). Верхня частини чашки збита. Поверхня трохи заглажена. На втулці два різних клейма. Розміри її: $L \approx 6,2$ см, D втулки — 2,5–2,0 см, D отвору — 1,4 см.

Інші люльки (рис. 13: 1–3) знайдені у нижньому шарі ями на глибині 1,0–1,6 м. Типологічно вони тяжіють до порубіжжя XVII—XVIII ст. Найкраще вцілілою серед них є маленька червоноглиняна люлька, верх чашки якої збитий. Її розміри: L — 4,8 см, D втулки — 1,6 см, D чашки — 2,7 см. Чашка прикрашена канелюрами (рис. 13: 3). За класифікацією Дж. Гейса, вона належить до типу IX (Haues 1980, p. 5). Аналогії широко відомі за колекціями люльок в Україні (Аккерман, Очаків), Туреччині, Литві та інших країнах (Biliaieva 2010, p. 99; Steponaitis, Tvirblys 2022, p. 146–147).

Східний імпорт представлений половинкою чашки китайського фарфору XVII—XVIII ст. Вона напівсферичної форми, на кільцевому піддоні (рис. 14), поверхня брунатного кольору. Розміри її: H — 4,0 см, D вінця $\approx 7,0$ см, H піддона — 0,8 см, D піддона — 3,5 см, ширина піддо-

на — 0,3 см. Аналогічні чашки були знайдені під час розкопок кав'ярні у Кам'янці-Подільському (Нечитайло 2022, с. 194, рис. 124: 2).

Серед матеріалів цього шурфу варто згадати уламки посуду різних форм полив'яного та без поливи і фрагмент свічника, які виявлено в заповненні на глибині 0,2 м. Залізні вироби представлені цвяхами, уламком ножа (руків'я та частина леза). Найвні тут також залишки корабельних бомб і кремінь для пістолів, які, ймовірно, пов'язані з подіями російсько-турецьких війн кінця XVIII ст.

Шурф № 5 був закладений на ділянці згідно з проєктом, проте на глибині 0,4 м зафіксовано кладку з вапняку, схожу на мурування водостоку, відкритого під час розкопок 1990-х років на ділянці Левада. Частина водостоку завдовжки 2,6 м і завширшки 0,6 м, орієнтована з північного сходу на південний захід. Конструктивно водостік поділяється на дві частини: одна закрита кам'яними обробленими плитами розмірами $0,50 \times 0,25$ м, загальною довжиною 1,46 м, висота кладки закритої частини 0,60 м; інша частина завдовжки 1,03 м була відкритою, її обкладено камінням лише за контуром водостоку (рис. 15). В культурному шарі над водостоком знахідок небагато. Серед них на глибині 0,4–0,6 м фрагмент люльки XVII ст. і уламки залізних цвяхів. У зв'язку із відкриттям водостоку були внесені корективи в план розташування фонтанів

Рис. 14. Шурф № 4, яма. Чашечка фарфорова, Китай

Fig. 14. Trench no. 4, a pit. A porcelain cup, China

і тому, за погодженням із проєктантами, було обрано інше місце розташування останнього фонтана й проведено дослідження місця нового його будівництва (шурф № 6).

Шурф № 6 розташований по осі північ-південь, розмірами 2,0 × 2,0 м, глибиною до 1,0 м (відповідно до рівня залягання материка). Під тонким шаром дерну фіксується глинистий шар світло-сірого кольору. На глибині 0,2 м починається золистий шар потужністю до 0,8 м, у якому з глибини 0,5 м із західного боку та з глибини 0,65 м зі східного боку простежуються прошарки горілої деревини, які перетинаються з викидами жовтої глини з вугіллям. У культурному шарі знайдено артефакти, які належать різним хронологічним періодам. До більш раннього часу належить фрагмент дна миски сграфіто (рис. 16: 1), знайдений на глибині 0,6–0,8 м. За аналогіями його можна датувати останньою чвертю XV ст. (Тесленко 2021, с. 223). До цього ж часу належить і невеличке гарматне ядро з вапняку (рис. 16: 2) розмірами 6,0 × 4,5 см, близькі аналогії якому відомі за розкопками в уроч. Левада Очакова, в Білгороді та на фортеці Тягинь. За часом використання вони не виходять за межі XV — середини XVI ст. (Алядінова та ін. 2021, с. 58).

Основний культурний шар у цьому шурфі відповідає османському періоду XVII—XVIII ст. Хроноіндикатором тут виступає посуд турецького центру художньої кераміки Кютахья. На глибині 0,4–0,6 м знайдені два фрагменти напівсферичної кавової чашечки на кільцевому піддоні із зовнішнім світлим блакитно-бірюзовим покриттям, із декором у вигляді заштрихованої чорними стрічками геометричної фігури (рис. 16: 3). Висота збереженої частини чашки — 2,5 см.

Крім того, знайдені ще декілька фрагментів подібних чашок також з бірюзовим покриттям з обох сторін, зокрема й вінця чашечки. Аналогії їм відомі в Аккермані, у якості імітації китайського фарфору (Біляєва, Болтрик, Фіалко 2022а, с. 90-91).

Слід згадати і фрагментовану частину червоноглиняної миски (зберігся повний її профіль). Це низька посудина на низькому кільцевому піддоні з яскравою темно-зеленою поливою з обох боків (рис. 16: 5). Висота миски — 3,0 см, D вінця — 14,0 см; товщина вінця — 0,3 см, D кільцевого піддона — 6,0 см.

До турецьких зразків кінця XVII—XVIII ст. належить серія люльок (15 екз.). Усі вони виготовлені з червоної глини і мають колір від світлого до темного червоного та коричневого (рис. 17), дві залощені та вкриті лаком, одна з яких має віялоподібне клеймо на грані втулки, фрагмент іншої має також на втулці клеймо з арабським написом. За формально-типологічним та хронологічним поділом представлені декілька груп, аналогії яким відомі на пам'ятках Причорномор'я, Туреччини, Балканського регіону та багатьох інших регіонів розповсюдження турецьких типів люльок. Величезна література останніх десятиліть і каталогізація колекцій, зокрема знайдених на пам'ятках із території сучасної України, яскравим прикладом яких є публікація П. О. Нечитайла Кам'янець-Подільського зібрання (Нечитайло 2022), значно розширили масив матеріалів та регіональну специфіку останніх. Проте загальні основи хронологічно-типологічної класифікації, розробленої Дж. Гейсом та доповненої пізніше матеріалами Стамбула, а також дрібної класифікації Р. Робінсон і досі не втратили свого значення (Hayes 1980, p. 3-10; 1992; Robinson 1985, p. 149-

Рис. 15. Шурф № 5. Кладка водостоку з вапняку
Fig. 15. Trench no. 5. A masonry of a drain made of limestone

203). Серед матеріалів, знайдених у шурфі № 6, представлена група люльок із чашкою мішкоподібною формою, із визначеним або невизначеним переходом до вінця (тип XXII за Дж. Гейсом). Люльки з кулеподібною або тюльпаноподібною чашечкою ($H \approx 5,0$ см, $D = 3,3$ см) належать до типу XXIII (за Дж. Хейсом) та його модифікацій. Одна з них має гранчасту втулку з клеймом: $L = 1,7$ см, $D = 2,3\text{--}1,6$ см, поверхня вкрита лаком (рис. 17: 5). Декілька люльок на дископодібній основі (тип XXVI за Дж. Гейсом), одна з яких багато прикрашена канелюрами на диску та складним геометричним декором на переході до вінця (рис. 17: 7).

Східний імпорт представлений фрагментом китайської чашки, поверхня якої вкрита безбарвною прозорою поливою (рис. 18: 1). Аналогії відомі з розкопок кав'ярні у Кам'янці-Подільському (Нечитайло 2022, с. 25, іл. 117).

До зразків посуду з фарфору належить фрагмент чашки з розписом з обох боків із зображенням червоних квітів та гілок з листям синього кольору, окресленими позолотою та золотом стрічкою навколо вінця (рис. 16: 4).

Український посуд XVII—XVIII ст. репрезентований уламками принаймні п'ятьох тарілок із різними варіантами декору — фляндрівкою (рис. 18: 2) та розписом. Аналогії такому

Рис. 16. Артефакти, знайдені в шурфі № 6: 1 — фрагмент дна миски сграфіто; 2 — ядро гарматне, вапняк; 3 — фрагмент чашки, Кютахья; 4 — вінця чашки фарфорової, Європа; 5 — миска з зеленою глазур'ю

Fig. 16. Artefacts found in the trench no. 6: 1 — a fragment of the bottom of a sgraffito bowl; 2 — a cannonball, limestone; 3 — a cup fragment, Kütahya; 4 — a porcelain cup rims, Europe; 5 — a bowl with green glaze

посуду є на козацьких пам'ятках Присамар'я (Ковальова, Шалобудов, Харитонova 2013, табл. 6, 7), Києва та Середнього Подніпров'я в цілому (Чміль 2001a, с. 32-51; Чміль, 2001b та ін.).

Співвідношення різних категорій матеріалів

Знайдені в ході розкопок артефакти свідчать про значне насичення культурного шару на переважній частині досліджуваних ділянок. Відзначається традиційне переважання керамічних виробів у культурних нашаруваннях, серед яких основну кількість знахідок складає посуд. Отже, найбільша частка знахідок припадає на вироби з глини — майже 90 % одиниць, металеві вироби складають 6 %, речі зі

скла — близько 4 %, решта — це одиничні вироби з кістки та каменю (пістольний кремін та гарматне ядро). Серед керамічного посуду переважає столовий з монохромною та поліхромною поливою. Відзначимо досить численну серію люльок для паління — 25 одиниць, усі вони червоного кольору. За формально-типологічними особливостями вони належать до двох груп: кінця XVII — початку XVIII ст. та XVIII ст. При цьому ранні фасони люльок та сіроглиняні зразки середини XVII ст. відсутні.

Металеві вироби репрезентовані залізними зразками, за винятком платівки з птахом. Асортимент представлений цвяхами та стрижнями, серед поодиноких знахідок пряжка, ніж, підкова, кільце, а також уламки втулки, шпори та леза холодної зброї.

Рис. 17. Шурф № 6, 0,6–0,8 м. Люльки турецькі з червоної глини

Fig. 17. Trench no. 6, 0.6–0.8 m. Red clay Turkish pipes

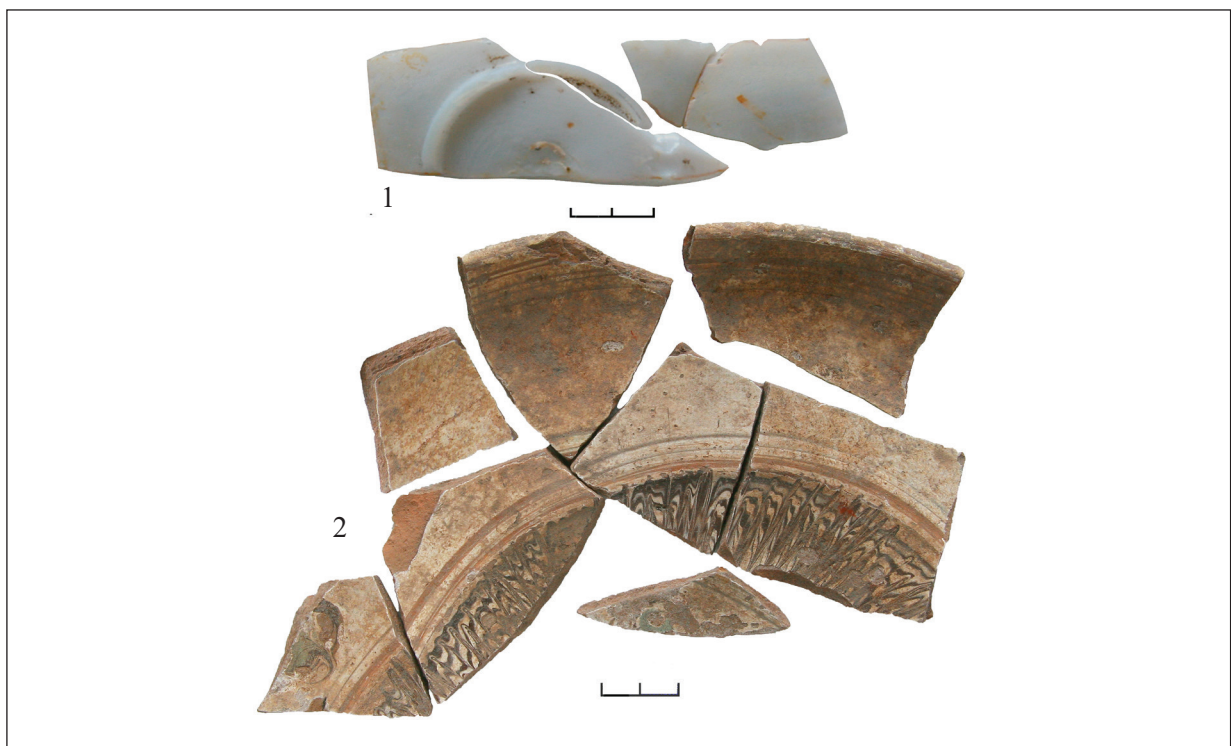

Рис. 18. Шурф № 6. Фрагменти посудин: 1 — чашка фрагментована, Китай; 2 — тарілка фрагментована, Україна

Fig. 18. Trench no. 6. Vessels fragments: 1 — a fragmented cup, China; 2 — a fragmented plate, Ukraine

Вироби зі скла презентовані безколірними та кольоровими фрагментами посудин різного призначення (штофами, пляшками, бокалами).

Висновки

Загальна характеристика матеріалів, знайдених під час розкопок на ділянці, та їх співвідношення свідчать про наявність культурних

нашарувань XV—XVIII ст. на ділянці історичного міста. Основний обсяг знахідок належить залишкам османського періоду.

Важливим компонентом цього періоду є наявність українського посуду XVII—XVIII ст., відомим у колекції Очакова і за матеріалами попередніх років. Він є характерною рисою матеріальної культури Південної України, присутній на всіх пам'ятках османського часу як дру-

га складова матеріальної культури Північного Причорномор'я. Разом із матеріалами численних козацьких січей та паланок він характеризує специфіку етнокультурного процесу в регіоні часів пізнього середньовіччя — раннього модерну, де сформувався південний осередок української нації. Цьому сприяла і можливість задоволення релігійних потреб українського населення та багатонаціонального осередку Півдня завдяки функціонуванню Браїлівської митрополії Константинопольського патріархату, до якої входив Очаків (Середа 2015, с. 203). Унаслідок втручання Російської імперії в ет-

нокультурний процес та подальшої русифікації Очакова сталися негативні зміни в розвитку міста та Південного регіону загалом. Завдяки археологічним дослідженням вдалося відновити справжні сторінки його матеріальної культури, специфіку етнокультурного стану. На жаль, Очаків знов знищується російськими військами, як і наприкінці XVIII ст. Залишається лише вірити у його відродження після перемоги та продовження археологічних досліджень історичного міста України.

Надійшла 16.05.2024

Алядинова, Д. Ю. 2012. Неглазування кераміка позднесредневекового Судак: по материалам раскопок 2008–2010 гг. *Археологический Альманах*, 28, с. 247–257.

Алядинова, Д. Ю., Тесленко, И. Б. 2015. Некоторые древности османского периода из селения Алушта. В: Рудницкая, В. Г., Тесленко, И. Б. (ред.). *Terra Alustiana MMXI*. Симферополь: Антиква, с. 157–199.

Алядинова, Д. Ю., Афанасьєва, О. В., Біляєва, С. О., Бімбірайте, Н.-Д. А., Грабовська, О. В., Грицаєнко, В. А., Гуленко, К. С., Ієвлев, М. М., Мальченко, О. Є., Маніґда, О. В., Сергєєва, М. С., Фіалко, О. Є., Чубенко, О. В. 2021. *Фортеця Тягинь. Дослідження 2019–2021 років*. Київ; Херсон: ІА НАН України, ХМГО «Культурний центр Україна-Литва».

Беляєва, С., Фіалко, Е. 2008. Аккерманская керамика сграффито (по материалам раскопок 2004 года). *Российская археология*, 2, с. 62–70.

Біляєва, С. О. 1994. Комплексні дослідження Очакова у 1993 р. В: Телегін, Д. Я. (відп. ред.). *Дослідження археологічних пам'яток доби українського козацтва*, 3. Київ: УТОПІК; Центр пам'яткознавства НАН України, с. 57–65.

Біляєва, С., Ерсой, Б. 1998. Підсумки археологічних досліджень історичного центру Очакова у 1997 р. В: Телегін, Д. Я. (відп. ред.). *Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні*, 7. Київ: УТОПІК; Центр пам'яткознавства НАН України, с. 176–178.

Біляєва, С. О., Болтрик, Ю. В., Фіалко, О. Є. 2022a. *Аkkerманська фортеця. Археологічні дослідження 1999–2010 рр.* Київ: Інститут археології НАН України.

Біляєва, С. О., Болтрик, Ю. В., Фіалко, О. Є. 2022b. Результати археологічних досліджень центральної частини стародавнього Очакова. В: Моця, О. П. (ред.). *Між Дніпром і Босфором: міжцивілізаційні контакти в зоні Чорного моря в середньовічні часи. Нариси*. Київ: ІА НАН України, с. 54–63.

Біляєва, С. О., Назаров, В. В., Якубов, В. М. 1993. Дослідження історичного центру м. Очакова. В: Толочко, П. П. (ред.). *Археологічні дослідження на Україні 1992 р.* Київ: Інститут археології НАН України, с. 11–12.

Біляєва, С. О., Фіалко, О. Є. 2018. Планіграфія та типологічна характеристика скляних виробів з Аккерману. *Археологія і давня історія України*, 4 (29), с. 133–148. <https://doi.org/10.37445/adiu.2018.04.07>

Біляєва, С. О., Фіалко, О. Є. 2023. Українська кераміка Очакова (за матеріалами досліджень 2021 року). В: Титова, О. М. (відп. ред.). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 32. Ніжин: НКМ ім. І. Спаського, с. 236–246.

Ковальова, І. Ф., Шалобудов, В. М., Харитонов, О. В. 2013. *Каталог старожитностей доби пізнього серед-*

ньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці, 2. Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського Національного Університету.

Красножон, А. В. 2018. *Фортеці та міста Північно-Західного Причорномор'я (XV–XVIII ст.)*. Одеса: Видавництво Чорномор'я.

Нечитайло, П. 2022. *Османська кав'ярня в Кам'янці-Подільському*. Київ; Кам'янець-Подільський: ОАСУ.

Пуголов, Ю. О., Калашник, Є. С. 2009. *Дослідження Полтавської фортеці. Старе місто*. Київ; Полтава: Видавничий центр «Археологія».

Русина, О. В. 1998. *Україна під татарами і Литвою*. Київ: Видавничий Дім «Альтернативи».

Середа, О. 2015. *Османсько-українське степове порубіжжя в османсько-турецьких джерелах XVIII ст.* Одеса: Астропринт.

Тесленко, И. Б. 2021. *Кераміка Крима XV века*. Київ: Інститут археології НАН України.

Тесленко, І. Б. 2011. Хронологія однієї групи кухонного посуду з пам'яток Криму XV ст. *Археологія*, 4, с. 60–68.

Томілович, Л. В. (ред.). 2020. *Болград, Очаків, Рахів. Кам'янець-Подільський: «Рута»*, с. 205–208.

Чміль, Л. В. 2001a. Керамічні миски і тарілки XVII–XVIII століть із Києва. *Українська керамологія*, 1, с. 32–51.

Чміль, Л. В. 2001b. Київська кераміка XVI–XVIII ст. *Київський альбом: Исторический альманах*, 1, с. 94–98.

Akar, A. 1988. *Treasury of Turkish Designs: 670 Motives from Iznik Pottery*. New York: Dover Publications.

Barışta, Ö. 1999. İstanbul Eyüp Sultan Seramikleri. Dördüncü. In: Azize Aktaş-Yasa (ed.). *Uluslararası Dördüncü Türk Kültürü Kongresi Bildirileri*. 4–7 Kasım 1997. Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, p. 85–93, 323.

Bikic, V. 2003. *Gradska keramika Beograda (16–17 vek)*. Beograd: Arheološki Institut.

Biliaieva, S. 2010. The Collection of Ottoman Pipes from Archaeological Investigations in the North Black Sea Area of the Ukraine. *Journal of the Academie internationale de la pipe*, 3, p. 97–111.

Biliaieva, S., Ersoy, B. 1999. Özi Kalesi (Ukrayna-Ochakiv) Arkeolojik Çalışmaları. In: Aktash, A. (ed.). *Uluslari Dördüncü Türk Kültürü Kongresi (1997)*. Ankara (w. ed.), p. 263–269.

Carswell, J. 1991. *Kütahya Çini ve Seramikleri. Sadberk Hanım Müzesi Türk Çini ve Seramikleri*. İstanbul: Vehbi Koç Vakfı, p. 49–102.

Hayes, J. 1980. Turkish Clay Pipes: A Provisional Typology. *The Archaeology of the Clay Tobacco Pipe. British Archaeological Reports*. (BAR) IV International Series, 92, p. 3–10.

Hayes, J. 1992. *Excavations at Sarachane in Istanbul 2: The Pottery*. Princeton: University Press, p. 238-243.

Öney, G. 1991. *Çanakale Seramikleri. Sadberk Hanım Müzesi Türk Çini Ve Seramikleri*. İstanbul: Sadberk Hanım Müzesi, p. 103-143.

Robinson, R. 1985. Tobacco Pipes of Corinth and Athenian Agora. *Hesperia*, 54, p. 149-203.

Steponaitis, V., Tvirblys, A. 2022. *Holy Smoke! The Tobacco Pipes of Vilnius in the 17th — 19th Centuries*. Exhibition Catalogue. Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus.

Vroom, J. 2005. *Byzantine to Modern Pottery in the Aegean — 7th to 20th Century*. Blijleveld: Parnassus Press.

Svitlana O. Biliaieva¹ Olena Ye. Fialko²

¹*Dr hab., Senior Research Fellow, the Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Professor of the Department of World History and Teaching Methods, ORCID: 0000-0003-3113-7619, svitbil@ukr.net*

²*Dr hab., Leading Research Fellow, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, the Early Iron Age Archaeology Department, ORCID: 0000-0002-4976-3266, ofialka@ukr.net*

INVESTIGATIONS OF THE HISTORICAL CENTRE OF OCHAKIV (ON THE RESULTS OF THE WORKS OF 2021)

The article is devoted to the results of preservation archaeological investigations of Ochakiv in 2021. The works performed on the square of 214 m² according the Plan of the Department of Architecture of Ochakiv City Council. Locations of future fountains were marked on the plan, which required archaeological research. The method of carrying out the work consisted of investigations in the places where the future fountains will be built in order to prevent the destruction of the cultural layer or the remains of the building. Therefore, field work was conducted to identify the cultural layer or the remains of historical buildings and accordingly either the sampling of the cultural layer or the conservation of building structures.

The results of archaeological studies allow obtaining important evidences on the cultural and chronological periods of development of this historical city of the 15th–18th centuries. The cultural artefacts of the Ottoman period present the classic features of typology classification of ceramics as chronological indicators. There is pottery of the well-known centres of Turkish art ceramics: İznik, Kütahya, Çanakale and imports from Çhine.

Ukrainian glazed and painted ceramic dishes of various forms are widely represented in the collection of artefacts of the 17th–18th centuries. Such tableware is typical for the material culture of Southern Ukraine. It was present at all area of the site of the Ottoman period as the second component of the material culture of the Northern Black Sea region. Glassware was also represented. Items of various purposes made of different materials were also found. For example, smoking pipes is a remarkable group among them. These finds present an important component of the material culture of Southern Ukraine, one of the regions of the Ukrainian nation formation. As a result of Russian aggression, Ochakiv is being devastated by bombs and rockets, making any further archaeological study impossible.

Key words: Ochakiv, medieval and early modern times, protective archaeological investigations, typological characteristic, ethnocultural development, artefacts.

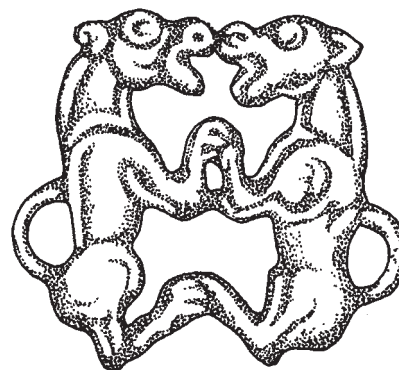
References

- Aliadinova, D. Yu. 2012. Unglazed Ceramics of Late Medieval Sudak: On Materials of 2008–2010 Field Campaigns. *Arkheologicheskii Almanakh*, 28, p. 247-257.
- Aliadinova, D. Yu., Teslenko, I. B. 2015. Some Antiquities of the Ottoman Period from the Alushta Village. In: Rudnitskaia, V. G., Teslenko, I. B. (eds.). *Terra Alustiana MMXI*. Simferopol: Antikva, p. 157-199.
- Aliadinova, D. Yu., Afanasieva, O. V., Biliaieva, S. O., Bimbiraite, N.-D. A., Hrabovska, O. V., Hrytsaienko, V. A., Hulenka, K. S., Ilevlev, M. M., Malchenko, O. Ye., Manihda, O. V., Serheieva, M. S., Fialko, O. Ye., Chubenko, O. V. 2021. *Fortetsia Tiahyn. Doslidzhennia 2019–2021 rokiv*. Kyiv; Kherson: IA NAN Ukrainy, XMHO “Kulturnyi tsentr Ukraina-Lytva”.
- Beliaeva, S., Fialko, E. 2008. Akkerman’s “Sgraffito” Ceramics (material of the 2004 excavations). *Rossiiskaia arkheologiya*, 2, p. 62-70.
- Biliaieva, S. O. 1994. Kompleksni doslidzhennia Ochakova u 1993 r. In: Telehin, D. Ya. (exec. ed.). *Doslidzhennia arkheolohichnykh pamiatok doby ukrainskoho kozatstva*, 3. Kyiv: UTOPIK; Tsentr pamiatkoznavstva NAN Ukrainy, p. 57-65.
- Biliaieva, S., Ersoi, B. 1998. Pidsumky arkheolohichnykh doslidzhen istorychnoho tsentru Ochakova u 1997 r. In: Telehin, D. Ya. (exec. ed.). *Novi doslidzhennia pamiatok arkheolohii kozatskoi doby v Ukraini*, 7. Kyiv: UTOPIK; Tsentr pamiatkoznavstva NAN Ukrainy, p. 176-178.
- Biliaieva, S. O., Boltryk, Yu. V., Fialko, O. Ye. 2022a. *Akkerman Fortress. Research of 1999–2010*. Kyiv: Instytut arkheolohii NAN Ukrainy.
- Biliaieva, S. O., Boltryk, Yu. V., Fialko, O. Ye. 2022b. The Results of Archaeological Investigations of Ancient Ochakiv Central Part. In: Motsia, O. P. (ed.). *Mizh Dniprom i Bosforom: Mizhtsyvilizatsiini kontakty v zoni Chornoho moria v serednovichni chasy. Narysy*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, p. 54-63.
- Biliaieva, S. O., Nazarov, V. V., Yakubov, V. M. 1993. Doslidzhennia istorychnoho tsentru m. Ochakova. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia na Ukraini 1992 r.* Kyiv: Instytut arkheolohii NAN Ukrainy, p. 11-12.

- Biliaieva, S. O., Fialko, O. Ye. 2018. Planigraphy and Typological Characteristic of Glass Items from Akkerman. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 4 (29), p. 133-148. <https://doi.org/10.37445/adiu.2018.04.07>
- Biliaieva, S. O., Fialko, O. Ye. 2023. Ukrainian Ceramics of Ochakov (Based on Research Materials of 2021). In: Tytova, O. M. (exec. ed.). *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini*, 32. Nizhyn: NKM im. I. Spaskoho, p. 236-246.
- Kovalova, I. F., Shalobudov, V. M., Kharytonova, O. V. 2013. *Kataloh starozhytnosti doby piznoho serednovichchia mistechka Samar ta Bohorodytskoi fortetsi*, 2. Dnipropetrovsk: Vydavnytstvo Dnipropetrovskoho Natsionalnoho Universytetu.
- Krasnozhan, A. V. 2018. *Fortetsi ta mista Pivnichno-Zakhidnoho Prychornomoria (XV—XVIII st.)*. Odesa: Vydavnytstvo Chornomoria.
- Nechytailo, P. 2022. *Osmanska kaviarnia v Kamianski-Podilskomu*. Kyiv; Kamianets-Podilskyi: OASU.
- Puholovok, Yu. O., Kalashnyk, Ye. S. 2009. *Doslidzhennia Poltavskoi fortetsi. Stare misto*. Kyiv; Poltava: Vydavnychiy tsentr "Arkheolohiia".
- Rusyna, O. V. 1998. *Ukraina pid tataramy i Lytvoiu*. Kyiv: Vydavnychiy Dim "Alternatyvy".
- Sereda, O. 2015. *Osmansko-ukrainske stepove porubizhzhia v osmansko-turetskykh dzhherelakh XVIII st.* Odesa: "Astroprynt".
- Teslenko, I. B. 2011. The Chronology of a Group of Kitchenware from the 15th Century Sites in the Crimea. *Arheologia*, 4, p. 60-68.
- Teslenko, I. B. 2021. *Ceramics of Crimea of the 15th century*. Kyiv: Institut arheologii NAN Ukrainy.
- Tomilovych, L. V. (ed.). 2020. *Bolhrad, Ochakiv, Rakhiv*. Kamianets-Podilskyi: Ruta, p. 205-208.
- Chmil, L. V. 2001a. Keramichni mysy i tarilky XVII–XVIII stolit iz Kyieva. *Ukrainska keramolohiia*, 1, p. 32-51.
- Chmil, L. V. 2001b. Kyivska keramika XVI–XVIII st. *Kyiv album: Historical almanac*, 1, p. 94-98.
- Akar, A. 1988. *Treasury of Turkish Designs: 670 Motives from Iznik Pottery*. New York: Dover Publications.
- Barışta, Ö. 1999. İstanbul Eyüp Sultan Seramikleri. Dördüncü. In: Azize Aktaş-Yasa (ed.). *Uluslararası Dördüncü Türk Kültürü Kongresi Bildirileri*. 4–7 Kasım 1997. Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, p. 85-93, 323.
- Bikić, V. 2003. *Gradska keramika Beograda (16–17 vek)*. Beograd: Arheološki Institut.
- Biliaieva, S. 2010. The Collection of Ottoman Pipes from Archaeological Investigations in the North Black Sea Area of the Ukraine. *Journal of the Académie internationale de la pipe*, 3, p. 97-111.
- Biliaieva, S., Ersoy, B. 1999. Özi Kalesi (Ukrayna-Ochakiv) Arkeolojik Çalışmaları. In: Aktash, A. (ed.). *Uluslararası Dördüncü Türk Kültürü Kongresi (1997)*. Ankara (w. ed.), p. 263-269.
- Carswell, J. 1991. *Kütahya Çini ve Seramikleri. Sadberk Hanım Müzesi Türk Çini ve Seramikleri*. İstanbul: Vehbi Koç Vakfı, p. 49-102.
- Hayes, J. 1980. Turkish Clay Pipes: A Provisional Typology. *The Archaeology of the Clay Tobacco Pipe. British Archaeological Reports*. (BAR) IV International Series, 92, p. 3-10.
- Hayes, J. 1992. *Excavations at Sarachane in Istanbul 2: The Pottery*. Princeton: University Press, p. 238-243.
- Öney, G. 1991. *Çanakkale Seramikleri. Sadberk Hanım Müzesi Türk Çini Ve Seramikleri*. İstanbul: Sadberk Hanım Müzesi, p. 103-143.
- Robinson, R. 1985. Tobacco Pipes of Corinth and Athenian Agora. *Hesperia*, 54, p. 149-203.
- Steponaitis, V., Tvirblys, A. 2022. *Holy Smoke! The Tobacco Pipes of Vilnius in the 17th — 19th Centuries*. Exhibition Catalogue. Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus.
- Vroom, J. 2005. *Byzantine to Modern Pottery in the Aegean — 7th to 20th Century*. Bijleveld: Parnassus Press.

А. І. РАДЧЕНКО, С. Б. РАДЧЕНКО

«АРХЕОЛОГІЯ» УКРАЇНИ: НАУКОМЕТРИЧНИЙ АНАЛІЗ

Журнал «Археологія» як основний український журнал у цій науковій царині з тривалою історією (виходить від 1947 р.) проаналізовано за допомогою авторської комплексної методики із застосуванням методів бібліометричного аналізу. Отриманий «портрет» видання дає змогу не тільки схарактеризувати його розвиток і сучасний стан, але й дійти певних прогностичних висновків, які допоможуть визначити деякі особливості не тільки цього видання, а й археологічної науки в Україні загалом.

Ключові слова: наукометричний аналіз, бібліометрія, журнал «Археологія», цитування, частотність слів, наукова теорія, археологія.

Протягом останніх десятиліть, від часів здобуття незалежності України наука та видавнича справа держави перебувають у стадії турбулентних змін. Вони спричинені не тільки шквальним зростанням цікавості до гуманітарної царини, зокрема попитом на історичні знання, постійними проблемами з фінансуванням нових досліджень і, власне, випуску видань, безперервними змінами законодавчих і нормативних вимог, а й багатьма зовнішніми факторами. До таких належать: вихід із радянсько-імперської науки у світову, ініціативи відкритої науки, формування наукового електронного середовища та його вітчизняного сегмента, розвиток віртуальної комунікації в умовах соціальних і географічних обмежень, а також одинадцять років російсько-

української війни. Саме через війну, особливо після початку повномасштабного вторгнення, українська культурна спадщина перебуває у постійній небезпеці, а фахівці у цій сфері щоденно стикаються з новими викликами та необхідністю ухвалення оперативних рішень щодо фіксації нових матеріалів, їх консервації, документування завданої шкоди тощо.

Звісно, за таких умов роль журналу «Археологія» — основного друкованого органу з питань археології у державі — непересічна в плані обміну досвідом, фахової комунікації й оприлюднення результатів досліджень. Тому вивчення його досвіду, історії та можливих подальших напрямів розвитку є актуальним і цікавим питанням. Крім того, «Археологія» здебільшого репрезентує події, що відбуваються на вістрі української археологічної науки, тож уважний погляд на журнал, його еволюцію та сьогодення розкриє багато особливостей життя цієї науки висвітлить актуальні теми й основні проблеми галузі.

Це й стало основною метою виконаного дослідження. Отримавши «портрет» наукового фахового журналу «Археологія» та схарактеризувавши його розвиток і зміни, ми прагнули виявити проблемні питання й «точки росту» як локально-видавничого характеру, так і загальні для галузі. Певною мірою цей текст — результат профілактичної діагностики як журналу, так і важливої для українського сьогодення дисципліни.

Оскільки таке бібліометричне дослідження спирається на кількісні та якісні показники матеріалів журналу, історичний контекст їх зміни лишається поза фокусом дослідження. Водночас журнал, як і галузь загалом, — складна і багатопланова система, де зміни часто зумовлені ширшим історичним тлом. Урахування цього аспекту заслуговує на спеціальну розлогу публікацію, написання якої й потребує, зокрема,

© РАДЧЕНКО Анна Ігорівна, 2025 — кандидат геологічних наук, директор ВД «Академперіодика» НАН України, ORCID: 0000-0002-0276-6398, radchenko@nas.gov.ua

© РАДЧЕНКО Симон Богданович, 2025 — PhD, науковий співробітник, Археологічний музей, Університет Ставангера, Норвегія, ORCID: 0000-0003-2970-5373, simon.radchenko@gmail.com

© Інститут археології НАН України, 2025

Це стаття відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

отримання та первинної інтерпретації бібліометричних даних.

Ця стаття складається зі вступу й п'яти розділів. Розділ «Методи і матеріали» стисло описує журнал і фіксує його поточний стан, представляє джерела даних і дані, використані в дослідженні, а також лаконічно описує методи, розгорнуто представлені у подальших секціях. Розділ «Анамнез» містить результати обчислення рівня монополізації журналу і порівняння з іншими періодичними виданнями Національної академії наук України. Розділ «Симптоми» висвітлює результати кількісного та якісного аналізу назв статей, ключових слів, географії і тематичного спрямування авторів-дописувачів журналу. Розділи «Діагноз» та «Висновки» містять стислу інтерпретацію результатів і рекомендації щодо можливого вдосконалення політики журналу.

Методи і матеріали

Усю інформацію для бібліометричного дослідження ми взяли з відкритих джерел, а саме із сайтів журналу «Археологія» (створено на платформі Open Journal System за підтримки Open Science in Ukraine) та Інституту археології НАН України (Археологія ... (б. р.)), а також Всеукраїнської громадської організації «Спілка археологів України», де викладено повний архів видання (Журнал «Археологія» (б. р.)). Випуски журналу 2016–2024 рр. представлені на сайті періодичного видання постатейно, а давніші архівні матеріали доступні цілісно у форматі PDF на сайті ВГО «Спілка Археологів України».

Нині журналу вже 78 років, хоча необхідність його створення фахівцям була зрозуміла ще на початку 1920-х років. Засновниками наукового фахового журналу «Археологія» є Інститут археології НАН України та Національна академія наук України. Журнал оприлюднює *«статті з проблем археології від первісності до ранньомодерного часу, публікації нових матеріалів та результатів досліджень пам'яток на території України та за її межами, біографічні матеріали, рецензії та хроніку... призначений для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться археологією, її досягненнями та відкриттями»* (Мета... (б. р.)).

Сьогодні журнал має сучасний двомовний сайт, дотримується політики відкритого доступу й основних засад академічної доброчеснос-

ті щодо неприпустимості плагіату й самоплагіату, необхідності прозорого фахового рецензування, охорони авторського права.

З 2022 р. журнал представлений у Journal Citation Reports від Clarivate, де його основні дані становлять: Journal Impact Factor™ (JIF) — 0,1 (without self-citations — 0,1), Journal Citation Indicator — 0,09. Загальна кількість цитувань за цей період (2022–2023) — 126 випадків у 81 матеріалі із семи різних джерел.

«Археологія» — єдиний україномовний археологічний журнал категорії А у Переліку наукових фахових видань України, що індексується у двох основних наукометричних базах: Scopus та Emerging Sources Citation Index від Web of Science, а також входить до Directory of Open Access Journals та Ulrich's Web Global Serials Directory. Дещо більш історичне спрямування має щоквартальний журнал «ЕМІНАК», який також належить до категорії А та індексується у Scopus. Інші журнали, як-от «Археологія та давня історія України», «Vita Antiqua», «Кам'яна доба України» та щорічник «Археологічні дослідження в Україні», не входять до міжнародних наукометричних баз даних. Деякі з них додатково зосереджені на конкретному періоді чи аспекті археологічної роботи. Отже, «Археологія» — єдине періодичне видання в царині археології, що індексується міжнародними базами та є платформою для публікації синтетичних, методичних і теоретичних археологічних розробок.

У перший період існування (1947–1970) журнал виходив один-два рази на рік, і нумерація випусків була наскрізною, загалом випущено номери 1–24. 1949 р. журнал не вийшов, натомість 1950-го оприлюднено два випуски. Так само два номери вийшло 1952 р., а 1955, 1956, 1958–1960, 1967 рр. — жодного.

У другий період (1971–1989) нумерація також була наскрізною, тоді опубліковано випуски 1–64. Очевидно, було намагання виходити щоквартально: 1971 р. видано чотири номери, 1972 — три, а 1973 — п'ять. 1975 і 1976 рр. знову вийшло по два номери, а 1977 — п'ять. Лише з 1984 р. на рік припадає чітко по чотири випуски.

Загалом за ці два періоди видано 88 номерів, це 38,5 %.

Від 1989 р. й дотепер журнал виходить чотири рази на рік, маючи щороку нумерацію від 1 до 4 (це 140 випусків). Таким чином, як періодичне видання «Археологія» виходить безперервно від 1947 р., а власне журналом із періо-

дичністю чотири рази на рік стає лише 1989 р. До кінця 2023 р. видано 228 випусків. Ми не розглядаємо тут додатки до журналу, зокрема англійською мовою, які потребують спеціальної розвідки.

Дослідження використовує методи наукометричного, бібліометричного, історико-ретроспективного, лексичного й семантичного аналізу, обробку виконано за допомогою методів статистики. Для різних його частин було проаналізовано різний масив даних з отриманням кількісно-якісних характеристик документопотоку (Бережнюк 2014; Селігей 2016). Низку здійснених аналізів спрямовано на розв'язання конкретних дослідницьких питань, здебільшого присвячених визначенню тенденцій у тематиці досліджень, опублікованих у журналі впродовж 1947–2023 рр. Крім того, ми прагнули проаналізувати зв'язок найпродуктивніших авторів журналу з установами-засновниками, а також визначити особливості рубрикації та формування авторами метаданих для статей (назви та ключові слова). Ці дії виконано з метою виявити, наскільки відповідні публікаційні тренди журналу «Археологія» відповідають міжнародним тенденціям у зарубіжних виданнях. Застосовані нами, а також інші кількісні методи неодноразово були ефективно задіяні у дослідженнях українських періодичних видань різного тематичного спрямування, а також особливостей цитування за кордоном і в Україні (Gutsulyak, Manzharova 2007; Балагура 2015; Головач та ін. 2017; Mryglod 2018; Мриглод, Назаровець 2019; Назаровець 2020; Ярошенко, Ярошенко 2020; Ярошенко, Жарінова 2023).

За допомогою обрахування індексу Герфіндаля — Гіршмана на основі відомостей про афіліацію авторів статей визначено рівень монополізації журналу за два періоди: 2015–2017 рр. (135 статей з 12 випусків, у яких сумарно налічується 143 автори) і 2021–2023 рр. (105 статей з 12 випусків, у яких сумарно — 142 автори). Розрахунок індексу і детальні висновки щодо рівня монополізації статей 2015–2017 рр. викладено в роботі (Радченко, Коваль 2018), де розглянуто всі журнали Секції суспільних і гуманітарних наук НАН України. Видання інших секцій — фізико-технічних і математичних та хімічних і біологічних наук — було проаналізовано за допомогою названого індексу в (Радченко, Коваль 2019, 2020), що дало змогу показати певні особливості соціогуманітарних видань у формуванні авторської аудиторії.

За комплексною авторською методикою проаналізовано масив статей наукового журналу «Археологія» за 1947–2023 рр. (228 випусків і понад 3600 статей у них), завантажених із сайту журналу та сайту ВГО «Спілка Археологів України». Основну частину методики викладено у роботах (Радченко 2018; Радченко, Мриглод 2019; Велентейчик, Радченко, Мриглод 2023). Вона стосується аналізу змін і наповнення журналу: періодичності його виходу, кількості випусків, зміни назв і наповнюваності рубрик, кількості статей та авторів в основних рубриках.

Необроблені дані було отримано вручну, скопійовано з метаданих статей (2016–2023) або з PDF випусків (1947–2016). Вони містили імена авторів, назву статей, рубрику та ключові слова (до 2009 р.).

Внесок авторів журналу в його наповнення (кількість статей, що припадають на кожного з авторів) проаналізовано за 1989–2023 рр. на масиві з 1773 наукових статей (за винятком рецензій, матеріалів, де автори не зазначені, наукової хроніки, повідомлень тощо).

На цьому ж масиві статей проаналізовано структуру їхніх назв і визначено основні типи структур, а також частотність слів у назвах опублікованих текстів.

На дещо меншому масиві, доступному на момент збору матеріалу для цієї частини дослідження, а саме від № 2 за 2009 р. до № 4 за 2023 р. включно, за допомогою засобів Microsoft Excel проаналізовано ключові слова та їх частотність. До 2009 р. «Археологія» не мала системи ключових слів, тож цей аналіз обмежено часовими рамками.

На прикладі наукових статей 1989–2023 рр. ми спробували оцінити розподіл назв на синтетичні й аналітичні кількісно за трьома критеріями: креативність, функціональність, залучення аудиторії. Критерії та система їх оцінювання є авторською методикою, створеною для порівняння тренда у формулюванні назв статей дописувачів журналу «Археологія» з тенденціями авторів, що публікуються в європейських виданнях. Алгоритм розрахунку вагових коефіцієнтів, створений нами, детально описаний нижче, у відповідному підрозділі статті. Отримані показники ми порівняли з такими самими показниками журналу «Open Archaeology» — рецензованого міжнародного онлайнового журналу, який має досить високі параметри в базах Web of Science та Scopus.

Що показує індекс Герфіндаля — Гіршмана.

Цей індекс є одним із найпоширеніших у світі економічних індексів для визначення ступеня монополізації ринків та ухвалення певних урядових рішень, але вже 30 років його застосовують у наукометрії з метою визначення рівномірності розподілу цитувань по журналах і установах, а також розподілу по організаціях авторів, чий статті опубліковані в певному журналі (Rhoades 1993; Stigler 1994; Зозуля, Сапон, Никифорова 2016; Твердохлеб, Потоцкая 2017; Vijayakumar, Kolle 2017; Batagelj, Ferligoj, Squazzoni 2017). У другому варіанті індекс, розрахований як сума квадратів відношення часток статей (у відсотках), опублікованих авторами з різних організацій у випусках одного року, до загальної кількості статей за цей самий період, дає змогу оцінити «широту географії» авторів видання. Індекс Герфіндаля — Гіршмана (ННІ) розраховують за такою формулою:

$$\text{ННІ} = S_1^2 + S_2^2 + \dots + S_n^2,$$

де S — питома вага кожного учасника. Тобто чим меншій кількості авторів належить більша частина публікацій видання, тим вищим є рівень його монополізації.

Для визначення рівня монополізації наукових періодичних видань потрібно врахувати, з якими установами афілійовані автори кожної зі статей і, відповідно, внесок кожної з установ у наповнення досліджуваного журналу. Більшість статей у вітчизняних виданнях закономірно афілійовано з установою-засновником видання: традиційно наукові установи засновували періодичні видання насамперед для оприлюднення власних наукових результатів. І хоча нині такий підхід суперечить світовим тенденціям, він досі є характерною рисою більшості українських періодичних видань, особливо започаткованих ще за радянських часів. Іншими словами, рівень монополізації журналу «Археологія» в цьому дослідженні засвідчує перевагу саме працівників Інституту археології НАН України в наповненні портфеля журналу.

Уперше ідея застосування індексу Герфіндаля (так його частіше називають у наукометрії) до наукових журналів НАН України виникла 2018 р., коли були проаналізовані журнали Секції суспільних і гуманітарних наук НАН України за 2015–2017 рр. (Радченко, Коваль 2018). Тоді

журнали ще не так повно й систематично надавали інформацію стосовно афіліацій авторів, але основні тенденції на підставі отриманих результатів аналізу можна було окреслити. Серед п'яти журналів Відділення історії, філософії та права НАН України журнал «Археологія» мав найвище значення індексу Герфіндаля (5708), тобто найвищий рівень монополізації. Аналіз афіліації авторів 135 наукових статей із 12 випусків (із розрахунків було виключено довідкові та інформаційні матеріали, події наукового життя, рецензії, книжкові огляди тощо) показав, що, попри досить вагому частку іноземних дописувачів (13,3 % від усієї кількості авторів за опрацьований період), з установою-засновником було афілійовано 75,5 % статей. Загалом автори й співавтори статей вказали у своїх афіліаціях 61 установу, серед яких 11 — зарубіжних. Отже, незважаючи на багатоманітність галузевих установ і закладів вищої освіти, що мають справу з археологією в Україні, понад три чверті матеріалів створено співробітниками Інституту археології НАН України чи власне Національної академії наук. Багато назв повторюються неодноразово, себто дослідженій кількості статей відповідає 205 записів назв наукових інституцій, закладів вищої освіти, дослідних центрів. Іноді один автор вказував кілька назв установ, які враховані як окремі афіліації (бо сенс індексу Герфіндаля полягає у визначенні співвідношення кількості статей і афіліацій).

Аналіз 105 наукових статей із 12 випусків 2021–2023 рр. показав дещо інші результати. Насамперед збільшилась середня кількість авторів однієї статті: протягом 2015–2017 рр. на одну статтю припадало 1,06, а 2021–2023 рр. — уже 1,35 автора. У загальному масиві стає меншою частка одноосібних статей, натомість зростає кількість статей із трьома і чотирма авторами (рис. 1). Загальна кількість статей, написаних одним і двома авторами, у другому масиві менша на 11 % (скоротилась з 88 до 77 %).

Загальна кількість установ, указаних у афіліаціях авторів статей, становить за цей період 53, з них іноземних — 20. До 21 % зросла й частка статей авторів, пов'язаних із закордонними установами, а також збільшилось коло країн, із яких надходили статті або з якими співпрацювали науковці Інституту археології. Водночас ще більше зріс рівень монополізації: значення індексу Герфіндаля за 2021–2023 рр. становить 6742. З установою-засновником і двома науково-дослідними центрами Інститу-

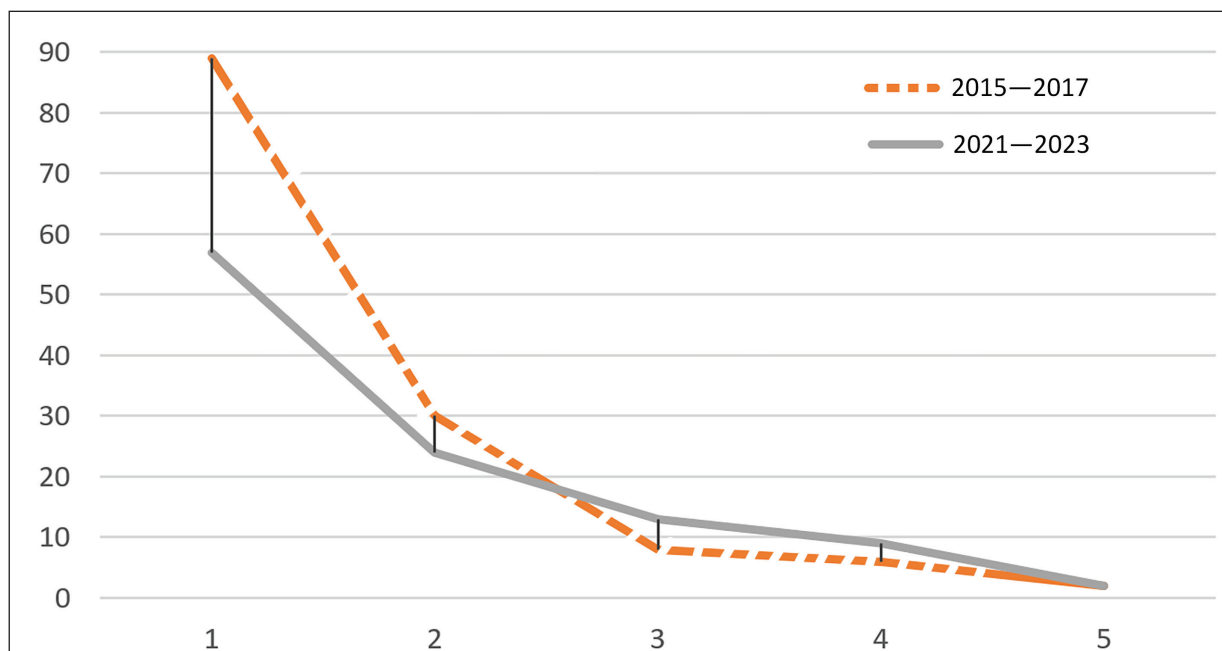

Рис. 1. Розподіл часток статей із кількістю авторів від 1 до 5 (горизонтальна вісь) у загальному масиві статей (вертикальна вісь) упродовж 2015–2017 і 2021–2023 рр., %

Fig. 1. A distribution of papers that have one to five authors (horizontal axis) among all papers (vertical axis) during 2015–2017 and 2021–2023, %

ту археології НАН України пов'язані автори 93 статей, тобто 88,6 % з усіх оприлюднених за досліджуваний нами період. (Сума часток статей перевищує 100 %, бо кількість афіліацій вища за кількість статей: на 105 статей припадає 186 записів — назв установ, а з однією статтею може бути пов'язана і закордонна установа, і Інститут археології.)

Така зміна показників свідчить не тільки про зростання рівня монополізованості видання, який був високим і до періоду соціально-географічних обмежень унаслідок пандемії та російської збройної агресії. Він підтверджує абсолютну монополію установи-засновника в його науковій царині та домінування журналу «Археологія» у відповідному вітчизняному сегменті наукової періодики. Також це вказує на низьку залученість українських наукових установ і закладів вищої освіти до публікацій у журналі, що трохи дивує, адже у цій сфері дуже мало журналів, які входять до найбільших світових наукометричних баз і мають категорію А у Переліку наукових фахових видань України. Проте така зміна показників вказує і на позитивну тенденцію, а саме зростання кооперації працівників Інституту археології з іноземними колегами: із 13 статей, автори яких афілійовані з іноземними установами, у восьми статтях є співавтори, які працюють в Інституті археології НАН України.

Симптоми

Рубрикація журналу.

Журнал «Археологія» за весь час існування назви не змінював, що є рідкісним для вітчизняних видань. Попри сталість назви, усередині журналу змінювався неодноразово, рубрикація повсякчас уточнювалась, розгалужувалась, доповнювалась тощо.

Упродовж усього терміну роботи у журналі функціонувало 44 рубрики. У деяких змінювалась назва без очевидних змін засад наповнення, наприклад, «Статті і розсліди» і «Статті і дослідження» чи «Повідомлення і публікації» і «Публікації та повідомлення». Такі рубрики ми об'єднали в групи першого рівня, отримавши 36 груп. Для аналізу розподілу матеріалів за рубриками така кількість груп є малоінформативною, тому ми об'єднали їх у більші групи другого рівня, враховуючи назви рубрик і матеріалів у них, а також час існування рубрик. Наповнення отриманих 12 груп рубрик ілюструє табл. 1.

У цьому плані особливо помітним стає переважання «фіксаційних» рубрик, де засвідчено отримання нового матеріалу (група «Повідомлення і публікації; Публікації та повідомлення; Публікації археологічних матеріалів; Нові відкриття і знахідки; Звіти і повідомлення про археологічні розкопки; Публікація пам'яток...»

налічує 1197 матеріалів), над «методичними» (групи «Дискусії», «До методики археологічних досліджень; Методика польових археологічних досліджень», «На допомогу вчителів» — разом 164 матеріали). Отже, «фіксаційних» більше в понад сім разів.

До того ж бачимо звичайну для радянських (і пострадянських) журналів спробу сполучити в рубрикації якісну й функціональну класифікації, наприклад одночасне існування рубрик «Матеріали і публікації», «Матеріали експедицій на новобудовах» і «Публікація пам'яток» або «Публікації археологічного матеріалу» і

«Нові відкриття та знахідки». Не завжди зрозуміло, до якої рубрики і чому саме було віднесено конкретну статтю.

Загалом у цих рубриках опубліковано 3670 матеріалів, із них до рубрик «Статті і розсліди / Статті і дослідження» (1947–1953) і «Статті» (від 1957 р. й донині) увійшло 1135. Середня кількість матеріалів в одному випуску за весь час — 16, а діапазон від 5 (1989) до 31 (1968). Зміну кількості матеріалів по роках ілюструє рис. 2, на якому показано й частку статей у загальному масиві матеріалів. Зокрема, протягом останніх 40 років статті становили менше половини опублікованих матеріалів.

Табл. 1. Розподіл рубрик журналу за роками, з 1947 до 2023 рр., за групами другого рівня
Table 1. Sections of the Arheologia journal from 1947 to 2023, as grouped in the second-level groups

Рубрики	Кількість матеріалів	Кількість випусків	Роки виходу
Повідомлення і публікації; Публікації та повідомлення; Публікації археологічних матеріалів; Нові відкриття і знахідки; Звіти і повідомлення про археологічні розкопки; Публікація пам'яток; Публікації; Замітки про археологічні пам'ятки; Матеріали про археологічні пам'ятки УРСР; Матеріали та публікації; Матеріали; Матеріали експедицій на новобудовах; Повідомлення про археологічні знахідки; Матеріали до археологічної карти Української РСР	1201	290	1947–1968 з перервами, до 1970 з перервами, відтоді постійно
Статті і розсліди; Статті і дослідження; Статті; Статті та матеріали; Дослідження та матеріали	1181	229	1947–1954 рр., від 1957 дотепер
Хроніка; Повідомлення; Замітки; Інформація; Пам'ять археології	577	225	1964, 1965, 1970, 1971, постійна з перервами, напр. 1983–1989; 1989–2009
Критика і бібліографія; Критика; Рецензії, критика та бібліографія; Рецензії; Автореферати; Бібліографія; Нові видання	239	149	1950, від 1961 дотепер, 1971–1973, активно 1973–1980, і 2005–2014, 2019–2021
Дискусії	119	72	від 1989 зі значними перервами дотепер — поодинокі матеріали, практично завмерла 2008 р.
Охорона археологічних пам'яток	100	66	1971–1990, потім поодинокі, останній — 2016
До історії стародавнього виробництва	93	61	від 1999 дотепер з перервами
З історії археологічних досліджень; Історія науки	62	39	1947; з незначними перервами з 2010 дотепер
До методики археологічних досліджень; Методика польових археологічних досліджень	27	20	між 1992 і 1999, поодинокі з перервами з 2008 до 2020
Першоджерела з давньої історії та археології України; Київські старожитності; Публікації архівних матеріалів	26	24	1991, 1992, 1994, 2004–2008, поодинокі 2006–2010 і 2017–2020
На допомогу вчителів	19	17	1996–2010 з перервами
Археологія в СРСР і за рубежом; Археологія за кордоном	18	16	1989–2000, 2017

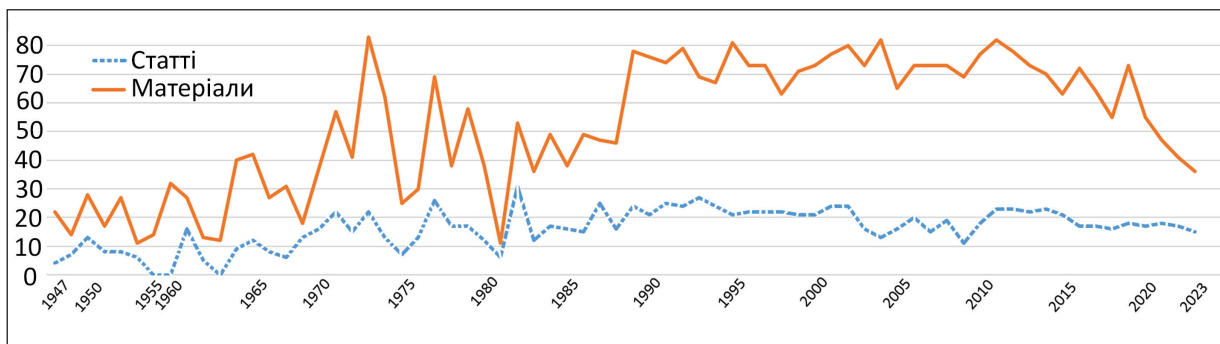

Рис. 2. Розподіл матеріалів журналу за роками, з 1947 до 2023 рр. Матеріали (жовтогогарячий) — загальна кількість текстів на рік виходу журналу, статті (синій) — кількість текстів, що належать до рубрик «Статті і розсліди», «Статті і дослідження» та «Статті»

Fig. 2. A distribution of journal materials by year from 1947 to 2023. Materials (orange) — general number of texts in journal per year, papers (blue) — number of texts that belong to the sections “Articles and researches”, “Articles and studies”, and “Articles”

У першому випуску були рубрики: «Статті і розсліди», «Хроніка», «З історії археологічних досліджень», «Звіти і повідомлення про археологічні розкопки», «Публікація пам'яток», «Повідомлення про археологічні знахідки». 2023 р. є рубрики: «Статті», «Публікації археологічних матеріалів», «Дискусії», «Хроніка», «До історії стародавнього виробництва», «Історія науки». Тобто, по суті, за 77 років існування журналу, попри позірну «гнучкість» назв рубрик, вони не змінились (рис. 3).

Наповнення випусків журналу, які побачили світ протягом 1989–2023 рр., ми проаналізували детальніше. Це 140 випусків від № 1–1989 до № 4–2023 включно. Від 1989 р. до № 1–2009 досліджено рубрики, назви статей, авторів, а від № 1–2009 й дотепер — ще й ключові слова. Розподіл матеріалів за рубриками ілюструє табл. 2.

Показовою характеристикою роботи журналу є також зміна кількості матеріалів у ключових рубриках. Кожен науковий журнал започатковується з метою створити певний простір, «місце» для обговорення проблем галузі. Можна припустити, що за успішного розвитку науки та власне видання в ньому має зростати кількість «теоретичних», підсумкових матеріалів із високим рівнем узагальнення й прирощенням наукового знання. Однак започаткована 1989 р. рубрика «Дискусії» після максимального наповнення 1992 р. (10 статей) у незалежній Україні стала втрачати свої позиції та майже зникла в останні роки. Так, протягом 2012–2015, 2017, 2020, 2021 рр. матеріалів до цієї рубрики не надходило взагалі (рис. 4). Хоча саме здобуття Україною незалежності спричинило не тільки бурхливий розвиток історичних та інших соціогуманітарних дисци-

плін, а й почалися напрацювання методології, зміна наукової парадигми і вихід у європейський науковий простір.

Цікаво, що динаміка наповнення рубрик, у назвах яких наявні слова «Матеріали», «Знахідки» і «Повідомлення», є фактично оберненою до динаміки наповнення рубрики «Дискусії». Водночас кількість матеріалів у рубриці «Статті» протягом 1982–2021 рр. на диво стала. На рис. 5 показано розподіл цих рубрик за п'ятиріччями.

Надзвичайно промовистим також є й порівняння наповненості рубрик (рис. 5). Упадає в очі період 1994–1998 рр., коли кількість матеріалів в узагальнювальній рубриці «Статті» різко зменшилась. Натомість саме тоді зросла кількість публікацій матеріалів і дискусій. Перших, утім, було непропорційно більше. Можливо, саме для уникнення цієї очевидної диспропорції після 1998 р. «Статті» знову стають найбільш наповненою рубрикою, яка вміщує й частину дискусій (водночас приховуючи їхню дискусійну чи теоретичну природу), і тексти, спрямовані на публікацію матеріалу.

Така показна нежиттєспроможність рубрики «Дискусії» — тривожний симптом, що може вказувати на недостатній інтерес до узагальнення даних та їх обговорення на найвищому рівні наукового синтезу. Припускаючи, що частотність публікацій у журналі корелює з дослідницькими інтересами його дописувачів, можна виснувати, що автори журналу «Археологія» здебільшого зацікавлені саме в пошуку нового матеріалу та рідше — в його теоретичному аналізі. Натомість теоретичні й синтетичні тексти доволі рідкісні. Отже, постає питання про достатність представлення результатів археологічних досліджень на рівні готових наукових концепцій і сформованих

Рис. 3. Схема зіставлення назв рубрик, 1947 і 2023 рр.

Fig. 3. A comparison of sections' titles during 1947–2023

уявлень, придатних для усвідомлення, осмислення та відтворення широким загалом і менш зануреними в конкретну проблематику дослідниками, наприклад іноземними фахівцями.

Автори журналу.

Із 1773 текстів, опублікованих у 1989–2023 рр., 15 не мають вказаних авторів, чотири з них підписані «Від редколегії», тож їх ми не враховуємо. Аналізуючи масив із 1758 статей, у яких зазначені конкретні автори, бачимо, що журнал характеризується розподілом авторства (і рівнем кооперації), властивим радше журналам соціогуманітарної царини, аніж періодиці з природничих чи технічних наук. Тож більшість, попри певні зміни, складають одноосібні публікації — 1261 (71,8 %), як це було зазначено вище. На публікації, у яких є п'ять авторів, припадає 0,3 %, а колективи із шести, семи, восьми й десяти авторів написали по одній статті.

Загалом упродовж 1989–2023 рр. у журналі друкували статті 910 авторів. З них 495 (54,5 %) брали участь у лише одній статті, а 10 і більше публікацій мають 38 авторів (табл. 3). Разом вони трапляються у переліку авторів 621 раз. Виокремивши статті зі спільним авторством бачимо, що цим найпродуктивнішим авторам належить 580 статей, серед яких одноосібних 373. Тобто 4,3 % авторів журналу у цьому періоді були авторами 32,8 % статей.

З табл. 3 видно, що сім авторів (Л. Л. Залізняк, В. М. Зубар, С. А. Горбаненко, О. П. Моця, А. В. Буйських, Д. Н. Козак, А. С. Русяєва), кожен із яких оприлюднив на сторінках журналу понад 20 статей від 1989 р., забезпечили 11,8 % публікацій. Усі вони працюють (або працювали) в Інституті археології НАН України, що додатково підтверджує визначений за допомогою індексу Герфіндала високий рівень монополізованості журналу.

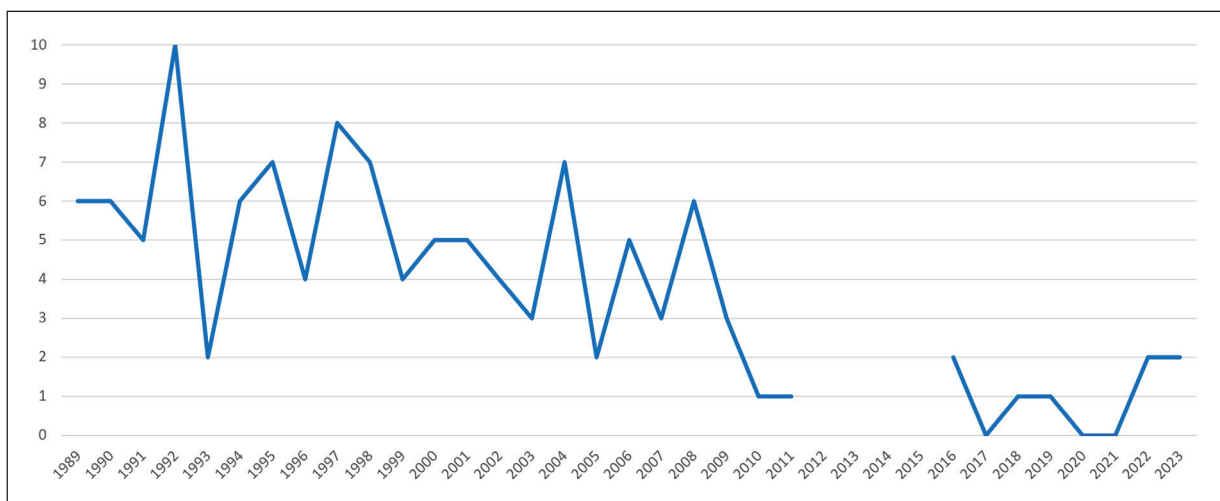

Рис. 4. Наповнення рубрики «Дискусії» протягом 1989–2023 рр.

Fig. 4. A number of papers in the “Discussion” section from 1989 to 2023

Яку інформацію читач може отримати з назви статті?

Понад 100 разів у назвах 1773 проаналізованих статей трапляється дев'ять слів: «культура» (198), «Україна» (138), «археологічні» (130), «Ольвія» і «поховання» (123), «поселення» (122), «скіф» (114), «пам'ятка» (108), історична (105). Два слова з них (Ольвія і скіф) однозначно пов'язані з найпродуктивнішими авторами — А. В. Буйських та А. С. Русяєвою. Якщо вилучити ці слова як специфічні, то до першої десятки найчастотніших слів увійдуть також слова «дослідження» (96), «матеріали» і «могили» (по 84). Тобто назви статей є описовими і демонструють однозначну перевагу історичних й археологічних досліджень поселень, поховань, пам'яток, могильників і матеріалів різних культур на території України. Це характеризує основний обсяг публікацій як фіксаційний: назви статей вказують, що найчастіше стаття присвячена опису нововідкритих матеріалів. Значно рідше трапляються слова: «проблема» (64), «питання» (62), «технологія» (27), «походження» (26), «аналіз» та «інтерпретація» (22), «типологія» (15), «контекст» (14), «концепція» (13), «метод» (10), «дискурс» (8), «методика» (7), методологія (4), які констатують наявність у статті аналізу описуваних матеріалів. До того ж більшість слів зазначають час або місце розташування. Показово також, що слово «експеримент» у назвах трапляється лише шість разів, а три з них описують експерименти Північної експедиції.

Так чи інакше словосполучення «археологічна культура» і похідні від нього у назвах зага-

лом трапляються 249 разів, і майже всі ці статті присвячені конкретній культурі, тож назва культури тут слугує для локалізації й прив'язки конкретних описуваних артефактів. Лише 23 статті є інакшими: три з них присвячені ролі видатних науковців у вивченні певної культури; 16 — не стосуються конкретних культур та їх проявів, а описують етнокультурні процеси і взаємодії; чотири статті в назвах поруч зі словом «культура» не містять назви конкретної культури й схожі на теоретико-методологічні: «Концепція “культури” в археологічному знанні (з історії питання)» (Генінг 1992), «“Культурні спільноти” чи “спільноти археологічних культур”?» (Ричков 1993), «Археологічна культура і ландшафт» (Ричков 1995), «Археологічна культура: суперечливі моменти розробки проблеми» (Смирнов 2003). Ці три автори були працівниками одного відділу Інституту археології та надрукували разом у журналі 25 статей.

Зокрема, С. В. Смирнов зазначав, що археологічна культура «належить лише науці, а не історичному минулому: поза археологічною наукою ніяких археологічних культур не було й не могло бути» (Смирнов 2003, с. 10). Однак «такий релятивізм нині є чи не єдиною рисою постпроцесуальної археології в Українській практиці...». Таке теоретизування часто суперечить «просторово-темпоральному» зверненню до археологічної культури, яка має залишатися саме слабкою теорією (Мінаков, Радченко 2024). Тут варто нагадати лише, що дослідники мають ставитись до цього поняття з усвідомленням його обмежень. Однак назви статей журналу «Археологія» свідчать про те, що зручність і звичка користува-

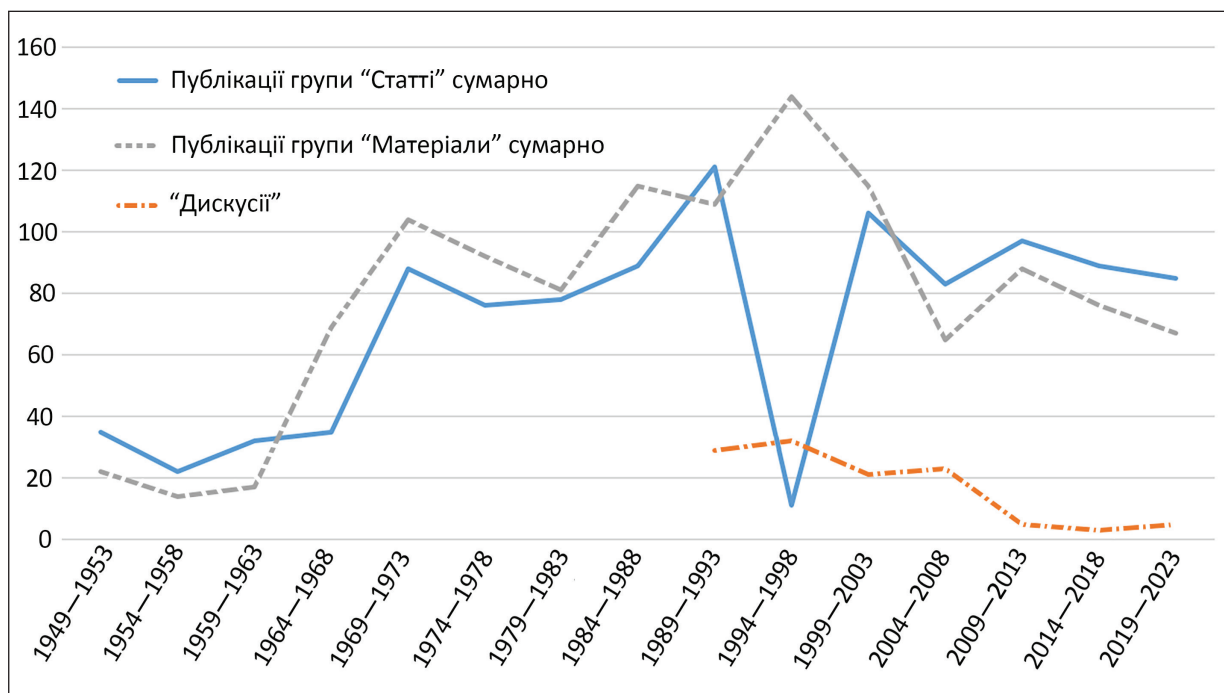

Рис. 5. Порівняльна наповненість рубрики «Дискусії», рубрик групи «Статті» і тих, що презентують матеріали, за п'ятирічними інтервалами

Fig. 5. A comparison of the papers' number in the section "Discussion," those in the sections that belong to the "Articles" group, and publications aimed at publishing archaeological materials

Табл. 2. Розподіл за рубриками матеріалів журналу «Археологія», 1989–2023 рр.

Table 2. A distribution of materials by sections in *Arheologia* journal from 1989 to 2023

Рубрика	Кількість матеріалів
Статті	700
Публікації археологічного матеріалу	514
Нові відкриття та знахідки	143
Дискусії	121
До історії стародавнього виробництва	97
Історія науки	55
Охорона археологічних пам'яток	29
Методи археологічних досліджень	28
Київські старожитності	20
На допомогу вчителю	20
Археологія за кордоном	18
Пам'ять археології	13
Рік Трої в Україні	8
Архівні матеріали (публікації архівних матеріалів)	5
Історія науки	1
Першоджерела з давньої історії та археології України	1
Загалом	1773

тись назвами археологічних культур на означення часово-просторових особливостей і локалізації пам'яток нівелюють наявні обмеження. А це, безперечно, перешкоджає продукуванню синтетичного знання та не сприяє виходу за межі жанру описування артефактів, що підтверджують такі типові назви статей: «Про "культовий шар" і поховання... черняхівської культури» (1993), «Поховання черняхівської культури...» (2014), «Жіноче поховання черняхівської культури...» (2023).

Якщо знову звернутись до чотирирівневого розвитку археологічного знання: мікрорівень (що взаємодіє?), мезорівень (як взаємодіємо?), макрорівень (чому взаємодія відбувається так?), рівень загальних інтерпретацій (Мінаков, Радченко 2024) й спробувати зіставити з ним назви статей, то стане очевидним, що більшість із них належить до мікро- і мезорівнів. Рідше можна побачити у назві статті спробу вийти на макрорівень — теоретичний етап — і майже ніколи на етап інтерпретації доісторичних процесів та явищ. Фактично й термін «археологічна культура», застосований для просторово-часового обмеження, не вказує на перехід на третій рівень, а залишає відповідні тексти на другому — локалізаційному та маркувальному. До того ж сама система археологічних робіт в Україні влаштована так, що

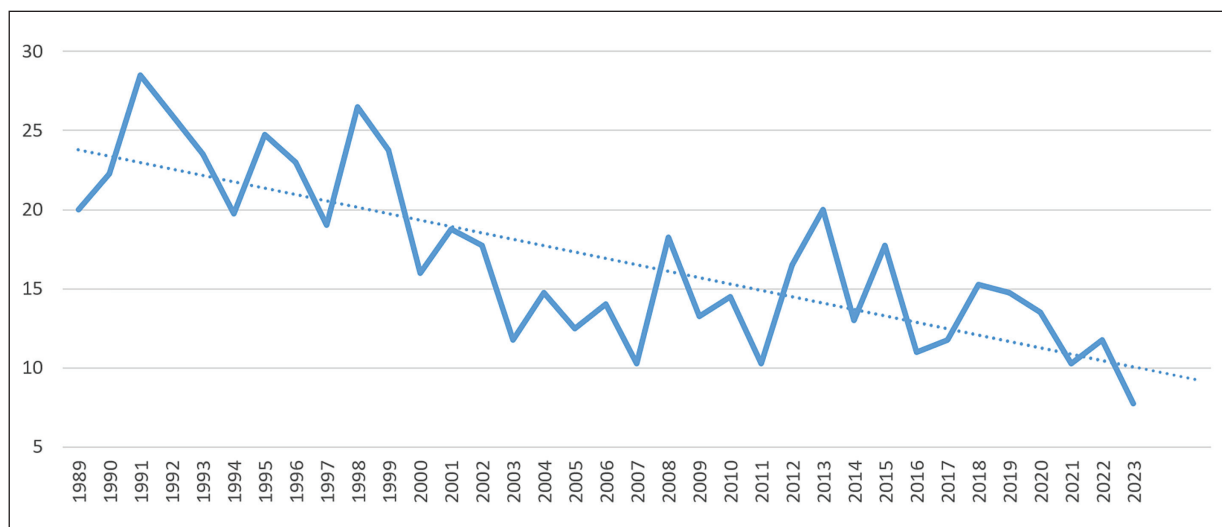

Рис. 6. Сумарний річний показник синтетичності назв статей у журналі «Археологія», 1989–2023 рр. Пунктир показує лінійний тренд

Fig. 6. A total synthesising capacity of the papers' titles in Arheologia yearly during 1989–2023. The dashed line marks a linear trend

фахівець знає, з якою археологічною культурою доведеться працювати ще до початку польових досліджень. У цьому полягає принципова відмінність в організації планових (класичних) археологічних робіт і ситуативних (будівельних). До останніх наближаються рятівні археологічні дослідження; в умовах війни й повоєнної розбудови їх значення й обсяг мають стати пріоритетними. Це може бути підставою еволюції термінології й

підвищення рівня теоретизованості наукових археологічних текстів. А поки що слово «теорія» і спільнокореневі з ним слова трапляються лише п'ять разів у назвах текстів 1989, 2001, 2005, 2011, 2014 рр. і тільки у рубриці «Статті».

Структурні типи назв статей.

Досить поширеними в наукових статтях незалежно від галузі знань є назви із двох частин, з'єднаних двокрапкою. Така будова назви може

Табл. 3. Найпродуктивніші автори журналу «Археологія», 1989–2023 рр.

Table 3. The most productive authors of Arheologia from 1989 to 2023

Кількість статей	Автор	Кількість авторів у групі
10	Архіпова Є. І., Бурдо Н. Б., Гошко Т. Ю., Гусєв С. О., Паньков С. В., Ричков М. О.	6
11	Болтрик Ю. В., Відейко М. Ю., Іванова С. В., Мурзін В. Ю., Смирнов С. В., Степанчук В. М., Толочко П. П.	7
12	Козубовський Г. А., Недопако Д. П., Петраускас О. В.	3
13	Лейпунська Н. О.	1
14	Колода В. В., Рассамакін Ю. Я.	2
15	Володарець-Урбанович Я. В., Могилов О. Д.	2
16	Аксьонов В. С., Крижицький С. Д., Отрошенко В. В., Фіалко О. Є.	4
17	Гаврилук Н. О., Рудич Т. О., Скорий С. А.	3
18	Бунятян К. П., Сергєєва М. С.	2
19	Готун І. А.	1
21	Русяєва А. С.	1
23	Буйських А. В., Козак Д. Н.	2
27	Моця О. П.	1
32	Горбаненко С. А.	1
40	Зубар В. М.	1
41	Залізник Л. Л.	1

свідчити про наявність у статті аналізу, а почасти й синтезу. Цих назв у масиві статей 1989–2023 рр. лише 93 (5,2 %). За такої двочленної структури у першій частині переважно названо об'єкт дослідження, у другій — уточнення щодо досліджуваного питання, часу або способу дослідження. Наприклад: «Київська Русь: деякі регіональні особливості державотворення й етнічного розвитку», «Городоцько-здобницька культура: проблемна ситуація», «Кераміка середньовічного Білгорода: матеріали розкопок 1969, 1971 рр.», «Релігійність неандертальця: аргументи за і проти».

Часто для ділення назви на частини використані дужки (таких прикладів 201, тобто 11,3 %): «Жертовники з черепами в уроч. Царина Більського городища (до суті ритуалу)», «Фібули V — першої половини VIII ст. з Полтавщини (знахідки початку 2000-х років)», «Гральні кості (II тис. до н. е. — XIV ст. н. е.) з колекції Національного музею історії України», «Світлоглинні амфори з рифленням типу набігаючої хвилі (IV–VII ст. н. е.)».

Досить поширеними є усталені ще за радянських часів назви на кшталт «до питання» (38), «до проблеми» (14), двічі навіть просто «до походження»: загалом їх 54 (3,1 %). Наприклад: «До проблеми склепів у некрополі Херсонеса Таврійського IV ст. до н. е.», «Гончарний круг античного часу (до питання атрибуції)». Такі назви передбачають, що автор викладає суть загального питання, а потім долучає до нього нову інформацію. Інакше кажучи, здійснює аналіз відомого і спробу інтерпретації нового.

«Класичних» назв з уточненнями, виділеними за допомогою двокрапки або дужок, є 16,5 %; а назв, що вказують на належність пропонованої статті до відомого питання, — 3,1 %. Отже, 19,6 % назв свідчать про прагнення авторів не тільки ввести у науковий обіг матеріал, але й пояснити його, проаналізувати й пов'язати з уже відомою інформацією.

Також усталеними є назви зі словами «за матеріалами» (55, тобто 3,2 %). Наприклад, «Знахідки I тис. н. е. у Полтавському Поворсклі: за матеріалами робіт 2016 р.». Іноді назви з двох частин (з уточненнями) містять і вказані вище кліше: «Ліпна кераміка з Танаїса за матеріалами з розкопа XXV (закриті посудини)», «Пам'ятки типу Новочеркаського скарбу (за матеріалами Північного Кавказу)». До цієї ж групи однотипних назв належать і назви зі словом «деякі» (у

двох випадках недоречно вжито слово «окремі», 36 назв, 2,0 %) на кшталт «Деякі зауваження з приводу “кризи української археології”» чи «Деякі форми елліністичної рельєфної кераміки з Ольвії». Ще 16 назв статей містять слово «особливості», у трьох з них застосовано словосполучення «деякі особливості».

Ці сумарні 6,1 % назв вказують радше на введення у науковий обіг матеріалів, аніж на аналіз / синтез наукової інформації, хоч і оприлюднені у рубриці «Статті». Тому поширення таких назв наукових статей свідчить про розмиття змістової межі між різножанровими текстами: науковою статтею, яка повинна містити результати наукової роботи з отриманими результатами (аналіз / синтез / узагальнення / пояснення / прогноз), і описовим оприлюдненням нових даних, отриманих у результаті практичної (польової та камеральної) роботи.

185 назв статей є не «фіксаційними», а «описовими», що дає підстави об'єднати їх із групою назв «до питання». Це назви, які починаються з прийменника «про», іноді цей прийменник використовують для уточнення назви. Наприклад: «Про срібло давньоруських монет», «Ще раз про межі Ольвійського поліса», «Про одну групу київської пізньосередньовічної кераміки».

Переважає більшість інших назв ще простіша: «Житла роменського городища Водяне», «Поховання 529 Нетайлівського могильника», «Список імен на чорнолаковій чашці з некрополя Ольвії», «Незвичайний каліптер з Ольвії». Ці назви також схожі на назви для публікації результатів розкопок, а не наукових статей як одного з основних видів наукової роботи, де мають бути викладені проміжні чи кінцеві результати наукового дослідження, *«цінна інформація, що надасть читачу змогу ознайомитися зі спостереженням, відтворити методи та оцінити інтелектуальні зусилля авторів»*¹ (Day, Gastel 2012, с. 19). *«Наукова розвідка не повинна лишатися “річчю в собі”, а має дійти до найширшого кола фахівців... Важливо не просто сповістити про проведену розвідку, а й переконати в тому, що її тема — актуальна, метод — слушний, результати — вірогідні, висновки — обґрунтовані, подальша робота — перспективна. Щоб читач зацікавився і покликався на прочитане в майбутньому»* (Селігей 2016, с. 339). Назва наукової статті має

¹ Тут і далі переклад з англійської належить авторам.

відповідати суті наукової проблеми чи завдання, що вирішується, вказувати на мету й методи, характеризуватись певним рівнем узагальнення, без надмірної конкретики. Влучна назва — спосіб привернути увагу ширшого кола фахівців, тоді як конкретна просторова чи «матеріальна» локалізація обмежують коло потенційних читачів.

До надмірно конкретних назв можна віднести побудовані за схемою «Що: де (коли)» або «Про що: де (коли)». Наприклад: «Нове поховання пшеворської культури у Західному Побужжі», «До питання про реконструкцію храму Юпітера Доліхена на території сучасної Балаклави» або загадкове «Про одне дискусійне питання української історії XIV ст.». Такі назви є утилітарними і відіграють роль ключових слів, не доносять до читача емоцій автора, не додають контексту і зацікавити можуть тільки вузького спеціаліста у певній галузі, який вивчає ті самі предмети або той самий період. Такі назви, як і знеособлені, нецікаві, вихолощені тексти, є значною мірою наслідком насадження стилю радянського історіописання «фахівцям для фахівців», а у світі — складовою позитивістського світогляду: *«Постульована позитивістами “безсторонність” історика породила надзвичайно нудний текст. Адже історикомі належало бути “науковим”...»* (Яковенко 2007, с. 284). До того ж *«Редактори так ретельно виполювали всі авторські “отсебятини”, себто відхилення від стандарту, що вже повоєнне покоління науковців... просто не вміло писати “по-авторські”»* (Яковенко 2007, с. 285).

Відзначити й запам'ятати можна назви, які містять питання або відсилають до відомих літературних творів, як-от: «Бідолашний Орік», «Чи існувала прото- й ранньоунетицька культура понад верхнім Дністром?», «“Романтика 1001 ночі” за восточним фронтом? Микроисторическое исследование раскопок СС-Аненербе в Соленом (Украина, 1943 гг.)», «Мергелева гряда — нова археологічна сенсація?», «Херсонес і таври: протистояння чи взаємодія?», «Гробниця Філіпа II Македонського?», «Антропоморфні насипи. Міф чи дійсність?», але вони є рідкістю. Також нечастими є спроби заінтригувати потенційного читача назвами на кшталт «Сезонність та довгочасність», «Бірка до Бірки», «Скарби VI—VIII ст. Анти чи Русь?», «Про “відповідальні здобутки” і здоровий глузд», «Загадка Зарубського монастиря», «“Культурні спільності” чи “спільності археологічних культур”?», «Чи

існувала давньоруська народність?». Вони привертають увагу і не дублюють ключових слів.

Спроба кількісної характеристики інформативності й креативності назв статей.

Щоб схарактеризувати весь масив назв із 1773 статей за останні тридцять п'ять років (1989–2023) ми застосували методи бібліометричного й лексичного аналізу (Бережнюк 2014). Для отримання кількісних характеристик ми розробили систему поділу назв на синтетичні й аналітичні за трьома критеріями: креативність, функціональність, залучення аудиторії. Ці критерії вибрано з огляду на те, що *«щоб створити стилістично довершений текст... автор має дотримуватися комунікативних якостей (насамперед — ясності, стислості, точності)... Потужними каталізаторами сприйняття виступають також досконала композиція, яскрава авторська індивідуальність і помірна експресивність»* (Селігей 2016, с. 5). Кожний із критеріїв об'єднує кілька ознак, а кожна ознака має ваговий коефіцієнт (табл. 4).

Після визначення всіх коефіцієнтів для кожної назви ми установили алгоритм розрахунку її синтетичної ваги (СВ): $СВ = К : 4 + \Phi + 3 : 2$. Тож значення СВ може змінюватись у діапазоні 0–2,5 із кроком 0,25.

За цим алгоритмом опрацьовано 1707 назв публікацій із рубрик «Статті», «Дискусії», «Охорона археологічних пам'яток», «Археологія за кордоном», «Публікації археологічного матеріалу», «Нові відкриття та знахідки», «На допомогу вчителю», «Історія науки», «Методи археологічних досліджень», «Київські старожитності», «До історії стародавнього виробництва», «Архівні матеріали». З досліджуваного масиву було виключено хронікальні статті, присвячені ювілеям видатних учених.

Середнє арифметичне розрахованих коефіцієнтів становило 0,347 за досить низької дисперсії — 0,218. Розподіл значень показано в табл. 5.

Понад половина статей мають нульовий показник синтетичності назви, вони є суто описовими: зазначають, що описано в статті (називають предмет, об'єкт, час, локацію), тобто фактично дублюють ключові слова. Майже 97 % назв статей набрали тільки половину з можливих балів. Максимальне досягнуте значення 2,25 отримала одна стаття — «“Культурні спільності” чи “спільності археологічних культур”?» (Ричков 1993). Динаміку сумарного річного показника ілюструє рис. 6. Характерним і важливим результатом є те, що графік де-

монструє хоч і складний, але фактично одно-направлений тренд до зменшення синтетичної ваги креативності назв публікованих текстів. Отже, матеріали журналу з кожним роком стають усе далі й далі від того, що П. О. Селігей називає ефективною науковою комунікацією.

Аналогічно ми проаналізували масив назв статей журналу «Open Archaeology» — рецензованого онлайнового журналу компанії De Gruyter, який публікує «оригінальні високоякісні дослідження з усіх аспектів археології» і «охоплює нові міждисциплінарні підходи до археологічних даних, включаючи археологічну науку, теорію та інтерпретацію, а також управління археологічною спадщиною та популяризацію». Журнал має досить високі показники у базах Web of Science та Scopus (Open Archaeology (б. р.)). Матеріалом для порівняння став масив статей цього журналу за останні п'ять років, упродовж яких у журналі «Open Archaeology» опубліковано 283 статті. З них нульове значення отримали 48, тобто 17 %, половину значення показника досягли 83,75 % статей. Максимальним значенням, як і для журналу «Археологія», є 2,25, і його отримали чотири статті. Середнє арифметичне коефіцієнтів майже удвічі вище за коефіцієнти журналу «Археологія» — 0,729, властива їй значна дисперсія набутих значень — 1,531.

Для того щоб забезпечити коректність порівняння, ми виокремили статті журналу «Археологія» за такий самий п'ятирічний період. Цих статей виявилось 182; результати зістав-

лення отриманих масивів назв за показником синтетичності ілюструє рис. 7.

Навіть на незначному відтинку часу, що став предметом порівняльного аналізу, розрив між тенденціями називання публікацій у журналах «Археологія» та «Open Archaeology» є вкрай наочним. Частково його можна пояснити більшим інтересом дописувачів зарубіжного видання до привернення широкого кола читачів. Інші причини — недостатня синтетичність або яскравість матеріалу публікації, незнання способів ефективної наукової комунікації чи відповідних світових трендів. Однак будь-яке пояснення вказуватиме на проблемну точку, що потребує осмислення та зміни. Крім того, загальний низький показник синтетичності назв корелює з низькою часткою теоретичних і методичних публікацій, а також тих, що розв'язують питання «верхніх» рівнів розвитку археологічного знання.

Функція ключових слів.

До 651 статті від № 2–2009 до № 4–2023 включно ми проаналізували й наявні у відкритому доступі ключові слова. Загальний масив становить 1954 слова і словосполучення, які трапляються 3469 разів. Здебільшого ці ключові слова дублюють назву, знижуючи у такий спосіб інформативність наведеної інформації не тільки для читача, а й для пошукових систем. Адже будь-яка пошукова система аналізує і назву, і ключові слова, тож уже через це ключові слова повністю не виконують своєї функції. Сукупність ключових слів повинна відображати поза

Табл. 4. Критерії й ознаки визначення синтетичної ваги назви статті

Table 4. Criteria and features for evaluation of the title's synthesising capacity

Критерій	Ознака	Ваговий коефіцієнт
Креативність (К)	Інтертекстуальність наявна	2
	Емоційне забарвлення є	1
	Двокрапка (якщо відділено слова «за матеріалами», уточнено дату чи локацію, бал не враховано)	1
	Дужки (якщо відділено слова «за матеріалами», уточнено дату чи локацію, бал не враховано)	1
Функціональність (Ф)	Фіксаційність (про / до питання, за матеріалами, деякі особливості)	0
	Описовість	1
Залучення аудиторії (З)	Конкретна локалізація	0
	Злободенність (бал нараховано за актуальну тематику, а також методичним і теоретичним статтям)	1

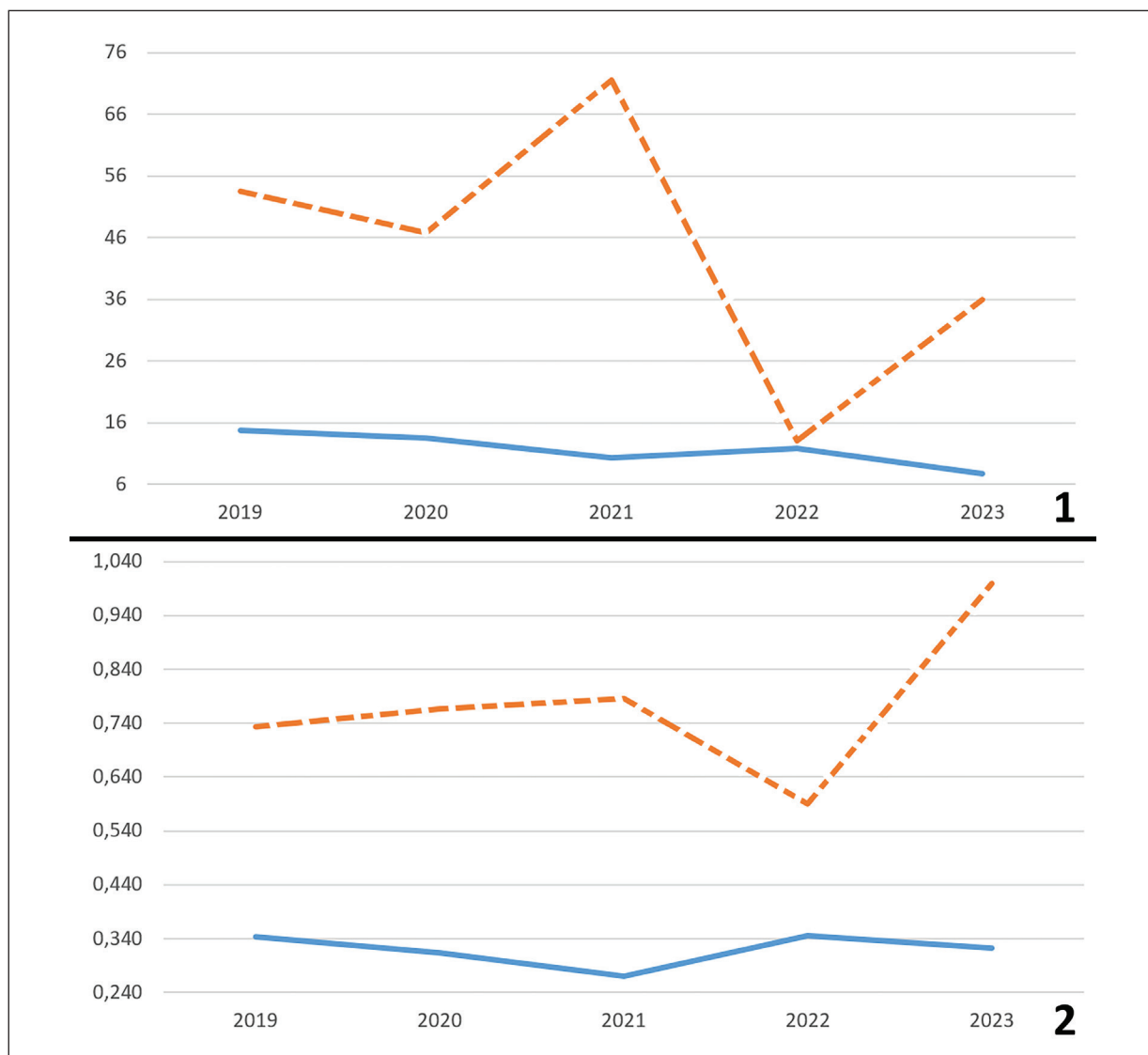

Рис. 7. Сумарний показник синтетичності назв статей у журналах «Археологія» (суцільна лінія) і «Open Archaeology» (пунктир), 2019–2023 рр.: 1 — абсолютне значення показника; 2 — зважений показник (абсолютне значення віднесене до кількості статей відповідного року)

Fig. 7. A total synthesising capacity of the papers' titles in *Arheologia* (solid line) and *Open Archaeology* (dashed line) yearly during 2019–2023: 1 — an evaluated synthesising capacity; 2 — a weighted synthesising capacity (the total number divided by the number of papers each year)

контекстом основний зміст наукової праці; вони мають бути конкретними у своїй предметній області, змістовними поняттями. Тож ключові слова повинні мати високе змістове навантаження без надмірної конкретизації, а також доповнювати назву й бути тими найчастотнішими «ключами», які підвищують можливість читача натрапити на статті за допомогою пошуку в мережі. Водночас вони не мають бути широкоживаними багатозначними словами. Так, більшість із них у журналі «Археологія» (наприклад, трикутники, коні, контакти, кредитор, костюм, обробка, обстеження, турецькі вироби тощо) для пошуку інформації непридатні.

Варто зазначити, що з дослідженого масиву із 1954 ключових слів 1493 трапляються лише один раз, тобто система ключових слів у журналі не усталена. Розробка системи ключових слів для поліпшення контекстного пошуку є дуже перспективним напрямом для роботи періодичного наукового видання. Багато видань за допомогою інструментів побудови хмар частотності слів укладають перелік вагомих саме для цього видання ключових слів, що може допомогти авторам укласти ключові слова до своїх майбутніх статей. Це підвищуватиме частотність їх у загальному масиві метаданих журналу і збільшуватиме кількість користувацьких звер-

нень до нього. Особливу увагу варто приділити тим ключовим словам, які позначають одні й ті самі предмети, явища, періоди, але різні автори пишуть їх по-різному. Наприклад, «кочовики» і «кочівники» або «доба / час / епоха бронзи».

Під час опрацювання масиву ми зіткнулись із тим, що частина римських цифр у ключових словах написана кириличними літерами, століття позначені і римськими цифрами, і арабськими. Це вносить додаткову плутанину й робить ключові слова неінформативними, адже вони не зчитуються пошуковими системами.

Кількість повторень ключових слів: від 1 (1493 слова) до 52 («Ольвія»), тобто приблизно 76,4 % ключових слів є унікальними, неповторюваними. По два рази трапляються 236 слів, 10 і більше разів — лише 35 слів. Наприклад, лише 10 разів трапляються серед ключових слова «краніологія», «технологія» і «типологія», 14 — «антропологія» та 23 — «хронологія». Натомість слово «курган» трапляється 30 разів, а «поховання» — 37. Першу десятку за частотністю формують такі слова: «Ольвія», «поховання», «Північне Причорномор'я», «курган», «кераміка», «поселення», «Східна Європа», «Київська Русь», «Давня Русь», «скіфи». З перших 15 найчастотніших слів у назвах і у ключових словах збігаються чотири: «Ольвія», «поховання», «поселення» і «скіф».

Відсутність напрацьованого масиву ключових слів опосередковано свідчить також про низький рівень теоретизованості текстів, бо вказує на відсутність формалізованості опису

явищ і викладу базових положень спеціальною мовою. Інакше кажучи, вказує на втрату пояснювальної і методологічної функцій, що не може не позначатись на інших ознаках теорії — практичній і прогностичній.

Діагноз

Розмитість рамок між рубриками журналу, помітна неочевидність віднесення текстів до певних рубрик, однакові за структурою назви статей у всіх рубриках ілюструють загалом низький рівень теоретизованості видання, його орієнтацію не на приращення наукового знання, а на введення у науковий обіг нових фактів і матеріалів. Принаймні про це свідчать назви статей: більшість із них вказує на те, «що взаємодіє» і описує артефакти й асембляж, тобто представляє результати польових досліджень. Це підтверджують і ключові слова, які переважно дублюють назви статей і зазначають час, археологічну культуру, локацію, назву описуваних предметів. Дещо рідше трапляються статті про те, «як взаємодіємо», де викладено результати камеральних робіт, описані типи й ознаки певних предметів та об'єктів. Поодинокі тексти можна віднести до макрорівня наукової теорії, де зроблено спроби описати причини конкретної взаємодії, це фактично початок теоретичного етапу.

Судячи із назв і ключових слів, статей, які виходять на рівень загальних інтерпретацій у журналі практично немає, себто відсутні тексти щодо реконструкцій історії первісного суспільства, інтерпретації явищ і процесів. Перевагу серед статей описово-артефактних засвідчує і переважання у масиві ключових слів саме унікальних, взагалі неповторюваних.

Про слабкий рівень теоретизування археологічної роботи свідчать також інші визначені показники. Низький рівень синтетичності не лише унаочнює рідкісність теоретизування як таку, але й підкреслює розрив із західними академічними трендами, подолання якого — справа саме теорії та методики науки. На нашу думку, ця робота мала б проходити у текстах практично порожньої нині рубрики «Дискусії». Так само про анемічне теоретизування свідчать високий рівень монополізації видання за індексом Герфіндала й чітка належність «Археології» до журналів соціогуманітарної царини всупереч глобальним тенденціям до трансдисциплінарної науки та залучення зовнішніх, неархеологічних методів (і навпаки — низька кількість

Табл. 5. Зважений показник синтетичності назв статей у журналі «Археологія», 1989–2023 рр.

Table 5. A weighted synthesising capacity of papers' titles published in *Arheologia* from 1989 to 2023

Значення показника	Кількість значень	Частка, %
0	978	57,29
0,25	56	3,28
0,5	255	14,94
0,75	54	3,16
1	252	14,76
1,25	55	3,22
1,5	46	2,69
1,75	7	0,41
2	3	0,18
2,25	1	0,06

трансдисциплінарних досліджень пов'язана саме із відривом від західної теоретичної традиції, див. Мінаков, Радченко 2024).

Урешті-решт, рідкісність проявів креативності у представленні наукового археологічного знання прямо впливає і на розуміння широким загалом цінності і самостійності археології в Україні, буквально приховуючи науку у вежі зі слонової кістки. Отже, одним із висновків щодо перспектив розвитку галузі за результатами аналізу журналу «Археологія» буде нагальна потреба повернутись до активної теоретичної та методичної роботи, щоб скоротити розрив із суспільством і міжнародною академічною спільнотою.

Висновки та можливості «лікування»

На основі виконаного аналізу показано тяглість традицій у журналі «Археологія», схарактеризовано зміну рубрикації і динаміку наповнення основних змістових рубрик, розподіл авторів, частотність слів у назвах статей і ключових словах, принципи побудови назв статей. Опрацьований матеріал засвідчує, що підвищити видимість журналу у світовому інформаційному просторі можна завдяки осучасненню його рубрикації, виробленню системи рекомендованих ключових слів, залученню сторонніх авторів тощо.

За весь термін роботи у журналі було виділено 36 рубрик із різним періодом існування й обсягом наповнення. Помітною є властива радянським (і пострадянським) журналам спроба поєднати якісну рубрикацію із функціональною: одночасне виділення рубрик за темою і за видом текстів. Істотної зміни назв ключових рубрик за цей період не відбулось, що засвідчує тяглість наукової традиції журналу, зокрема намагання відділити наукові статті від інших текстів на кшталт публікацій матеріалів.

Склад авторів журналу, проаналізований на масиві із 1758 наукових статей, свідчить, що журнал характеризується розподілом авторства (і рівнем кооперації), властивим радше журналам соціогуманітарної царини, ніж періодиці з природничих або технічних наук. Більшість становлять одноосібні публікації — 1261 (71,8 %).

Із ключових слів, наявних у статтях останніх 14 років, приблизно 76,4 % є унікальними. Багато термінів, які для ключових слів доцільно уніфікувати, написані по-різному. До того ж серед ключових слів велику кількість становлять широкі живані й багатозначні, а тому фактично непри-

датні до виконання контекстного тематичного користувацького пошуку. Отже, розробка системи ключових слів на основі застосованих у світових наукометричних базах термінів може стати одним із результативних і корисних напрямів роботи з метою підвищення видимості журналу.

Вивчення структури назв статей дало змогу здійснити їх типізацію, а виконаний розподіл назв на синтетичні й аналітичні за трьома критеріями (креативність, функціональність, залучення аудиторії) показав, що майже 60 % назв статей за цей період є описовими, тобто фактично виконують роль ключових слів, а не характеризують досліджене питання у спосіб, який міг би зацікавити аудиторію. Порівняння кількісних показників синтетичності назв статей журналу «Археологія» з такими самими показниками журналу «Open Archaeology» за останні п'ять років засвідчило в середньому вдвічі вищий рівень креативності й емоційності назв статей останнього. Отже, автори журналу «Археологія», даючи прості описові назви своїм статтям, відмовляються від спроби залучення, зацікавлення ширшого кола читачів.

Це почасти підтверджує і надзвичайно високий рівень монополізації журналу, що продовжує зростати протягом останніх десяти років: у журналі стає все менше статей, у складі авторів яких є представники тільки інших наукових установ і закладів вищої освіти. А до складу практично всіх авторських колективів входять працівники установи-засновника — Інституту археології НАН України. Високий рівень монополізації вказує, що у журналі практично всі статті висвітлюють результати досліджень або тільки працівників Інституту археології, або спільних робіт його працівників у кооперації з іноземними чи вітчизняними дослідниками. Знизити рівень монополізації може тільки оприлюднення статей, присвячених науковим результатам інших інституцій археологічного профілю. Це відповідатиме багаторічним світовим тенденціям і рекомендаціям (Ярошенко, Назаровець 2015), а також оновленим критеріям DOAJ щодо ендогенності наукових періодичних видань (Кудименко 2023; Оновлені... (б. р.)).

На основі виконаного дослідження можна виділити декілька «точок росту», які потребують певних організаційних рішень і можуть сприяти зростанню помітності журналу у двох найбільших світових наукометричних базах, до яких він увійшов. Першою «точкою росту» є

доопрацювання рубрикації, визначення чітких критеріїв розподілу наданих текстів на наукові статті, публікації матеріалів, огляди, методичні праці — вони мали б відрізнятися за структурою назв і текстів і за наборами ключових слів. Друга й третя «точки росту» фактично є продовженням роботи з підвищення уявної розмежованості рубрикації: це урізноманітнення назв, у якому авторам можуть допомогти рецензенти й редактори, і укладання рекомендованого та уніфікованого масиву ключових слів. Масштабнішими й результативнішими змінами була б активізація

Мета... (б. р.) Археологія. (б. р.). *Мета і сфера діяльності журналу* [online]. Режим доступу: <https://arheologia.com.ua/index.php/arheologia/aims-and-score> [Дата звернення: 18 травня 2024].

Балагура, І. В. 2015. Дослідження тенденцій наукової співпраці в реферативній базі даних «Україніка наукова». *Наука України у світовому інформаційному просторі*, 11, с. 81-88.

Бережняк, О. 2014. *Бібліометрія як метод аналізу стану книговидання. Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського*, 40, с. 7-16.

Велентейчик, Т. М., Радченко, А. І., Мриглод, О. І. 2023. Наукометричне дослідження журналу «Наука та наукознавство»: до 30-річчя видання. *Наука та наукознавство*, 3 (121), с. 5-40. <https://doi.org/10.15407/sofs2023.03.005>

Генінг, В. Ф. 1992. Концепція «культури» в археологічному знанні (з історії питання). *Археологія*, 1, с. 4-16.

Головач, Ю., Красницька, М., Мриглод, О., Ровенчак, А. 2017. Двадцять років Журналу фізичних досліджень. Спроба журналометричного аналізу. *Журнал фізичних досліджень*, 21 (4), 4001, с. 1-19.

Зозуля, Ю. А., Сапон, Н. А., Никифорова, А. Н. 2016. Украинский нейрохирургический журнал в свете наукометрии. *Український нейрохірургічний журнал*, 1, с. 5-13.

Археологія... (б. р.) Інститут археології НАН України: офіційний вебресурс. (б. р.). *Археологія. Про журнал* [online]. Режим доступу: <http://www.iananu.kiev.ua/archaeology/tools/history.htm> [Дата звернення: 18 травня 2024].

Кудименко, Л. Г. 2023. DIAMAS: діамантові стандарти в інституційному видавництві відкритого доступу. В: Василенко, О. М. (відп. ред.). *Бібліотека. Наука. Комунікація. Актуальні питання збереження та інноваційного розвитку наукових бібліотек: матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 3–5 жовтня 2023 р.)*. Київ: НБУВ, с. 266-269 [online]. Режим доступу: <http://conference.nbuv.gov.ua/report/view/id/1847> [Дата звернення: 18 травня 2024].

Мінаков, М. А., Радченко, С. Б. 2024. Структура археологічного знання та поняття археологічної культури: пропозиції до перегляду в перспективі акторно-мережової теорії. *Археологія*, 4, с. 104-124. <https://doi.org/10.15407/arheologia2024.04.104>

Оновлені... (б. р.) МОН України: офіційний вебресурс. *Оновлені критерії для сайтів наукового журналу: рекомендації DOAJ* [online]. Режим доступу: <https://nauka.gov.ua/information/оновлені-критерії-для-сайтів-науковoho-журналу-rekomendatsii-doaj/> [Дата звернення: 18 травня 2024].

Мриглод, О. І., Назаровець, С. А. 2019. Наукометрія та управління науковою діяльністю: вкотре про світове та українське. *Вісник Національної академії наук України*, 9, с. 81-94. <https://doi.org/10.15407/visn2019.09.081>.

рубрики «Дискусії», наприклад, завдяки упорядкуванню спеціальних чисел, спрямованих на публікацію синтетичних досліджень або питань археологічної теорії, опублікуванню конкретних методичних і теоретичних дискусій тощо.

Таке осучаснення журналу й упорядкування практичних питань може суттєво розширити читацьку аудиторію та призвести до зростання показників цитованості журналу «Археологія» без порушення його багаторічних традицій.

Надійшла 20.05.2024

Назаровець, С. А. 2020. Кількісний аналіз спільних публікацій українських науковців з нобелівськими лауреатами 1994–2018 рр. у окремих галузях науки. *Наука та інновації*. 16 (5), с. 110-117. <https://doi.org/10.15407/scin16.05.110>.

Радченко, А. І. 2018. «Записки Українського мінералогічного товариства»: історія і перспективи. *Записки українського мінералогічного товариства*, 15, с. 19-28.

Радченко, А. І., Коваль, Н. В. 2018. Як оцінити широту аудиторії наукового періодичного видання? *Вісник НАН України*, 9, с. 73-82. <https://doi.org/10.15407/visn2018.09.073>.

Радченко, А. І., Коваль, Н. В. 2019. Монополізованість періодики НАН України хіміко-біологічного спрямування. *Вісник НАН України*, 10, с. 63-69. <https://doi.org/10.15407/visn2019.10.063>.

Радченко, А. І., Коваль, Н. В. 2020. Періодичні видання НАН України з фізико-технічних і математичних наук: рівень монополізованості. *Вісник НАН України*, 11, с. 63-69. <https://doi.org/10.15407/visn2020.11.051>.

Радченко, А. І., Мриглод, О. І. 2019. «Мінералогічний журнал»: 40 років історії. *Мінералогічний журнал*, 41 (1), с. 3-14. <https://doi.org/10.15407/mineraljournal.41.01.003>

Ричков, М. О. 1993. «Культурні спільності» чи «спільності археологічних культур»? *Археологія*, 1, с. 82-92.

Ричков, М. О. 1995. Археологічна культура і ландшафт. *Археологія*, 4, с. 95-110.

Селігей, П. 2016. *Світло і тіні наукового стилю*. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія».

Смирнов, С. В. 2003. Археологічна культура: суперечливі моменти розробки проблеми. *Археологія*, 1, с. 7-20.

Журнал... (б. р.) Співка археологів України. *Журнал «Археологія»* [online]. Режим доступу: <http://www.vgosau.kiev.ua/-qq> [Дата звернення: 18 травня 2024].

Твердохлеб, І. В., Потоцкая, О. Ю. 2017. Первые 10 лет журнала «Морфология/Morphologia»: анализ деятельности. *Морфологія*, 11 (1), с. 80-85. <https://doi.org/10.26641/1997-9665.2017.1.80-85>

Яковенко, Н. М. 2007. *Вступ до історії*. Київ: Критика.

Ярошенко, Т. О., Жарінова, А. Г. 2023. Наукове цитування: історичний і теоретичний ландшафт. *Наука та наукознавство*, 3 (121), с. 41-67. <https://doi.org/10.15407/sofs2023.03.041>.

Ярошенко, Т., Назаровець, С. 2015. «Могилянський протокол»: рекомендації щодо вдосконалення редакційних політик українських наукових видань. *Наука України у світовому інформаційному просторі*, 11, с. 56-59. <https://doi.org/10.6084/m9.figshare.1556157>

Ярошенко, Т., Ярошенко, О. 2020. Високоцитовані документи науковців України в базах даних цитувань: кореляція бібліометричних індикаторів. *Український журнал з бібліотекознавства та інформаційних наук*, 5, с. 108-126. <https://doi.org/10.31866/2616-7654.5.2020.205734>

Batagelj, V., Ferligoj, A., Squazzoni, F. 2017. The Emergence of a Field: A Network Analysis of Research on Peer Review. *Scientometrics*, 113 (1), p. 503. <https://doi.org/10.1007/s11192-017-2522-8>.

Day, R. A., Gastel, B. 2012. *How to Write and Publish a Scientific Paper*. Cambridge: Cambridge University Press.

DeGruyter. 2024. *Open Archaeology* (n. y.) [online]. Available at: <https://www.degruyter.com/journal/key/opar/html#ranking> [Accessed 18 May 2024].

Gutsulyak, K. M., Manzhara, V. S. 2007. Scientometric Analysis of Publications in the “Ukrainian Journal of Physics” for the Period of 1990–2004. *Ukrainian Journal of Physics*, 52, 1, p. 99.

Mryglod, O. 2018. Scientometric Analysis of Condensed Matter Physics Journal. *Condensed Matter Physics*, 21, 2, p. 22801. <https://doi.org/10.5488/CMP.21.22801>

Rhoades, S. A. 1993. The Herfindahl-Hirschman Index. *Federal Reserve Bulletin*, 79, p. 188.

Stigler, S. M. 1994. Citation Patterns in the Journals of Statistics and Probability. *Statistical Science*, 9 (1), p. 94. <https://doi.org/10.1214/ss/1177010655>.

Vijayakumar, M., Kolle, S. R. 2017. Indian Contribution in Information Science and Library Science Research during 1991–2015: A Bibliometric Analysis, *DESIDOC Journal of Library & Information Technology*, 37 (6), p. 387. <https://doi.org/10.14429/djlit.37.11005>.

Anna I. Radchenko¹, Simon B. Radchenko²

¹ PhD, Director of the Publishing House “Akadempriodyka”, the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID: 0000-0002-0276-6398, radchenko@nas.gov.ua

² PhD, Research Fellow, Museum of Archaeology, the University of Stavanger, Norway, ORCID: 0000-0003-2970-5373, simon.radchenko@gmail.com

UKRAINIAN *ARHEOLOGIA*: SCIENTOMETRIC ANALYSIS

In the paper the implementation of the newly established methodological scheme for scientometric and bibliometric analysis of scientific periodicals is presented. This methodology is applied to the *Arheologia* journal, the leading scientific Ukrainian archaeological journal. The study aims to obtain a “portrait” of the journal, characterise its development and change, determine worrying issues, and suggest potential growth directions. We applied the methods of scientometric, bibliometric, lexicological, and semantic studies, as well as a few statistical tools.

By calculating the Herfindahl — Hirschman index (HHI), we estimated the journal’s monopolisation level from 2015 to 2017 and 2021 to 2023. Furthermore, we analysed the list of journal authors based on the metadata of almost 1700 articles and concluded that the features of authors’ contributions and the cooperation patterns correspond to those of humanities and social sciences journals. The list of sections and their change through time was analysed for 1947–2023, as well as the number of papers in the main sections (228 journal issues and more than 3600 papers were studied, for that matter). The word frequency in the paper’s titles has been investigated for the same period. The keywords selection and use patterns were considered from 2009 to 2023 when these were included in the journal’s metadata.

Finally, the dataset of papers from 1989 to 2023 was used to evaluate the papers’ titles’ “synthesising capacity.” This parameter is introduced together with the developed methodology of estimating the titles’ capacity to introduce the analytical or synthesising nature of scientific papers. The estimation follows the criteria of creativity, functionality, and engagement. We compared the results for 2019–2023 with the data from the *Open Archaeology* international journal (published by DeGruyter) for the same period.

The studied data prove that improving the journal’s visibility for a broader audience worldwide requires modernising its publishing policies. Structuring the sectioning system and using keywords would also be very beneficial. For instance, all determined growth directions are indirectly connected with Ukraine’s current state of archaeological theory and methodology. The research revealed the traditionality of *Arheologia* publishing strategies. It underscored the dynamics of the change in its main parameters and allowed the determination of the features of this journal and Ukrainian archaeology in general.

Key words: *scientometrics, bibliometrics, Arheologia; citation, word frequency, theory of science, archaeology.*

References

Meta... (n. y.) *Arheologia. Meta i sfera diialnosti zhurnalu* [online]. Available at: <https://arheologia.com.ua/index.php/arheologia/aims-and-scope> [Accessed 18 May 2024].

Balahura, I. V. 2015. Doslidzhennia tendentsii naukovoï spivpratsi v referatyvniï bazi danykh “Ukrainika naukova”. *Nauka Ukrainy u svitovomu informatsiinomu prostori*, 11, p. 81–88.

Berezhniak, O. 2014. Bibliometriia yak metod analizu stanu knyhovydannia. *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteki Ukrainy im. V. I. Vernadskoho*, 40, p. 7–16.

Velenteichyk, T. M., Radchenko, A. I., Mryglod, O. I. 2023. A Scientometric Study of “Science and Science of Science” Journal: to the 30th Anniversary of the Edition. *Nauka ta naukoznavstvo*, 3 (121): p. 5–40. <https://doi.org/10.15407/sofs2023.03.005>

Heninh, V. F. 1992. Kontseptsiiia “kultury” v arkeolohichnomu znanni (z istorii pytannia). *Arheologia*, 1, p. 4–16.

Holovach, Yu., Krasnytska, M., Mryglod, O., Rovenchak, A. 2017. Dvadtsiat rokiv Zhurnalu fizychnykh doslidzhen. Sproba zhurnalometrychnoho analizu. *Zhurnal fizychnykh doslidzhen*, 21 (4), 4001, p. 1–19.

Zozulya, Iu. A., Sapon, N. A., Nikiforova, A. N. 2016. The Ukrainian Neurosurgical Journal in the Light of the Scientometrics. *Ukrainian Neurosurgical Journal*, 1, p. 5–13. <https://doi.org/10.25305/unj.61873>

Arheologia... (n. y.). Instytut arkeolohii NAN Ukrainy: ofitsiyni vebresurs. (n. y.) *Arheologia. Pro zhurnal* [online]. Available at: <http://www.iananu.kiev.ua/archaeology/tools/history.htm> [Accessed 18 May 2024].

- Kudymenko, L. H. 2023. DIAMAS: Diamond Standards in Institutional Open Access Publishing. In: Vasylenko, O. M. (ed.). *Biblioteka. Nauka. Komunikatsiia. Aktualni pytannia zberezhenia ta innovatsiinoho rozvytku naukovykh bibliotek: materialy Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii* (Kyiv, 3–5 zhovtnia 2023 r.). Kyiv: NBUV, p. 266-269 [online]. Available at: <http://conference.nbu.gov.ua/report/view/id/1847> [Accessed 18 May 2024].
- Minakov, M. A., Radchenko, S. B. 2024. The Structure of Archaeological Knowledge and the Concept of Archaeological Culture: The Perspective of Actor-Network Theory. *Arheologia*, 4, p. 104-124. <https://doi.org/10.15407/arheologia2024.04.104>
- Onovleni... (n. y.) MON Ukrainy: ofitsiinyi vebresurs. *Onovleni kryterii dlia saitiv naukovoï zhurnalu: rekomendatsii DOAJ* [online]. Available at: <https://nauka.gov.ua/information/onovleni-kryterii-dlia-saitiv-naukovoho-zhurnalu-rekomendatsii-doaj/> [Accessed 18 May 2024].
- Mryglod O. I., Nazarovets C. A. 2019. Scientometrics and Management of Scientific Activities: Once Again about the Global and Ukrainian. *Visnik Nacionalnoi Akademii Nauk Ukraini*, 9, p. 81-94. <https://doi.org/10.15407/vism2019.09.081>
- Nazarovets, S. A. 2020. Quantitative Analysis of the Co-Publications of Ukrainian Scientists with the Nobel Laureates 1994-2018 in Science. *Science and Innovation*, 16 (5), p. 110-117. <https://doi.org/10.15407/scin16.05.110>
- Radchenko, A. I. 2018. "Notes of the Ukrainian Mineralogical Society": History and Perspectives. *Proceedings of the Ukrainian Mineralogical Society*, 15, p. 19-28.
- Radchenko, A. I., Koval, N. V. 2018. How to Assess How Wide is an Audience of a Periodical. *Visnik Nacionalnoi Akademii Nauk Ukraini*, 9, p. 73-82. <https://doi.org/10.15407/vism2018.09.073>
- Radchenko, A. I., Koval, N. V. 2019. Monopolization of Section of Chemical and Biological Sciences of the NAS of Ukraine Periodicals. *Visnik Nacionalnoi Akademii Nauk Ukraini*, 10, p. 63-69. <https://doi.org/10.15407/vism2019.10.063>
- Radchenko, A. I., Koval, N. V. 2020. Journals of NAS of Ukraine in Physical, Engineering and Mathematical Sciences: Monopolization Level. *Visnik Nacionalnoi Akademii Nauk Ukraini*, 11, p. 51-58. <https://doi.org/10.15407/vism2020.11.051>
- Radchenko, A. I., Mryglod, O. I. 2019. "Mineralogical Journal (Ukraine)": 40 Years of History. *Mineral. Journ. (Ukraine)*, 41 (1), p. 3-14. <https://doi.org/10.15407/mineraljournal.41.01.003>
- Rychkov, M. O. 1993. "Kulturni spilnosti" chy "spilnosti arheolohichnykh kultur"? *Arheologia*, 1, p. 82-92.
- Rychkov, M. O. 1995. Arkheolohichna kultura i landshaft, *Arheologia*, 4, p. 95-110.
- Selihei, P. 2016. *Svitlo i tini naukovoï stylu*. Kyiv: VD «Kyievo-Mohylianska akademiia».
- Smyrnov, S. V. 2003. Arkheolohichna kultura: superechlyvi momenty rozrobky problemy. *Arheologia*, 1, p. 7-20.
- Zhurnal... (n. y.) Spilka arheolohiv Ukrainy. (n. y.). *Zhurnal «Arheologia»* [online]. Available at: <http://www.vgosau.kiev.ua/-qq> [Accessed 18 May 2024].
- Tverdokhleba I. V., Pototskaya O. Iu. 2017. First 10 Years of Journal "Morphologia": Analysis of Activities. *Morphologia*, 11 (1): p. 80-85. <https://doi.org/10.26641/1997-9665.2017.1.80-85>
- Yakovenko, N. M. 2007. *Vstup do istorii*. Kyiv: Krytyka.
- Yaroshenko, T. O., Zharinova, A. G. 2023. Scientific Citation: Historical and Theoretical Landscape. *Nauka i Naukoznavstvo*, 3 (121), p. 41-67. <https://doi.org/10.15407/Sofs2023.03.041>.
- Yaroshenko, T., Nazarovets, S. 2015. "Mohylianskyi protokol": rekomendatsii shchodo vdoskonalennia redaktsiinykh polityk ukrainskykh naukovykh vydan. *Science of Ukraine in the Global Information Space*, 11, p. 56-59. <https://doi.org/10.6084/m9.figshare.1556157>
- Yaroshenko, T., Yaroshenko, O. 2020. Highly Cited Documents of Ukrainian Scholars in Citation Databases: Correlation of Bibliometric Indicators. *Ukrainian Journal on Library and Information Science*, 5, p. 108-126. <https://doi.org/10.31866/2616-7654.5.2020.205734>
- Batagelj, V., Ferligoj, A., Squazzoni, F. 2017. The Emergence of a Field: A Network Analysis of Research on Peer Review. *Scientometrics*, 113 (1), p. 503. <https://doi.org/10.1007/s11192-017-2522-8>.
- Day, R. A., Gastel, B. 2012. *How to Write and Publish a Scientific Paper*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Open Archaeology* (n. y.) [online]. Available at: <https://www.degruyter.com/journal/key/opar/html#ranking> [Accessed 18 May 2024].
- Gutsulyak, K. M., Manzharova, V. S. 2007. Scientometric Analysis of Publications in the "Ukrainian Journal of Physics" for the Period of 1990–2004. *Ukrainian Journal of Physics*, 52, 1, p. 99.
- Mryglod, O. 2018. Scientometric Analysis of Condensed Matter Physics Journal. *Condensed Matter Physics*, 21, 2, p. 22801. <https://doi.org/10.5488/CMP.21.22801>
- Rhoades, S. A. 1993. The Herfindahl-Hirschman Index. *Federal Reserve Bulletin*, 79, p. 188.
- Stigler, S. M. 1994. Citation Patterns in the Journals of Statistics and Probability. *Statistical Science*, 9 (1), p. 94. <https://doi.org/10.1214/ss/1177010655>.
- Vijayakumar, M., Kolle, S. R. 2017. Indian Contribution in Information Science and Library Science Research during 1991-2015: A Bibliometric Analysis. *DESIDOC Journal of Library & Information Technology*, 37 (6), p. 387. <https://doi.org/10.14429/djlit.37.11005>.

**В. А. КОЛЕСНИКОВА, І. В. ЧЕРНОВОЛ,
С. С. ПІЧКУР**

ІСТОРІЯ ОДНОГО ВИДАННЯ: ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ АРХЕОЛОГІВ У ЧАСИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Статтю присвячено історії видання «Нарис історії України» та долі конкретного примірника, що потрапив до Наукової бібліотеки Інституту археології НАН України. Книгу видано українською мовою під час Другої світової війни в Уфі. Мова видання, вживання терміна «Україна» у передмові й назвах розділів та власне зміст передмови, присвячений боротьбі українського народу за рідну Україну, її свободу й незалежність, містить чіткі паралелі із сьогоденням.

Ключові слова: Україна, війна, археологи, книжкові колекції, автографи.

Книжки, як і люди, мають свою долю та свою історію і взаємодіють із людьми, з якими перетинаються їхні шляхи. Іноді таке спілкування залишає на їх сторінках певні позначки, що заслуговують на увагу. Не менш важливими є обставини, за яких з'являються на світ ті чи інші видання. Цю статтю присвячено історії та умовам підготовки й публікації у 1942 р. колективної праці «Нарис історії України», а також подальшій долі цього видання та функціонування конкретного примірника книги в середовищі науковців, що відображено на її сторінках.

Мета статті — продемонструвати суголосні реаліям історичні паралелі між періодом Другої сві-

тової війни, коли готувався «Нарис...», та обставинами наукової діяльності під час сучасної російсько-української війни. Стаття має описовий характер і не передбачає аналізу тексту видання — коротких статей науково-популярного змісту.

Автори, власники, зміст видання

2023 р. до Наукової бібліотеки Інституту археології НАН України потрапила приватна книгозбірня з бібліотеки наших колег — подружжя археологів О. В. Цвек¹ (1931–2020) та І. І. Мовчана² (1939–2024). Під час облікування цих надходжень нашу увагу привернула книжка «Нарис історії України» (Воблий та ін. 1942). Над її виданням працював такий авторський колектив: К. Г. Воблий³, К. Г. Гусли-стий⁴, В. А. Дядиченко⁵, Ф. Є. Лось⁶, М. Н. Пе-

© КОЛЕСНИКОВА Вікторія Анатоліївна, 2025 — кандидат історичних наук, завідувач Наукової бібліотеки, Інститут археології НАН України, ORCID: 0000-0002-2095-240X, bibliarch7@gmail.com

© ЧЕРНОВОЛ Ірина Володимирівна, 2025 — провідний бібліограф Наукової бібліотеки, Інститут археології НАН України, ORCID: 0000-0001-8092-5940, chernovoliv@gmail.com

© ПІЧКУР Світлана Сергіївна, 2025 — провідний бібліотекар Наукової бібліотеки, Інститут археології НАН України, ORCID: 0009-0007-4652-0414, ss.pichkur@gmail.com

© Інститут археології НАН України, 2025

Ця стаття відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

¹ Цвек Олена Василівна (1931–2020) — археолог, кандидат історичних наук (1987), дослідниця трипільської культури; в Інституті археології працювала з 1958 по 2007 рр. (Овчинников 2011, с. 137–139; Олена... 2012, с. 3).

² Мовчан Іван Іванович (1939–2024) — археолог, кандидат історичних наук (1986), в Інституті археології працював із 1970 по 2005 рр. (Івакін, Сагайдак 2009–2010, с. 134–135; Толочко 2024, с. 145).

³ Воблий Костянтин Григорович (1876–1947) — економіст, географ, доктор економічних наук, академік (1919). У 1942 р. — завідувач відділу економічної географії, директор інституту економіки АН УРСР (ред. Онищенко 2007b, с. 223).

⁴ Гуслистый Костянтин Григорович (1902–1973) — історик, етнограф. У 1942 р. — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, керівник групи феодалізму Інституту історії і археології АН УРСР (ред. Онищенко 2007b, с. 225).

⁵ Дядиченко Вадим Архипович (1909–1973) — історик. У 1942 р. — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії і археології АН УРСР (ред. Онищенко 2007b, с. 240).

⁶ Лось Федір Євдокимович (1908–1980) — історик. У 1942 р. — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, учений секретар (1942–1944) Інституту історії і археології АН УРСР (ред. Онищенко 2007a, с. 640).

тровський⁷, Л. М. Славін⁸, М. І. Супруненко⁹ та Ф. Ю. Шерстюк¹⁰ за редакцією К. Г. Гуслисто-го, Л. М. Славіна, Ф. О. Ястребова¹¹. Книгу видав Інститут історії і археології України Академії наук УРСР 1942 р. в Уфі, де академічні установи перебували в евакуації під час Другої світової війни. Усі автори й редактори працювали в Інституті історії і археології Академії наук (АН) УРСР, крім К. Г. Воблого, який був співробітником Інституту економіки. Книжка надрукована на сірому папері, оправлена в обкладинку, не містить карт та ілюстрацій. Коштувала на момент публікації 6 крб. Наклад видання був доволі великий — 5 тис. примірників, як зазначено на звороті обкладинки. Це піддає сумніву інформацію, подану в бібліографічному покажчику «Видання Академії наук УРСР (1919–1967). Суспільні науки», де зазначено наклад — 500 примірників (ред. Онопрієнко 1969, с. 53). Яким чином цей доволі великий тираж був розповсюджений, незрозуміло. Для Наукової бібліотеки Інституту археології НАН України книжка стала першим примірником цього видання. Цифрова копія видання доступна в електронній бібліотеці Інституту історії України НАН України (http://history.org.ua/LiberUA/Narus_1942/Narus_1942.pdf).

Поштовхом до написання публікації став зміст передмови до «Нарису...», який вразив нас співзвучністю із сьогоденням. Адже при заміні словосполучення «німецько-фашистські за-

гарбники» на «російські загарбники/рашисти», решта тексту залишається актуальною та суголосною подіям сучасної російсько-української війни.

На титульній сторінці книжки є автограф першої власниці цього примірника — О. Ф. Лагодовської¹² (рис. 1), яка на момент публікації видання також перебувала у складі евакуйованого інституту (ред. Онищенко 2007b, с. 270; ред. Толочко 2015, с. 34;). До слова, ця книга — не єдине видання з власницьким написом О. Ф. Лагодовської у фонді бібліотеки Інституту.

На обкладинці «Нарису...» є зроблений простим олівцем власницький напис І. Г. Шовкопляса¹³ (рис. 2, 2a). Логічно припустити, що згодом книжка перейшла від О. Ф. Лагодовської до нього, можливо, у роки навчання в аспірантурі чи під час роботи в Інституті археології, адже І. Г. Шовкопляс та О. Ф. Лагодовська були співробітниками відділу первісної археології, яким остання керувала до 1949 р. Найімовірніше, що саме від І. Г. Шовкопляса книжка потрапила до О. В. Цвек, із якою вони певний час також працювали в одному науковому підрозділі Інституту археології.

Показовим є такий факт: сторінки книжки не були розрізані далі другого розділу. Це може свідчити про те, що кожного з власників цього примірника цікавила лише археологічна частина публікації.

Видання містить передмову та 19 розділів. Як зазначено у передмові, окремі розділи книжки підготували такі автори:

- «Фізико-географічна характеристика України» — академік К. Г. Воблий;
- Розділ I — член-кореспондент АН УРСР Л. М. Славін [«Населення території України з найдавніших часів до утворення Київської держави»] (назви розділів додані авторами);

⁷ Петровський Микола Неонович (1894–1951) — історик, фахівець з історії національно-визвольних змагань українського народу у XVII ст. У 1942 р. — доктор історичних наук, завідувач відділу історії України, директор Інституту історії і археології АН УРСР (ред. Онищенко 2007b, с. 200, 296).

⁸ Славін Лазар Мойсейович (1906–1971) — археолог, член-кореспондент АН УРСР (1939). У 1942 р. — завідувач відділу археології Інституту історії і археології АН УРСР (Корпусова 2007, с. 31–39; ред. Онищенко 2007b, с. 314; Толочко 2015, с. 296–299; Черкаська 2016, 2017, 2018).

⁹ Супруненко Микола Іванович (1900–1984) — історик, фахівець з історії України. У 1942 р. — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії і археології АН УРСР (ред. Онищенко 2007a, с. 639–640).

¹⁰ Шерстюк Федір Юхимович (1904–1986) — історик. У 1942 р. — старший науковий співробітник, учений секретар (1942) Інституту історії і археології АН УРСР (ред. Звагельський 2004, с. 530; ред. Онищенко 2007a, с. 640–641).

¹¹ Ястребов Федір Олександрович (1903–1973) — історик. У 1942 р. — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії і археології АН УРСР (ред. Онищенко 2007b, с. 345).

¹² Лагодовська Олена Федорівна (1899–1958) — археолог, музеєзнавець; із 1939 р. працювала в Інституті археології, кандидат історичних наук (1943), завідувач відділу первісної археології (1944–1949), старший науковий співробітник цього самого відділу (1949–1958) (Тарасенко 2017, с. 120–133).

¹³ Шовкопляс Іван Гаврилович (1921–1997) — археолог, фахівець з археологічної бібліографії, аспірант (1946–1949), доктор історичних наук (1965), учений секретар, заступник директора з наукової роботи, старший науковий співробітник, завідувач Археологічного музею, професор (1949–1973). Надалі був співробітником Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського АН УРСР. (Залізняка 2011, с. 6–8; Кулаковська 2011, с. 9–14; 2022, с. 6–12; Корпусова 2016, с. 81–92; Шовкопляс 2016, с. 75–79).

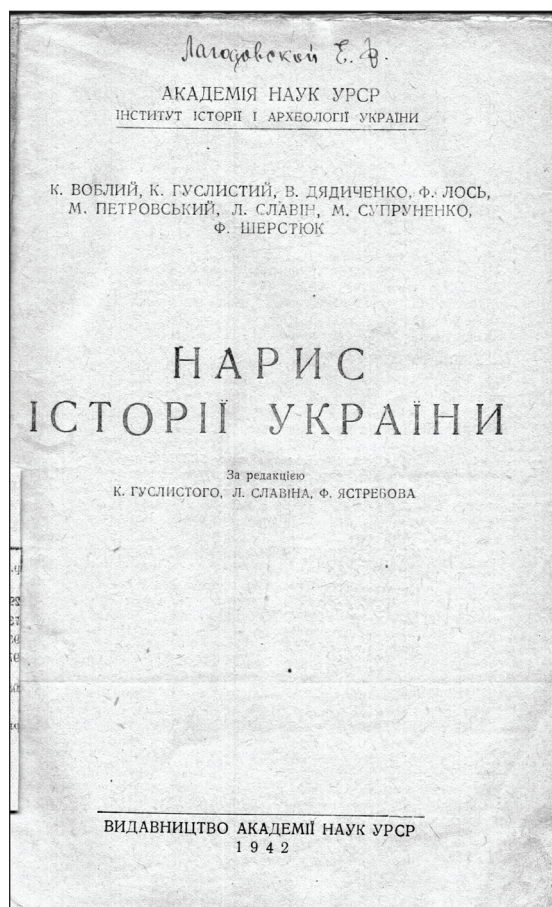

Рис. 1. Титульна сторінка «Нарису...» з автографом О. Ф. Лагодовської

Fig. 1. A front page of the *Essay...* with the autograph of O. F. Lahodovska

- Розділ II, III, IV і підрозділ «Культурний рух» з V розділу – кандидат історичних наук К. Г. Гуслистий [II — «Київська Русь і феодальні князівства»; III — «Галицько-Волинське князівство. Українські землі під владою монгольських завойовників»; IV — «Україна під литовським пануванням і загарбання її Польщею»];

- Розділ V і підрозділ «Боротьба України і Росії проти наступу шляхетської Польщі та султанської Туреччини» з VI розділу — доктор історичних наук, проф. М. Н. Петровський [«Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі. Приєднання України до Росії»];

- Розділ VI — кандидат історичних наук В. А. Дядиченко [«Україна в другій половині XVII і в XVIII столітті»];

- Розділ VII і VIII — старший науковий співробітник Ф. Ю Шерстюк [«Україна в першій половині XIX століття»; «Україна в другій половині XIX століття»];

- Розділи IX—XII — кандидат історичних наук Ф. Є. Лось [IX — «Столипінська реакція

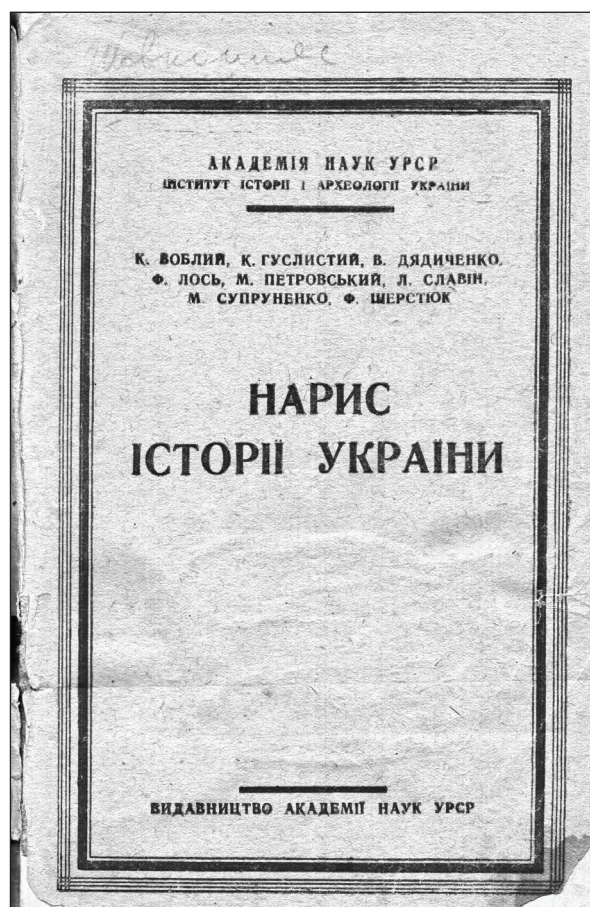

Рис. 2. Обкладинка «Нарису...» з автографом І. Г. Шовкопляса

Fig. 2. A book cover of the *Essay...* with the autograph of I. H. Shovkoplias

на Україні (1907–1912 pp.)); X — «Україна в роки нового революційного піднесення (1912–1914 pp.)); XI — «Україна в період першої світової імперіалістичної війни і другої російської буржуазно-демократичної революції (1914–1917 pp.));

- Розділи XIII—XIX кандидат історичних наук М. І. Супруненко [XIII — «Перемога Великої Жовтневої Соціалістичної революції на Україні»; XIV — «Іноземна воєнна інтервенція і громадянська війна на Україні»; XV — «Відбудова народного господарства України»; XVI — «Індустріалізація народного господарства України»; XVII — «Колективізація сільського господарства України»; XVIII — «Україна в період боротьби за завершення будівництва соціалістичного суспільства і проведення Сталінської Конституції»; XIX — «Україна у вітчизняній війні проти німецько-фашистських загарбників»] (Воблий та ін. 1942, с. 4, 212).

Наводимо зміст передмови повністю, відповідно до оригіналу:

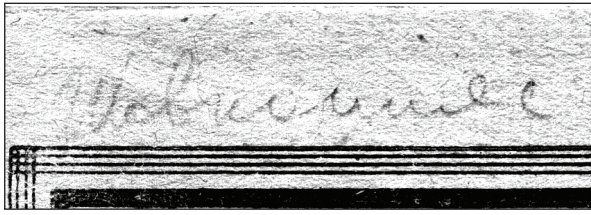

Рис. 2а. Автограф І. Г. Шовкопляса на обкладинці
Fig. 2a. An autograph of I. H. Shovkoplias on the book cover

«Уже більше року триває велика Вітчизняна визвольна війна радянського народу з німецько-фашистськими загарбниками. Порозбійницькому, несподівано і віроломно напавши на землі вільних народів нашого великого Союзу Радянських Соціалістичних Республік, гітлерівські орди спочатку дістали деякі воєнні переваги, завдяки чому їм удалось тимчасово захопити частину радянської території.

Стогнуть під фашистським чоботом розтерзані українські землі. Потоками крові залили гітлерівські мерзотники нашу рідну квітучу сонячну Україну. Десятки і сотні тисяч українців убиті, замучені в концтаборах, вивезені на німецьку каторгу, перетворені в рабів німецьких поміщиків. Зруйновані найцінніші пам'ятники української культури.

Але ніколи не були і ніколи не будуть свободолюбиві мужні українці німецькими рабами. Великий український народ живе, бореться, трудиться. Мільйони українців б'ються в рядах доблесної Червоної Армії. Зі зброєю в руках, разом з росіянами, білорусами, казахами, грузинами, башкирами і представниками інших народів нашої багатонаціональної держави, українці б'ють і далі битимуть німецько-фашистських загарбників до цілковитого їх знищення, до повного звільнення рідної України і всієї нашої радянської землі від гітлерівських мерзотників.

Мільйони трудящих українців самовіддано працюють в тилу на евакуйованих глибо радянської країни українських підприємствах, на фабриках, заводах, в колгоспах, даючи фронтові все, що необхідно для забезпечення перемоги над ворогом, все, в чому мають потребу наші славні фронтовики.

Діячі української радянської культури, охоплені патріотичним піднесенням, створюють нові видатні твори науки, літератури, мистецтва. Плоди невтомної праці української інтелігенції збагачують культуру українського народу, будять в ньому благородні і героїчні

почуття, кличуть його до рішучих схваток з озвірілим і смертельним ворогом.

Ця книга, присвячена історії України від найдавніших часів до нинішнього дня, є ще одним доказом того, що українське культурне життя в СРСР невинно розвивається і йде вперед.

Нарис історії України призначається для всіх, хто цікавиться Україною і її культурою, хто цікавиться історією і боротьбою українського народу за свою свободу і незалежність, за свою українську радянську державу» (Воблій та ін. 1942, с. 3-4).

Рецензія, перевидання, історіографія

Незадовго після виходу книги у світ Джордж Вернадскі з Єльського університету написав рецензію на неї в журналі *The American Historical Review* (Vernadsky 1944, р. 470-471). Він відзначив популярний стиль викладу матеріалу, що охоплював період від найдавніших часів і до початку ХХ ст. Також вказував, що студії подано в контексті актуальних на той час суспільно-політичних процесів, тобто з позицій, що є типовими для людей із радянським патріотизмом. Він не критикував заідеологізованість наукових досліджень цього періоду, але вважав, що в публікації мало уваги приділено політичному життю Західної України.

У 1944 р. «Нарис історії України» перевидано в Канаді (Торонто) накладом «Українського життя» (Воблій та ін. 1944). Це був радянськоміфський тижневик і півтижневик, який виходив у Торонто в 1941–1965 рр. та був поширений переважно серед українських робітників Канади, підтримував політику СРСР, вів комуністичну пропаганду в Канаді й виступав проти української політичної еміграції (ред. Кубійович 1980, с. 3409).

У сучасному дослідницькому полі також є відсилання до «Нарису історії України». Цю публікацію згадано в працях С. В. Старовойт, яка досліджувала історію діяльності Академії наук загалом та її окремих інституцій, таких як Інститут історії України, Інститут археології за часів Другої світової війни (Старовойт 2012). Також про «Нарис...» ішлося в публікаціях Д. В. Черкаської — дослідниці наукового доробку Л. М. Славина (Черкаська 2016, 2017, 2018). Вона (на нашу думку, помилково) припускала, що «Нарис...» став перевиданням «Історії України. Короткий курс» 1940 р. за редакцією

ПЕНЗЕНСКИЙ
ЭВАКУАЦИОННЫЙ ПУНКТ

Начальнику вокзала станц. Пенза 1

24¹⁶ 1941 г.

Прошу обеспечить отправку эвакуиро-
ванн ов гр. Дмитров Л. В.
с семьей в количестве пяти чел.
до станц. Уфа

Пензенская область
Эвакопункт
1-го класса

Начальник Пензенского
эвакопункта К. Г. Гуслисто

НАУКОВИЙ АРХІВ
Інституту АН УРСР
ф. 23
зак. № 4366

Рис. 3. Посвідка, видана Л. В. Дмитрову Пензенським евакуаційним пунктом
Fig. 3. a form given to L. V. Dmytrov by Penza's evacuation point

С. М. Белоусова, К. Г. Гуслисто, О. П. Оглоблина, М. Н. Петровського, М. І. Супруненко, Ф. О. Ястребова (ред. Белоусов та ін. 1940).

Історія та умови підготовки видання

У липні 1941 р. Академія наук виїхала в евакуацію — спершу до Харкова, а потім до Уфи. Централізовано були евакуйовані лише академіки, член-кореспонденти та співробітники на керівних посадах (ред. Онищенко 2007а, с. 56-57), решта співробітників, які підлягали евакуації, добиралася до місця призначення інакше. Наприклад, як свідчать документи з особового фонду Л. Д. Дмитрова з Наукового архіву Інституту археології НАН України (Особовий архів Л. Д. Дмитрова, ф. 23, спр. 16, арк. 16, 18), подорож до Уфи його та його родини з двома малолітніми дітьми тривала кілька місяців (рис. 3), і на місце вони дісталися лише на початку листопада 1941 р. Зважаючи на невелику кількість співробітників, що були евакуйовані з Києва до Уфи, Інститут археології в евакуації не був самостійною структурою. Постановою Президії АН УРСР від 21 липня 1941 р. створено Інститут суспільних наук (до складу якого увійшов Інститут археології) (ред. Онищенко 2007а, с. 59). Пізніше, у квітні 1942 р., коли

«з моменту організації Інститут виріс кількісно, а також що подальший розвиток роботи Інституту вимагає диференціації наукового та науково-організаційного керівництва» (ред. Онищенко 2007б, с. 34-35), був затверджений поділ Інституту суспільних наук на три окремі інститути. Зокрема утворився «Інститут історії й археології з відділами: історії та археології (13 співробітників)....» (ред. Онищенко 2007б, с. 35). Діяльність Інституту археології як самостійної одиниці відновлено постановою РНК УРСР від 17 липня 1944 р. (ред. Онищенко 2007б, с. 131).

Очолив Інститут історії і археології «колишній голова Відділу академік М. Я. Калинович, заступником директора призначили члена-кореспондента Л. М. Славіна, а вченим секретарем В. П. Петрова. Інститут суспільних наук отримав у своє розпорядження приміщення Республіканської бібліотеки і бібліотеки уфимського педагогічного інституту та по одній кімнаті у будинках, які займали Інститут мови і літератури ім. Гафурі і Спиртотрест БАРСР [Башкирська Автономна Радянська Соціалістична Республіка]. З середини серпня у складі 31 наукового співробітника ... він [Інститут] розпочав діяльність з перевірки наявності і стану вивезеного майна. В цей же

N 403

14

полнительный Комитет Депутатов трудящихся г. Уфы

КВИТАНЦИЯ № 21642, 20-го 1941 г.

Получено от гражданина м. Дмитриева
(Фамилия, имя, отчество)

следующие вещи для Красной армии:

Наименование вещей	Количество	Качество
Денег на танковую		
колонну ил. Мотр. б. д. д.		
у ил. обществ. наук		1133 руб.
Всего одна тысяча триста тридцать три		

Сдал: С. Д. Д. Принял: М. Д. Д.

ф. 23 АН УРСР № 14

Рис. 4. Посвідка, видана Виконавчим комітетом депутатів трудящих м. Уфа про отримання коштів на танкову колону
Fig. 4. A form about the costs for the tank column given by Executive Committee of Workers' Deputies

період було досягнуто домовленості з керівництвом БАРСР про можливість використання фондів бібліотек місцевих інститутів та фондів музеїв для розгортання наукової діяльності інституту» (Старовойт 2012, с. 71).

Перші місяці перебування АН УРСР в Уфі були надзвичайно складними. «Вельми нестабільною залишалася ситуація з фінансуванням, не були затверджені штати установ. Тільки у листопаді 1941 р. Народний комісаріат фінансів УРСР нарешті затвердив склад Академії обсягом 450 штатних одиниць із фондом заробітної плати трохи більше 296 тис. крб. Це дозволило керівництву Академії здійснити перерозподіл ставок між інститутами відповідно до фактичної потреби у кадрах ... діяльність Інституту суспільних наук отримала чітке патріотичне спрямування» (Старовойт 2012, с. 71-72).

Складними були й побутові умови. Бракувало приміщень для проживання співробітників (Старовойт 2012, с. 71-72). Відчувалась нестача елементарних речей повсякденного вжитку — ковдр, взуття, одягу (Особовий фонд Л. Д. Дмитрова, ф. 23, спр. 1, арк. 12, 27), були труднощі із влаштуванням дітей у дитячий садок (Особовий фонд Л. Д. Дмитрова, ф. 23,

спр. 1, арк. 13). У грудні 1941 р. на розпорядження РНК БАР СР було організовано харчування співробітників Академії наук в урядовій їдальні (ред. Онищенко 2007а, с. 14). Незважаючи на це, співробітники Інститутів здавали кошти на підтримку армії: наприклад, на початку 1942 р. Інститут суспільних наук здав «на танкову колону» чималу суму — 1133 крб. (Особовий фонд Л. Д. Дмитрова, ф. 23, спр. 1, арк. 14) (рис. 4).

Протягом усього часу перебування в Уфі колектив Інституту проводив також значну просвітницьку роботу. За 1942 р. «в газетах і журналах було опубліковано 36 статей на патріотичну тематику ... Активно проводилась лекторська робота в установах і організаціях, госпіталях, військових частинах, евакопунктах. За період з перших днів перебування в Уфі і до березня 1943 р. тільки для бійців Червоної Армії співробітниками відділу історії ... було прочитано 508 [509] лекцій, що складало 87,5% всіх лекцій, прочитаних за цей період співробітниками АН УРСР» (Особовий фонд Л. Д. Дмитрова, ф. 23, спр. 1, арк. б/н; Старовойт 2012, с. 78) (рис. 5). Також у документах фігурувала інформація про наміри організувати археологіч-

Із прочитаних в госпітальних співробітниками Інституту історії і археології

зачас з

Прізвище.	I/1942 н.с.	II/1943	III/1943
1. Давиденко	110.	22.	132
2. Ткаченко	106	24	130
3. Димитров	90.	20	110.
4. Сидор	29	4	33
5. Савченко	26.	-	26
7. Петровський	25	7	32
8. Степан	26.	8	34.
9. Губар	23	1	34
10. Димитров	23.	4	27
11. Сидоренко	21	-	21
12. Сидоренко	6.	-	6
13. Петров	6	-	6
14. Сидоренко	17	-	17
15. Сидоренко	1	-	1
Разом	503	100	603

27/IV 1943

Рис. 5. Рукописна таблиця кількості лекцій, прочитаних у госпітальних співробітниками Інституту історії і археології за період із січня 1942 по квітень 1943 рр.

Fig. 5. A handwritten table about the number of the lectures given at the hospitals by members of staff the Institute of History and Archaeology of Ukraine from January 1942 to April 1943

ну виставку в Уфі 1943 р. за матеріалами евакуйованого Ізюмського музею (Особовий фонд М. В. Сібільова, ф. 5, спр. 159а), але ми не маємо підтвердження про здійснення цього задуму.

Попри всі труднощі та негаразди співробітники Академії активно працювали. Як свідчать документи, обсяг видавничої продукції Академії наук, підготовленої у другому півріччі 1942 р., був такий: «підготували до друку 14 робіт обсягом 3 друк. арк., друкується 7 робіт обсягом 53 друк. арк., готується до друку 18 робіт обсягом 170 друк. арк.» (ред. Онищенко 2007б, с. 66). Серед цих книжок був і «Нарис історії України».

Співробітники гуманітарних інституцій Академії наук розпочали роботу над узагальнювальною працею з історії України ще наприкінці 1930-х років. Це мала бути серія «Нарисів з

історії України». Планувалося опублікувати 17 випусків. Наразі складно зрозуміти, яка кількість цих випусків побачила світ. Д. В. Черкаська стверджує, що надрукувати всі заплановані випуски не вдалося (Черкаська 2016, с. 243). У бібліотеці Інституту археології НАН України є деякі випуски з цієї серії. Випуск I «Київська Русь і феодальні князівства XII—XIII ст.» (ред. Белоусов 1937) підготували Ф. О. Ястребов і К. Г. Гуслистий. За авторством К. Г. Гуслистого вийшли у світ випуски II «Україна під Литовським пануванням і захоплення її Польщею» та III «Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII ст.» (Гуслистий 1939; 1941). М. Н. Петровський підготував випуск IV «Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654)» (Петровський 1940). Випуск VIII «Україна в першій половині XIX ст.» вийшов за авторством Ф. О. Ястребова (Ястребов 1939), над випуском XI «Україна в роки Столипинської реакції» працював Ф. Є. Лось (Лось 1944). В Інституті історії України НАН України є ще випуск VI «Україна в кінці XVII — в першій чверті XVIII ст.» (Оглоблин 1941). На сайті установи зазначено, що це сигнальний примірник видання.

Скоріше за все, саме на цих матеріалах базувався опублікований у 1942 р. в Уфі «Нарис історії України». На час виходу книжки всі представники авторсько-редакторського колективу були співробітниками АН УРСР та перебували в евакуації в Уфі (ред. Онищенко 2003б, с. 81, 461). Частина авторського колективу «Нарису...» можна побачити на цьому повоєнному фото, зробленому 31 травня 1952 р. (Автори I тому... 1952) (рис. 6).

Привертає увагу, що в назві видання вжито термін «Україна», а не «Українська РСР», а також те, що книжка опублікована українською мовою. Ми не знаємо, чи вживання терміна «Україна» у назві було свідомим вибором авторів. Однак враховуючи, що в передмові та назвах розділів використано тільки цей термін, можна припустити, що це було певним проявом національної свідомості. Вибір мови видання не був випадковим. Як свідчать офіційні документи Академії наук, діловодство велося переважно українською мовою від початку заснування Академії у 1918 р. і до кінця 1940-х років (ред. Сохань 1993; 1998; ред. Онищенко 1998; 2003а; 2003б; 2007а; 2007б;

Рис. 6. Повоєнне фото (1952) співробітників Інституту історії України та Інституту археології, серед яких — у верхньому ряду зліва направо: К. Г. Гуслистий, Ф. О. Ястребов, Ф. Є. Лось, Л. М. Славін, В. А. Дядиченко

Fig. 6. A post-war photo of the members of the staff of the Institute of History and Institute of Archaeology, among them at the top row from left to right: K. H. Huslysty, F. O. Yastrebov, F. Ye. Los, L. M. Slavin, V. A. Diadychenko

2008а; 2008b). Підтвердженням україномовної видавничої політики Академії наук є один із документів, датований часом виходу «Нарису...»:

Протокол № 37 засідання Президії Академії наук УРСР від 16 жовтня 1942 р. м. Уфа

1. На доповідь голови Редакційно-видавничої ради акад. Б. І. Чернишова про виконання видавничого плану АН у II півріччі 1942 р. відмітили, що за вказаний період підготовлено до друку 14 робіт обсягом 3 друк. арк., друкується 7 робіт обсягом 53 друк. арк., готується до друку 18 робіт обсягом 170 друк. арк., з них 7 робіт майже готові; звернули увагу авторів робіт і зобов'язали директорів інститутів стежити за тим, щоб подані до друку роботи повністю відповідали вимогам, встановленим Президією (були відредаговані, надруковані на машинці українською мовою [виділено авторами], підписані редактором і автором і т. п.) (ред. Онищенко 2007b, с. 66).

Опубліковані документи свідчать також про те, що «Нарис історії України» був серед робіт, попередньо відібраних на Сталінську премію:

«Взяли до відома інформацію Відділів АН про попередню роботу з відбору кандидатур на Сталінську премію за такі роботи: по Відділу суспільних наук: а) проф. М. Н. Петровський — за роботу «Возз'єднання українського народу в Українській радянській державі»; б) М. І. Сурпуненко — за роботу «З історії боротьби більшовиків України проти Денікіна»; в) «Нарис історії України» (колектив авторів — співробітники Інституту історії та археології АН УРСР); г) «Українська культура» (історичний нарис, колектив авторів); д) акад. П. Г. Тичина; е) поет-орденоносець М. Т. Рильський; є) драматург-орденоносець акад. О. Є. Корнійчук; ж) поет М. П. Бажан; з) композитор М. І. Вериківський; и) проф. В. І. Касьян (за серію плакатів про Вітчизняну війну)». (ред. Онищенко 2007b, с. 77). Про цей факт згадує у своїй публікації й С. В. Старовойт (2012, с. 76).

Зрозуміло, що в 1942 р. автори «Нарису...» не могли не згадувати «Союзу Радянських Соціалістичних республік», але текст передмови присвячений «боротьбі великого українського народу за рідну квітучу сонячну Україну, за її

свободу і незалежність» (Воблий та ін. 1942, с. 4). Майже відразу після війни діяльності гуманітарних установ, їх співробітників почали гостро критикувати за таку позицію. Піднесення патріотизму та зосередження на «українському» аспекті в наукових працях істориків наприкінці 1930 — на початку 1940-х рр. вище партійне керівництво потрактувало як прояви націоналізму та антирадянських настроїв (Черкаська 2018, с. 143).

Висновки

Отже, опрацювання широкого кола архівних та літературних джерел, пов'язаних із дослідженням обставин роботи, життя та діяльності науковців під час Другої світової війни дозволяє дійти висновку, що наші колеги — археологи й історики, понад 80 років тому жили та працювали в складних умовах, так само як українські вчені живуть та працюють зараз, під час російсько-української війни ХХІ ст.

Під час Другої світової війни частина співробітників Інституту боронила Батьківщину від нацизму. Це відбувається і зараз, коли, відклавши наукові пошуки на більш сприятливий час, до лав Збройних сил України стало багато сучасних археологів та істориків.

Однак сьогодні наші колеги, навіть перебуваючи у ЗСУ, почасти продовжують наукову діяльність завдяки сучасним засобам комунікації: пишуть статті, беруть участь у наукових заходах, читають лекції студентам, займаються просвітницькою діяльністю тощо. І зараз, під час російсько-української війни, продовжує виходити наукова література, зокрема й науково-популярна, яким був аналізований «Нарис історії України». Так, науково-популярне видання «Археологія України за роки Незалежності», побачило світ наприкінці 2022 р., майже за рік після початку широкомасштабного вторгнення (ред. Гершкович, Гречко 2022).

На щастя, наших сучасників оминула доля евакуації установи з Києва та все, що пов'язане з цим складним процесом. Проте на початку широкомасштабного вторгнення, під час найбільшої загрози для Києва, частина співробітників Інституту археології була змушена покинути місто і переїхати в інші регіони країни або за кордон. Наразі більшість із них повернулася і продовжує дослідницьку діяльність навіть в умовах воєнного стану, попри всі труднощі та обмеження.

Received 25.04.2024

Автори I тому... 1952. Автори I тому «Історії України» після завершення циклу доопрацювання тексту у санаторії «Ім. 30-річчя Радянської влади» у Пушці-Водиці. *Візуальна історія Інституту історії України*. Режим доступу: <http://photo-institute.history.org.ua/item/0000279> [Дата звернення 27 березня 2024].

Белоусов, С. М. (ред.). 1937. *Нариси з історії України. I: Київська Русь і феодальні князівства XII—XIII ст.* Київ: Видавництво Академії наук УРСР.

Белоусов, С. М., Гуслистий, К. Г., Оглоблін, О. П., Петровський, М. Н., Супруненко, М. І. Ястребов, Ф. О. (ред.). 1940. *Історія України: Короткий курс*. Київ: Видавництво АН УРСР.

Воблий, К., Гуслистий, К., Дядиченко, В., Лось, Ф., Петровський, М., Славін, Л., Супруненко, М., Шерстюк, Ф. 1942. *Нарис історії України*. Уфа: Видавництво АН УРСР.

Воблий, К., Гуслистий, К., Дядиченко, В., Лось, Ф., Петровський, М., Славін, Л., Супруненко, М., Шерстюк, Ф. 1944. *Нарис історії України*. Торонто: Українське життя.

Гершкович, Я. П., Гречко, Д. С. (ред.). 2022. *Археологія України за роки Незалежності*. Київ: ІА НАН України.

Гуслистий, К. Г. 1939. *Нариси з історії України. II: Україна під Литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XIV ст. по 1569 р.)*. Київ: Видавництво АН УРСР.

Гуслистий, К. Г. 1941. *Нариси з історії України. III: Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII ст. (60-ті роки XVI — 30-ті роки XVII століття)*. Київ: Видавництво АН УРСР.

Залізняк, Л. Л. 2011. Іван Гаврилович Шовкопляс — видатний український учений, педагог, музейник і захисник історичної спадщини. *Кам'яна доба України*, 14, с. 6-8.

Звагельський, В. Б. (ред.). 2004. *Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник*. Суми: РВО «АС-Медіа».

Івакін, Г. Ю., Сагайдак, М. А. 2009-2010. Іван Мовчан. *Ант. Інформаційно-довідничий вісник археології, мистецтва, культурології*, 22, с. 134-135.

Корпусова, В. М. 2007. Лазар Мойсейович Славін — директор Інституту археології Академії наук України. *Археологія*, 1, с. 31-39.

Корпусова, В. М. 2016. Іван Гаврилович Шовкопляс — людина покликання. *Українська біографістика*, 13, с. 81-92.

Кубійович, В. (ред.). 1980. *Енциклопедія українознавства*, 2, т. 9. Париж; Нью-Йорк: Молоде життя, с. 3409 [онлайн]. Режим доступу: https://archive.org/details/eu0t0/EU_T_9_T_Kh/page/n207/mode/2up [Дата звернення 17 березня 2024].

Кулаковська, Л. В. 2011. Три долі Івана Шовкопляса. *Кам'яна доба України*, 14, с. 9-14.

Кулаковська, Л. В. 2022. Археологічна спадщина Івана Шовкопляса. *Археологія і давня історія України*, 4, с. 6-12.

Лось, Ф. Є. 1944. *Нариси з історії України. XI: Україна в роки Столипінської реакції*. Київ: Видавництво Академії наук УРСР.

Особовий фонд Л. Д. Дмитрова. НА ІА НАН України, ф. 23.

Особовий фонд М. В. Сібільова. НА ІА НАН України, ф. 5, спр. 159а.

Овчинников, Е. В. 2011. Олена Василівна Цвек — пів-віку в археології. *Археологія*, 4, с. 137–139.

Оглоблин, О. 1941. *Нариси з історії України. VI: Україна в кінці XVII — в першій чверті XVIII ст.* Київ: Видавництво Академії наук УРСР.

Олена Василівна Цвек — 50 років в археології. 2012. В: Отрошенко, В. В. и др. (ред.). *Земледельцы и скотоводы Древней Европы: Проблемы, новые открытия, гипотезы.* Киев; Санкт-Петербург (б. н.), с. 3.

Онищенко, О. С. (ред.). 1998. *Історія Національної Академії наук України (1924–1928): Документи і матеріали.* Київ: НБУВ.

Онищенко, О. С. (ред.). 2003а. *Історія Національної академії наук України (1934–1937): Документи і матеріали.* Київ: НБУВ.

Онищенко, О. С. (ред.). 2003б. *Історія Національної академії наук України (1938–1941): Документи і матеріали.* Київ: НБУВ.

Онищенко, О. С. (ред.). 2007а. *Історія Національної академії наук України (1941–1945), 1: Документи і матеріали.* Київ: НБУВ.

Онищенко, О. С. (ред.). 2007б. *Історія Національної академії наук України (1941–1945), 2: Додатки.* Київ: НБУВ.

Онищенко, О. С. (ред.). 2008а. *Історія Національної академії наук України. 1946–1950, 1: Документи і матеріали.* Київ (б. в.).

Онищенко, О. С. (ред.). 2008б. *Історія Національної академії наук України. 1946–1950, 2: Додатки.* Київ (б. в.).

Онопрієнко, М. М. (ред.). 1969. *Видання Академії наук УРСР (1919–1967). Суспільні науки: Бібліографічний покажчик.* Київ: Наукова думка.

Петровський, М. Н. 1940. *Нариси з історії України. IV: Визвольна війна українського народу проти гніту ильяхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654).* Київ: Видавництво Академії наук УРСР.

Сохань, П. С. (ред.). 1993. *Історія Академії наук України 1918–1923: Документи і матеріали.* Київ: Наукова думка.

Сохань, П. С. (ред.). 1998. *Історія Національної Академії наук України (1929–1933): Документи і матеріали.* Київ (б. в.).

Старовойт, С. 2012. Доля Інституту історії України через призму загальної історії АН УРСР у 1941–1945 рр.: трансформація структури, зміна науково-дослідних пріоритетів, кадри. *Історіографічні дослідження в Україні*, 22, с. 69–84.

Тарасенко, І. Г. 2017. Олена Федорівна Лагодовська — дослідниця доби неоліту — бронзи. *Археологія*, 1, с. 120–133.

Толочко, П. П. (ред.). 2015. *Інститут археології Національної академії наук України. 1918–2014.* Київ: АДЕФ-Україна.

Толочко, П. П. 2024. Пам'яті Івана Івановича Мовчана. *Археологія*, 1, с. 145.

Черкаська, Д. 2016. «Чи знають товариші історики?» Лазар Славін у контексті боротьби з «українською буржуазною наукою». *Краєзнавство*, 3–4, с. 241–250.

Черкаська, Д. 2017. Робота Лазаря Славина у Державній академії історії матеріальної культури. *Київські історичні студії*, 1, с. 103–109. <https://doi.org/10.28925/2524-0754.2017.1.1039>

Черкаська, Д. 2018. *Наукова та педагогічна діяльність археолога Л. М. Славина.* Дисертація к.і.н. Київський університет імені Бориса Грінченка.

Шовкопляс, Т. І. 2016. Іван Шовкопляс: сторінки життя. *Українська біографістика*, 13, с. 75–79.

Ястребов, Ф. О. 1939. *Нариси з історії України. VIII: Україна в першій половині XIX ст.* Київ: Видавництво Академії наук УРСР.

Vernadsky, G. 1944. *Narys Istarii Ukrainy [Outline of the History of Ukraine].* Edited by Guslitsky K., Slavin L., and Iastrebov F. (Ufa: Ukrainian Academy of Sciences, Institute for the History and Archaeology of Ukraine. 1942. Pp. 212.). *The American Historical Review*, 49 (3), p. 470–471, <https://doi.org/10.1086/ahr/49.3.470>

Viktoriia A. Kolesnikova¹, Iryna V. Chernovol², Svitlana S. Pichkur³

¹PhD, Head of the Scientific Library, the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID: 0000-0002-2095-240X, bibliarch7@gmail.com

²Lead Bibliographer of the Scientific Library, the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID: 0000-0001-8092-5940, chernovoliv@gmail.com

³Lead Librarian of the Scientific Library, the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID: 0009-0007-4652-0414, ss.pichkur@gmail.com

HISTORY OF AN EDITION: UKRAINIAN ARCHAEOLOGISTS' ACTIVITY DURING THE WORLD WAR II

In 2023, the Scientific Library of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine received books from the private library of our colleagues, O. V. Tsvek and I. I. Movchan. During the processing of these incomings, the attention was paid to the book *Essay on the History of Ukraine*. It was published by the Institute of History and Archaeology of Ukraine of the Academy of Sciences of the Ukrainian RSR in 1942 in Ufa. The Academy's institutes were evacuated there during the World War II.

Authors of the book *Essay on the History of Ukraine* were the following scholars: K. H. Voblyi, K. H. Huslitsyi, V. A. Diadychenko, F. Ye. Los, M. N. Petrovskiy, L. M. Slavin, M. I. Suprunenko and F. Yu. Sherstiuk. K. H. Huslitsyi, L. M. Slavin and F. O. Yastrebov were the editors. At the time of the publication of this book, all of them were employees of the Academy of Sciences of the Ukrainian RSR and were evacuated to Ufa. The book was bound in a soft cover and costed six karbovantsiv at the time of publication. The circulation of the publication was quite large — 5000 copies. However, this book became the first copy of this edition for the Scientific Library of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine.

It is important that the term “Ukraine”, not “the Ukrainian RSR”, was used in the title of the publication, and also the book was published in Ukrainian. The publication contains a preface and 19 chapters.

On the title page of the book, there is the autograph of the first owner of this copy — O. F. Lahodovska. On the cover there is a simple pencil autograph of I. H. Shovkoplias. It is logical to assume that later the book became his property. Perhaps it happened during the years of his postgraduate studies or while he had been working at the Institute of Archaeology. The reason

for this publication was the content of this book's preface. The book impressed with its complete consonance with the present. If you replace the phrase «german-fascist invaders» with «russian invaders\rashysts», the rest of the text remains relevant and consistent with the current russian-Ukrainian war.

Key words: Ukraine, war, archaeologists, book collections, autographs.

References

- Avtory... 1952. Avtory I tomu "Istorii Ukrainy" pislia zavershennia tsykladu doopratsiuvannia tekstu u sanatorii "Im. 30-richchia Radianskoi vlady" u Pushchi-Vodytsi. *Vizualna istoriia Instytutu istorii Ukrainy* [online]. Available at: <http://photo-institute.history.org.ua/item/0000279> [Accessed 27 March 2024].
- Bielousov, S. M. (ed.). 1937. *Narysy z istorii Ukrainy. I: Kyivska Rus i feodalni kniazivstva XII—XIII st.* Kyiv: Vydavnytstvo Akademii nauk URSS.
- Bielousov, S. M., Huslysty, K. H., Ohloblin, O. P., Petrovskiy, M. N., Suprunenko, M. I. Yastrebov, F. O. (eds.). 1940. *Istoriia Ukrainy: Korotkyi kurs.* Kyiv: Vydavnytstvo AN URSS.
- Voblyi, K. Huslysty, K., Diadychenko, V., Los, F., Petrovskiy, M., Slavin, L., Suprunenko, M., Sherstiuk, F. 1942. *Narys istorii Ukrainy.* Ufa: Vydavnytstvo AN URSS.
- Voblyi, K. Huslysty, K., Diadychenko, V., Los, F., Petrovskiy, M., Slavin, L., Suprunenko, M., Sherstiuk, F. 1944. *Narys istorii Ukrainy.* Toronto: Ukrainiske zhyttia.
- Hershkovych, Ya. P., Hrechko, D. S. (eds.). 2022. *Arkheolohiia Ukrainy za roky Nezalezhnosti.* Kyiv: IA NAN Ukrainy.
- Huslysty, K. H. 1939. *Narysy z istorii Ukrainy. II: Ukraina pid Lytovskym panuvanniam i zakhopleniia yii Polshcheiu (Z XIV st. po 1569 r.).* Kyiv: Vydavnytstvo AN URSS.
- Huslysty, K. H. 1941. *Narysy z istorii Ukrainy. III: Vyzvolna borotba ukrainskoho narodu proty shliakhetskoi Polshchi v druhii polovyni XVI i v pershii polovyni XVII st. (60-ti roky XVI — 30-ti roky XVII stolittia).* Kyiv: Vydavnytstvo AN URSS.
- Zalizniak, L. L. 2011. Ivan Havrylovych Shovkoplyas — Famous Ukrainian Scientist, Teacher, Museologist, and Avokate of Historical Heritage. *Kamiana doba Ukrainy*, 14, p. 6-8.
- Zvahelskyi, V. B. (ed.). 2004. *Sumshchyna v imenakh: Entsyklopedychnyi dovidnyk.* Sumy: RVO "AS-Media".
- Ivakin, H. Yu., Sahaidak, M. A. 2009–2010. Ivan Movchan. *Ant. Informatsiino-dovidnychi visnyk arkeolohii, mystetstva, kulturolohi, 22*, p. 134-135.
- Korpusova, V. M. 2007. Lazar Moyseyevych Slavin as a Director of the Institute of Archaeology of Academy of Science of Ukraine. *Arheologia*, 1, p. 31-39.
- Korpusova, V. M. 2016. Ivan Havrylovych Shovkoplyas — The Man of Vocation. *Biographistica Ukrainika*, 13, p. 81-92.
- Kubiiiovych, V. (ed.). 1980. *Encyclopedia of Ukraine*, vissue 2, vol. 9. Paris; New York: Molode zhyttia, p. 3409 [online]. Available at: https://archive.org/details/eu0t0/EU_T_9_T_Kh/page/n207/mode/2up [Accessed 17 March 2024].
- Kulakovska, L. V. 2011. Three Fates of Ivan Shovkoplyas. *Kamiana doba Ukrainy*, 14, p. 9-14.
- Kulakovska, L. V. 2022. Archaeological Heritage of Ivan Shovkoplyas. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 4, p. 6-12.
- Los, F. Ye. 1944. *Narysy z istorii Ukrainy. XI: Ukraina v roky Stolypynskoi reaktsii.* Kyiv: Vydavnytstvo Akademii nauk URSS.
- Osobovyi fond L. D. Dmytrova. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 23.
- Osobovyi fond M. V. Sibilova. Scientific Archives of the Institute of Archaeology, the NAS of Ukraine, f. 5, file 159a.
- Ovchynnykov, E. V. 2011. Olena Vasylivna Tsvek — Half a Century in Archaeology. *Arheologia*, 4, p. 137-139.
- Ohloblyn, O. 1941. *Narysy z istorii Ukrainy. VI: Ukraina v kintsi XVII — v pershii chverti XVIII st.* Kyiv: Vydavnytstvo Akademii nauk URSS.
- Olena... 2012. Olena Vasylivna Tsvek — 50 rokov v arkeolohii. In: Otroschenko, V. V. et al. (eds.). *Zemledelcy i skotovody Drevnej Evropy: Problemy, novye otkrytiya, gipotezy.* Kyiv; Sankt-Peterburg (w. ed.), p. 3.
- Onyshchenko, O. S. (ed.). 1998. *Istoriia Natsionalnoi Akademii nauk Ukrainy (1924–1928): Dokumenty i materialy.* Kyiv: NBUV.
- Onyshchenko, O. S. (ed.). 2003a. *Istoriia Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy (1934–1937): Dokumenty i materialy.* Kyiv: NBUV.
- Onyshchenko, O. S. (ed.). 2003b. *Istoriia Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy (1938–1941): Dokumenty i materialy.* Kyiv: NBUV.
- Onyshchenko, O. S. (ed.). 2007a. *Istoriia Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy (1941–1945), 1: Dokumenty i materialy.* Kyiv: NBUV.
- Onyshchenko, O. S. (ed.). 2007b. *Istoriia Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy (1941–1945), 2: Dodatky.* Kyiv: NBUV.
- Onyshchenko, O. S. (ed.). 2008a. *Istoriia Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. 1946–1950, 1. Dokumenty i materialy.* Kyiv (w. ed.).
- Onyshchenko, O. S. (ed.). 2008b. *Istoriia Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. 1946–1950, 2. Dodatky.* Kyiv (w. ed.).
- Onopriienko, M. M. (ed.). 1969. *Vydannia Akademii nauk URSS (1919–1967). Suspilni nauky: Bibliohrafichni pokazchky.* Kyiv: Naukova dumka.
- Petrovskiy, M. N. 1940. *Narysy z istorii Ukrainy. IV: Vyzvolna viina ukrainskoho narodu proty hniu shliakhetskoi Polshchi i pryednannia Ukrainy do Rosii (1648–1654).* Kyiv: Vydavnytstvo Akademii nauk URSS.
- Sokhan, P. S. (ed.). 1993. *Istoriia Akademii nauk Ukrainy 1918–1923: Dokumenty i materialy.* Kyiv: Naukova dumka.
- Sokhan, P. S. (ed.). 1998. *Istoriia Natsionalnoi Akademii nauk Ukrainy (1929–1933): Dokumenty i materialy.* Kyiv (w. ed.).

- Starovoit, S. 2012. Dolia Instytutu istorii Ukrainy cherez pryzmu zahalnoi istorii AN URSR u 1941–1945 rr.: transformatsiia struktury, zmina naukovo-doslidnykh priorytetiv, kadry. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*, 22, p. 69-84.
- Tarasenko, I. H. 2017. Olena Fedorivna Lahodovska, Researcher of Chalcolithic and Bronze Ages. *Arheologia*, 1, p. 120-133.
- Tolochko, P. P. (ed.). 2015. *Instytut arkeolohii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy. 1918–2014*. Kyiv: ADEF-Ukraina.
- Tolochko, P. P. 2024. To the Memory of Ivan Ivanovych Movchan. *Arheologia*, 1, p. 145.
- Cherkaska, D. 2016. Do Historians Know? Lazarus Slavin in the Framework of Countering with «Ukrainian Bourgeois Science». *Kraieznavstvo*, 3–4, p. 241-250.
- Cherkaska, D. 2017. Activity of Lazarus Slavin in the State Academy of History of Material Culture. *Kyiv Historical Studies*, 1, p. 103-109.
- Cherkaska, D. 2018. *Scientific and Pedagogical Activities of Archaeologist Lazarus Slavin*. Dysertatsiia k.i.n. Kyivskiy universytet imeni Borysa Hrinchenka.
- Shovkopliias, T. I. 2016. Ivan Shovkopliias: Pages of Life. *Biographistica Ukrainika*, 13, p. 75-79.
- Yastrebov, F. O. 1939. *Narysy z istorii Ukrainy. Vyp. VIII: Ukraina v pershii polovyni XIX st.* Kyiv: Vydavnytstvo Akademii nauk URSR.
- Vernadsky, G. 1944. *Narys Istorii Ukrainy [Outline of the History of Ukraine]*. Edited by Guslisty K., Slavin L., and Iastrebov F. (Ufa: Ukrainian Academy of Sciences, Institute for the History and Archaeology of Ukraine. 1942. Pp. 212.). *The American Historical Review*, 49 (3), p. 470-471, <https://doi.org/10.1086/ahr/49.3.470>